ISSN1004-3829

ميراس

MIRAS

3

1994

پلىغوچى: هەسەن

ISSN 1004-3829

تامغا قونغان قۇياش

تۆگە ئويۇنى

ئوسمان ئىسمايىل

فوتوسى

قەدىمىي شەھەر

ئابلىز ئابدۇللا فوتوسى

مىراس

(پەسىللىك ژۇرنال)

1994-يىل

3-سان

ھەر پەسىلنىڭ ئوتتۇرا ئېيىنىڭ

20-كۈنى نەشردىن چىقىدۇ

(ئومۇمىي 33-سان)

مۇندەرىجە

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا

قىرىماس ياشلىق .... توپلىغۇچى: ھېمىت سوپى (1)

كېپەك خانىش .... توپلىغۇچى: ياسىن زىلال (38)

زاكمايدان .... توپلىغۇچى: ئا. راخمان، ق. ئىسمايىل (66)

مۇنۇكۇم تاز .... توپلىغۇچى: مەمتىمىن قۇربان (79)

ئايدىڭ كېچىلەر

ئاي بېشىدا ئاھ ئۇرسام .... توپلىغۇچى: م. راشىدىن قاتارلىقلار (8)

تولغىنىپ كوچاڭغا كىردىم .... توپلىغۇچى: غاپپار ئەخمەت (62)

زىلۋا سەنەم .... توپلىغۇچى: بەكرى ئىسمايىل (92)

ئاتىلار سۆزى

تاتار خەلق ماقال-تەمسىللىرى .... توپلىغۇچى: مالىك (68)

يىلتىزسىز دەرەخ بولماس

كەپتەر بىلەن قاغا توغرىسىدا رىۋايەت .... توپلىغۇچى: ھەسەن سالى (7)

ئالتۇنتاغ ھەققىدە رىۋايەت .... توپلىغۇچى: ئابدۇرىشىت راخمان (36)
ئاتۇش ھەققىدە رىۋايەت .... توپلىغۇچى: ئېلى ئەمەت (89)

كۈلكە — جان ئوزۇقى

تۆت سەرلىك چاپانغا بەش سەرلىك ياقا .... توپلىغۇچى: روزى سايىت (10)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئىلى مەشرەپلىرى ھەققىدە .... مىھراي ئابدىلىم (15)
ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئىقتىساد-مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك
ئاساسى .... لى يۈلۇ (69)

ئادەم قولاقتىن سەمىرەر

دۇنيا فولكلورى ۋە بىز .... ئابدۇكېرىم راخمان (50)
1988 — 1993 - يىللىرىدىكى جۇڭگو فولكلورى...دۇڭ شياۋپىڭ (مىھراي ئابدۇكېرىم تەرجىمىسى) (55)
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ
2-نۆۋەتلىك دائىمىي ھەيئەتلەر 4-قېتىملىق يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئېچىلدى.........(93)

يول ماڭسا ئىز قالار

مەۋلانە لۇتفى.................................رەتلىگۈچى: ئا. راخمان (90)

باش مۇھەررىر: ئابلىمىت سادىق
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: ياسىن زىلال
مەسئۇل مۇھەررىر: يۈسۈپ ئىسھاق

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى

مەتىمىن يۈسۈپ (تەتقىقاتچى)، قەييۇم تۇردى (بىرىنچى دەرىجىلىك يازغۇچى)، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (تەتقىقاتچى)، ئىبراھىم مۇتىئى (تەتقىقاتچى)، ئىمىن تۇرسۇن (ئالىي مۇھەررىر)، شەرىپىدىن ئۆمەر (پروفېسسور)، ئابلىمىت سادىق (ئالىي مۇھەررىر)، ئابدۇكېرىم راخمان (پروفېسسور)، قادىر ئەكبەر (تەتقىقاتچى)، مەتروزى تۇرسۇن (بىرىنچى دەرىجىلىك كومپوزىتور)، ياسىن زىلال (مۇھەررىر)، راھىلە داۋۇت (ماگىستىر)

قېرىماس ياشلىق

(چۆچەك)

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ بىرلا خانىشى بولۇپ، بۇ ئىككىلىسى ياش ھەم چىرايلىق ئىكەن. ئۇلار توي قىلىپ بىر نەچچە يىللار بولغان بولسىمۇ، لېكىن، بىرەر پەرزەنت كۆرەلمەپتۇ. نۇرغۇن چارە-ئاماللارنى قىلىپ بېقىپتۇ، لېكىن ھېچبىر پايدىسى بولماپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ، بىر كۈنى پادىشاھ يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ بىرىدە بىر پالچى بوۋاينىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، پالچىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئوردىغا چاقىرتىپتۇ. پالچى:

— كىمنىڭ ئىشى بولسا شۇ ئۆزى كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشسۇن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ خانىشنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوردىدىكى ۋەزىرلەرنى ئېلىپ پالچى بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. بوۋاي پادىشاھنىڭ يىراقتىن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئېلىپتۇ ۋە:

— ئۇلۇغ پادىشاھى ئالەم، سىز نېمە ۋەجىدىن مېنىڭ مۇساپىر كەپەمگە قەدەم تەشرىپ قىلدىڭىز، قانداق ئارزۇ-ئارمانلىرىڭىز بار؟ — دەپ سوراپتۇ. پادىشاھ:

— مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم پەرزەنت كۆرۈشۈم ئۈچۈن، خاسىيەتلىك دورىلىرىڭ بولسا، مەن شۇنى تەلەپ قىلىپ كەلدىم، — دەپتۇ.

— مەندە خاسىيەتلىك دورا بار، بۇ دورا سىزنى مۇرادىڭىزغا يەتكۈزىدۇ، سىز ئوغۇل پەرزەنت كۆرىسىز. لېكىن، ئۇ سىزنىڭ يېنىڭىزدا بولالمايدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ پالچى. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ نېمىلا بولمىسۇن پەرزەنت كۆردىغان كەنمەن، دەپ دورىنى ئېلىپ، خۇشاللىقىدا ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ ئۆز دەرگاھىغا قايتىپتۇ. ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ پادىشاھنىڭ خانىشى ھامىلدار بولۇپتۇ، پۈتۈن ئوردا خۇشاللىققا چۆمۈپتۇ. لېكىن، بۇ خۇشاللىقمۇ ئۇزۇنغا بارماپتۇ. خانىشنىڭ قورسىقىدىكى بالا كېچە-كۈندۈز يىغلاپ، خانىشنى بىئارام قىلغىلى تۇرۇپتۇ. قانداقلا قىلسىمۇ، بۇ بالىنىڭ يىغىسىنى توختىتالماپتۇ. خانىشنىڭ ئاي-كۈنى ئاللىقاچان توشقان بولسىمۇ، بالا يىغلاپ تۇرۇۋېلىپ قورساقتىن چۈشكىلى ئۇنىماپتۇ. پادىشاھ قايغۇغا چۆمۈپ:

— مېنىڭ جان-جىگەر قوزام، يىغلىما، سەن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغاندىن كېيىن، مەن ساڭا بارلىق دۇنيايىمنى ئاتا قىلىپ، يىراق-يېقىندىكى شەھەرلەرگە پادىشاھ قىلاي، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. بالا توختىماي يىغلاۋېرىپتۇ. پادىشاھ ئەڭ ئاخىرىدا، — يىغلىما ئەزىزىم، مەن ساڭا قېرىماس ياشلىق، ئۆلمەس ھايات ئاتا قىلاي، — دەپ ۋەدە بېرىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن بالا ساق-سالامەت تۇغۇلۇپتۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن پادىشاھ

پۈتۈن يۇرت خەلقىگە قىرىق كېچە-كۈندۈز ئاش-تاماق تارتىپ، توي-تاماشا قىلىپ بېرىپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. بۇ بالا ئەقىللىق، زېرەك، باتۇر بولۇپ ئۆسۈپتۇ ۋە مەكتەپكە كىرىپتۇ. باشقا بالىلار بىر يىلدا ئوقۇيدىغان دەرسنى بۇ بالا بىر ئايدىلا ئۆگىنىپ بولىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن پادىشاھ تېخىمۇ خۇشال بولۇپ، پۈتۈن خەلقى-ئالەم ئالدىدا ماختىنىپ يۈرۈپتۇ. لېكىن، بۇمۇ ئۇزۇنغا بارماپتۇ. بالا بارا-بارا كەم سۆز بولۇپ قاپتۇ ۋە نېمىدۇر بىر نەرسىدىن ئازابلىنىپ يۈرۈپتۇ. پادىشاھ شاھزادىسىنىڭ 15 ياشقا تولغانلىقىنى خاتىرلەپ ئوردىدا كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپتۇ. زىياپەت تازا قىزىۋاتقاندا بۇ بالا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ:

— ئاتا، سىز مەن تۇغۇلۇش ئالدىدا قىلغان ۋەدىڭىزگە ئەمەل قىلىدىغان ۋاقىت كەلدى، — دەپتۇ. بۇنىڭدىن ئالاقزادە بولغان پادىشاھ نېمە قىلىشنى بىلمەي:

— بالام، مەن پەقەت سېنىڭ ئامان-ئېسەن تۇغۇلۇشىڭنى كۆزلەپ شۇنداق دېگەن ئىدىم، — دەپتۇ.

— ئۇنداقتا مەن شۇ نەرسىنى تاپقانغا قەدەر پۈتۈن ئىقلىمنى كېزىپ چىقىشنى قارار قىلدىم، — دەپتۇ شاھزادە. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ۋە بارلىق ئەمەلدارلار شاھزادە ئالدىدا يۈكۈنۈپ تەزىم قىلىپ، ئۇنىڭ بۇ پەيلىدىن يېنىشىنى، ئوردىدىن كەتمەسلىكىنى سوراپ تۇرۇۋاپتۇ. شاھزادىنىڭ ئانىسىمۇ نەسىھەت قىلىپ، دادىسىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنى، دادىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولۇشنى، مۇشۇ شەھەردىكى ئەڭ گۈزەل قىزلاردىن تاللاپ ئۆيلىنىشنى ئېيتىپتۇ. لېكىن، بارلىق نەسىھەتلەرنىڭ ھەممىسى شاھزادىنىڭ ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالماپتۇ. ئۆز ئوغلىنىڭ نىيىتىدىن يانمىغانلىقىنى كۆرگەن پادىشاھ ئاخىرى ئوغلىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپتۇ.

شاھزادە سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن پادىشاھنىڭ ئاتخانىسىغا كىرىپ، ئەڭ چىرايلىق، يۈگۈرۈك ئاتتىن بىرنى تاللاپتۇ. لېكىن، ئۇ ئات ھەر قانچە قىلسىمۇ، شاھزادىنى يېقىن يولاتماپتۇ. باشقا ئاتلارمۇ شاھزادىنى يېقىن كەلتۈرمەپتۇ. ئاخىرىدا شاھزادە ئاتخانىدىن چىقىپ كېتەي دەپ تۇرۇشىغا، ئۇنىڭ كۆزى ئېغىلنىڭ بىر بۇلۇڭىدا تۇرغان ھەم ئورۇق، ھەم يېغىر بېسىپ كەتكەن ئاتقا چۈشۈپتۇ. شاھزادە ئاتنى تۇتۇپ، دۈمبىسىنى سىيلىغان ئىكەن، ئات شۇ زامات زۇۋانغا كېلىپ:

— ھەي، ئىگەم، ماڭا نېمە ھاجىتىڭ چۈشتى؟ خۇداغا شۈكرى، مېنى لازىم تاپقان بولساڭ مەن خىزمىتىڭگە تەييار، كۆزلىگەن مەقسىتىڭگە يېتىش ئۈچۈن، سەن ئالدى بىلەن ئاتاڭدىن ياش ۋاقتىدا كىيگەن كىيىمىنى، ئاسفان قىلىچىنى، ئوقيا ۋە قالقانلىرىنى سوراپ ئالغىن. مېنى ئۆز قولۇڭ بىلەن سۈتكە بۇغداينى قوشۇپ بوغۇز تەييارلاپ، ئالتە ھەپتە باققىن، — دەپتۇ.

شاھزادە ئاتنىڭ دېگىنى بويىچە، ئاتىسىدىن بۇ نەرسىلەرنى سوراپتۇ. ئاتىسى ئوغلى سورىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھازىر قىلىشقا بۇيرۇپتۇ. شاھزادە بارلىق ساندۇقلارنى ئۈچ كېچە-كۈندۈز ئاختۇرۇپ، ئاخىرى بىر كونا ساندۇق ئىچىدىن ئاتىسىنىڭ ياش ۋاقتىدا كىيگەن كىيىم-كېچەك، ئىشلەتكەن قورال-ياراقلىرىنى تېپىپتۇ. بۇ قوراللار ئاللىقاچان داتلىشىپ كەتكەن ئىكەن.

شاھزادە قوراللارنى سۈرتۈپ تازىلاپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپتۇ. ئاتنى ئالتە ھەپتە

راسا يېقىپتۇ. ئاتنىڭ بارلىق يېغىرى ساقە-
يىپ، سەمرىپ، چىرايلىقلىشىپ، قانات
چىقىرىپ ئۇچار ئاتقا ئايلىنىپتۇ. سەپەرنىڭمۇ
بارلىق تەييارلىقلىرى پۈتۈپتۇ. شاھزادە
ئاتقا، يەنە ئۈچ كۈندىن كېيىن يولغا
چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە شاھزادە
قىلىچ، ئوقيالارنى ئېسىپ، ئۇچار ئاتقا مىنىپ
يولغا ھازىرلىنىپتۇ. بۇ چاغدا ئوردىدىكى
پادىشاھ، خانىش، ۋەزىر-ۋۇزىرلەردىن تارتىپ
بارلىق ئەمەلدار ۋە ئاددىي خەلقلەرغىچە
شاھزادىنىڭ بۇ سەپەردىن ۋاز كېچىشىنى
سوراپتۇ. بىراق، شاھزادە ھەممىنى رەت
قىلىپ، 200 لەشكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا
شەھەرنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن ھەيۋەت
بىلەن يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ماڭە-ماڭە بىر
چۆلگە كەلگەندە ئۆزىنىڭ بارلىق تەئەل-
لۇقاتىنى ھېلىقى 200 لەشكەرگە ئۈلەشتۈ-
رۈپ بېرىپ، ئۇلارنى پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا
قايتۇرۇپ، ئات بىلەن يالغۇز يولغا راۋان
بوپتۇ. ئۈچ كېچە-كۈندۈز ماڭغاندىن كېيىن
بىر جاڭگالغا كېلىپ قونالغۇ قىلىپتۇ. ئەتراپ
تولىمۇ قورقۇنچلۇق بولۇپ، دۆۋە-دۆۋە ئادەم
ئۇستىخىنىدىن باشقا ھېچنەرسە كۆرۈنمەيتۇ.
بۇ چاغدا ئات شاھزادىگە:

— ئىگەم، بىلمىۋاتامسىز، بىز قورقۇنچلۇق
ئالۋاستى دۆلىتىگە كېلىپ قالدۇق. بۇ
ئىنتايىن يامان مەخلۇق. كىمدە كىم ئۇنىڭ
دۆلىتىگە قەدەم باسسا، دەرھال ئۆلتۈرىدۇ.
ئەسلىدە ئۇ بىر ئايال ئىدى، ئاتا-ئانىسىنىڭ
گېپىنى ئاڭلىمىغاچقا ئاتا-ئانىسى ئۇنى قارغاپ
تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.
ئۇ ھازىر بالىلىرى بىلەن ئويناۋاتىدۇ، ئەتە
سەھەردە سىز ئۇنى ئۇچرىتىسىز. ئۇ
ناھايىتىمۇ چوڭ بىر مەخلۇق. لېكىن،
ئۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ قورقۇپ كەتمەڭ.
ئوقيالىرىڭىزنى تەييارلاپ قويۇڭ، قىلىچ ۋە
قالغانلىرىڭىزمۇ سىز بىلەن بىللە بولسۇن، —
دەپتۇ ۋە ئىككىسى ئۆۋەت بىلەن ئەتراپنى
كۆزىتىپتۇ.

ئىككىنچى كۈنى قۇياش ئۇپۇقتىن
ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن چاغدا، شاھزادە
ئورمانىدىن ئۆتۈشكە تەييارلىنىپتۇ. شۇ
ئەسنادا بىر نەرسىنىڭ دەرەخ چوقىغان
ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئات:

— تەييارلىنىڭ، ئىگەم، تۆمۈر تۇمشۇق
ئالۋاستى كېلىۋاتىدۇ، — دەپ خەۋەر
قىپتۇ.

بۇ چاغدا شاھزادىنىڭ ئالدى تەرىپىدە
قارا بورانلار چىقىپ، دەرەخلەر سۇنۇپ،
ئالەم ئاستىن-ئۈستىن بولغاندەك بولۇپتۇ،
شۇ ھالەتتە تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستى
شاھزادىگە قاراپ كېلىۋاتقۇدەك. شاھزادە
ئەنسىرىمەستىن، ئوقيانى بەتلەپ تۆمۈر
تۇمشۇق ئالۋاستىغا ئاتقان ئىكەن، ئالۋاستى-
نىڭ بىر پۇتى بەدىنىدىن ئاجراپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن ئالۋاستى شاھزادىگە يالۋۇرۇشقا
باشلاپتۇ:

— مېنى كەچۈر شاھزادە، مەن
ساڭا زىيان-زەخمەت يەتكۈزمەيمەن، —
دەپتۇ. شاھزادە ئىشەنمىگەن ئىكەن،
ئالۋاستى ئۆز قېنى بىلەن شاھزادىگە
قەسەم بېرىپتۇ.

— ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولسۇن شاھزادە، —
دەپتۇ ئۇ يەنە شاھزادىگە قايىل بولۇپ،
— ھازىر سەن مېنى يەڭدىڭ. ھازىرغىچە
مېنىڭ دۆلىتىمگە قەدەم باسقانلار ئۆز
جانلىرىغا زامىن بولغانىدى. ئەنە قاراپ
باققىن، ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى ھازىرغىچە
تۇرۇپتۇ.

تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستى شاھزادىنى
ئۆز دەرگاھىدا كاتتا مېھمان قىپتۇ. زىياپەت
تازا قىزىۋاتقان ۋاقىتتا تۆمۈر تۇمشۇق
ئالۋاستى شاھزادىگە يالۋۇرۇپ ئاجراپ

كەتكەن يۈتىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سوراپتۇ. شاھزادە ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا ھېلىقى يۈتىنى ئۆز جايىغا تىگىپ ساقايتىپ قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن خۇشاللانغان تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستى ئۈچ كېچە-كۈندۈز زىياپەت قىلىپ شاھزادىنى باشقىدىن مېھمان قىپتۇ ۋە ھۆر قىزلار ئىچىدىن بىرىنى تاللاپ شاھزادى-گە بېرىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. بىراق، شاھزادە بۇنىڭغا ئۇنىماپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ يادى نىيىتىنى ئېيتىپ بۇ جايغا كېلىپ قالغانلىقىنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بولۇپ، خوشلىشىپ يولغا راۋان بوپتۇ. شاھزادە ماڭە-ماڭە يەتتە كېچە-كۈندۈزدىن كېيىن، چايانلار مەملىكتىگە كېلىپ قاپتۇ. بۇ، تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستىنىڭ سىڭلىسىنىڭ مەملىكتى ئىكەن. ئەسلىدە بۇ چايانمۇ تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستىغا ئوخشاش سەۋەب بىلەن چايان قىياپىتىدىكى بىر چولڭ مەخلۇققا ئايلىنىپ قالغانىكەن. بۇ چاغدا شاھزادە يەنە ئېتىدىن قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت سوراپتۇ. ئات:

— بۇ چايانغا ئايلانغان دىۋىنىڭ ئەپتى ئاچچىقىدىنمۇ يامان. ئۇ ئاچچىقى بىلەن دۇنيا تالىشىپ داۋاملىق ئۇرۇشۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ زەھىرى قايناپ تاشقاندا ھەممە جانلىقنى چېقىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ بېشى بار. ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تولۇق تەييارلىق بولۇش كېرەك، بولمىسا ھالاك بولىمىز، — دەپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان شاھزادە بارلىق تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ، جەڭگە ھازىر بوپتۇ. بۇ چاغدا ئاسمان-زېمىن گۈلدۈرلەپ ئۈچ باشلىق چايان دەھشەت بىلەن كېلىۋاتقۇدەك. شاھزادە چايان بىلەن ئۈچ كېچە-كۈندۈز ئېلىشىپ چايانىنىڭ بىر بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ. چايان يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپ، ئۆز قىزى بىلەن شاھزادىگە قەسەم قىپتۇ ۋە شاھزادىنى يەتتە كېچە-كۈندۈز مېھمان قىلىپ، كەچۈرۈم سوراپتۇ. شاھزادە جاۋابەن ئۇنىڭ كېسىل-گەن بېشىنى ئۆز جايىغا تېگىپ ساقايتىپ قويۇپ، ئۆز يولىغا راۋان بوپتۇ. ئۇ ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، بىر جايغا كەپتۇ. بۇ جاي شۇنچىلىك گۈزەل ئىكەنكى، ھەر خىل گۈللەر ئېچىلىپ، بۇلبۇللار سايراپ، سۈپسۈ-زۈك سۇلار ئېقىپ تۇرىدىكەن، گۈللەرنىڭ ئېسىل پۇراقلىرى دىماقلارغا ئۇرۇلۇپ ئادەمنى مەست قىلىدىكەن. شاھزادە بۇ جايدا بىر ئاز ئارام ئالغاندىن كېيىن، ئات ئۇنىڭغا دەپتۇ:

— ئىگەم، بىز ناھايىتى تەسلىكتە بۇ جايغا كەلدۇق، ئالدىمىزدا يەنە بىر خەتەرلىك ئورمان بار. ئۇ يەردە ئەڭ ۋەھشىي يىرتقۇچ ھايۋانلار بار. ئورماندىن ئۆتسەكلا بىر ئوردا بار. شۇ ئوردىدا قېرىماس ياشلىق، ئۆلمەس ھايات ساقلىنىدۇ. بىز ئورماننىڭ ئۈستىدىن ئۇچۇپ ئۆتىمىز. ئۇچقان ۋاقتىمدا يايلىمغا چىڭ ئېسىلىڭ، ئىككى پۇتىڭىزنى بەدەنلىرىمگە چىڭ بېسىڭ، بۇنداق بولمىغاندا ئۇچۇش سۈرئىتىمگە تەسىر يېتىدۇ، — دەپتۇ-دە، ئۇچۇشقا باشلاپتۇ.

ئۇلار بارغانسېرى ئېگىز ئۆرلەپ ئۇچۇپتۇ، ئاستىدا ھەشەمەتلىك ئوردا كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار ئەمدىلا ئوردىنىڭ بىر پاناھلانغۇدەك جايىنى كۆزلەپ چۈشەي دېگۈچە ئاتنىڭ بىر پۇتى دەرەخ شاخلىرىغا تېگىپ كېتىپ، پۈتۈن ئورمانلىق سىلكىنىپ كېتىپتۇ. بۇنى تۇيۇپ قالغان دەھشەتلىك ياۋايى ھايۋانلار تەرەپ-تەرەپتىن ۋارقى-راپ-جارقىراپ جاھاننى بېشىغا كىيىپتۇ. ئۇلارنىڭ بەختىگە يارىشا ئوردىدىكى بىر ساھىبجامال قىز غايىبتىن كەلگەن مېھمانلار-نى كۆرۈپ بەك خۇشال بوپتۇ ۋە ئۇلارنى

ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ. چۈنكى بۇ قىز ئاكى ھازىرغىچە بىرەر ئادىمىزاتنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ باقماپتىكەن. ئۇ ھايۋانلارغا بۇيرۇق بېرىپ ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ قىز خۇددى پەرىزاتتەكلا چىرايلىق ئىكەن.

— كەلگىنىڭىزنى قارشى ئالىمەن شاھزادە، بۇ يەرگە قانداق بولۇپ كېلىپ قالدىڭىز؟ — دەپتۇ ساھىبجامال قىز.

— قىرىماس ياشلىق، ئۆلمەس ھاياتنى ئىزلەپ كېلىپ قالدىم، — دەپتۇ شاھزادە.

— سىز ئىزدىگەن نەرسە بۇ يەردە بار، — دەپتۇ ۋە ئوردىغا باشلاپتۇ. شاھزادە ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىپ ئوردىغا كىرىپتۇ. ئۇ يەردە يەنە بىر-بىرىدىن گۈزەل ئىككى قىز تۇرغىدەك، ئۇلار ھېلىقى قىزنىڭ ئاچىلىرى ئىكەن. قىزلار بۇ ئادىمىزات ماكانىدىن كەلگەن كىشىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولۇشۇپتۇ ۋە كاتتا زىياپەتلەر تەييارلاپ، ئۇنى كۈتۈۋاپتۇ. زىياپەتتە ئىشلەتكەن تاماق قاچىلىرىدىن تارتىپ چوكىلىرىغىچە ھەممىسى ئالتۇن ئىكەن. ئاتمۇ ياخشى كۈتۈلۈپتۇ. ئۇنىڭ بەھۇزۇر يايلىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىلىپتۇ ۋە شاھزادىنى ئورمانىدىكى بارلىق ياۋايى ھايۋانلارغا تونۇشتۇرۇپتۇ.

قىزلار شاھزادىنىڭ قامەتلىك، كېلىشكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى بۇيەردە ئۆزلىرى بىلەن بىللە تۇرۇپ قېلىشقا ئۈندەپتۇ. چۈنكى ئۇلارمۇ يالغۇزلۇقتىن زېرىككەن ئىكەن. قىزلارنىڭ بۇ گېپى شاھزادىگە يېقىپتۇ-دە، قېلىشقا ماقۇل بوپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ شاھزادىمۇ قىزلار بىلەن خېلى چىقىشىپ قاپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشتىلىرىنى، بۇ يەرگە نېمىشقا كەلگەنلىكىنى بىر-بىرلەپ ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قىزلار ئۇنىڭغا ناھايىتى قايىل بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شاھزادىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئىزھار قىپتۇ. شاھزادە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىكى ھەم ئەڭ چىرايلىقى بىلەن توي قىپتۇ. تويدىن كېيىن قىزلار يىگىتنىڭ بۇ يەردىكى خالىغان جايغا بېرىپ ساياھەت قىلسا بولىدىغانلىقىنى، لېكىن بىرلا جايغا بېرىشقا بولمايدىغانلىقىنى، بۇ جاي «ھالاكەت ئازگىلى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، ئۇ يەرگە بارسا ئۆزىنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ئاپلاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، شاھزادە بۇ يەردە قانچىلىك ۋاقىت تۇرغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي خېلى ئۇزۇن زامانلار ئۆتۈپتۇ. ۋاقىت ئۆزارسىمۇ، يېڭى كەلگەن ۋاقتىدىكىدەك ياپياش تۇرۇپتۇ.

ئوردىدىكى خىلمۇخىل گۈللەر، جانغا ھوزۇر بېغىشلايدىغان ساپ ھاۋا ئۇنىڭ قەلبىنى يايرىتىپ، ئۆزىنى تولىمۇ بەختلىك ھېس قىپتۇ. ئۇ دائىم دېگۈدەك ئوۋ ئوۋلايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇ بىر توشقاننى كۆرۈپ قاپتۇ-دە، بىر نەچچە قېتىم ئوق ئاتسىمۇ ئۇنىڭغا تەگكۈزەلمەپتۇ. ئاخىرى غەزەپ بىلەن يەنە بىر تال ئوق ئاتقان ئىكەن، توشقانغا تېگىپتۇ. لېكىن، توشقان ئۆلمەي قېچىپ كېتىپتۇ. شاھزادە توشقاننى قوغلا-قوغلا ھېلىقى ھالاكەت ئازگىلىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ توشقاننى ئېلىپ ئوردىغا قايتىش سەپىرىدە، تۇساتتىنلا ئاتا-ئانىسىنى ئويلاپ قاپتۇ ۋە روھى چۈشكۈن ھالدا ئۆيىگە كەپتۇ. خوتۇنى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىسىمۇ دېمىگىلى ئۇنىماپتۇ. خوتۇنى ئۇنىڭ مەيۈسلەنگەن قىياپىتىدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇقۇپ قاپتۇ.

www.uyghurkitap.com

— ھەي بەختسىز شاھزادە، سىز چوقۇم ھالاكەت ئازگىلىدىن ئۆتۈپسىز، — دەپتۇ خوتۇنى تولىمۇ ئېچ ئاغرىتقان ھالدا.

— مەن ھەرگىزمۇ قەستەن ئۇ يەرگە بارمىدىم، مەن ھازىر ئاتا-ئانامنى ئىنتايىن سېغىنىۋاتىمەن. لېكىن، سىزنىڭدىنمۇ ئايرىلغۇم يوق. مەن شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان سەن بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ، قىلچىمۇ زېرىكىشلىك ھېس قىلمىغان ئىدىم. مەن بېرىپ ئاتا-ئانامنى بىر كۆرۈپلا قايتىمەن، كېيىن زادىلا بۇ يەردىن كەتمەيمەن، — دەپتۇ شاھزادە.

— بۇيەردىن كەتمەڭ، سىزنىڭ ئاتا-ئانىڭىز نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا ئۆلۈپ تۈگىدى. ئەگەر ئۇ يەرگە بارسىڭىز سىزمۇ ئۆلۈپ تۈگەيسىز، — دەپتۇ خوتۇنى.

ئوردىدىكى قىزلار ۋە ئۆزى مىنىپ كەلگەن ئېتىنىڭ بارلىق نەسىھەتلىرى شاھزادىنى ئاتا-ئانىسىنى كۆرۈش مەقسىتىدىن زادىلا قايتۇرالماپتۇ، ئاخىرىدا ئات ئۇنىڭغا:

— ئىگەم، ئەگەر سىز مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلىماي چوقۇم قايتىمەن دېسىڭىز، مېنىڭ شەرتىم بار، سىز شۇنى ئادا قىلسىڭىز ئاپىراي، — دەپتۇ.

— ئادا قىلىمەن، قېنى شەرتىڭنى سۆزلە، — دەپتۇ شاھزادە.

— سىز ئاتا-ئانىڭىزنىڭ يېنىغا بارغاندىن كېيىن بىر كۆرۈپلا قايتىسىز، ئەگەر بىر سائەتتىن ئۇشۇق تۇرۇپ قالسىڭىز مەن سىزنى قالدۇرۇپ، ئۆزۈم قايتىپ كېلىمەن، — دەپتۇ.

— بولىدۇ، — دەپتۇ شاھزادە.

شۇنىڭ بىلەن شاھزادە سەپەر تەييارلىقىنى قىلىپ، ئوردىدىكى قىزلار بىلەن بىر-بىرلەپ خوشلىشىپتۇ. خوتۇنى يىغا-زارە قىلىپ ئۇزىتىپ قاپتۇ.

ئۇ ماڭە-ماڭە چايان دىۋىنىڭ مەملىكىتىگە كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ يەرنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىدىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق، بۇرۇنقى ئوردىنىڭ ئورنىغا ھەشەمەتلىك يېڭى ئىمارەتلەر پەيدا بولۇپ، بۇ يەردىكى ئورمانلىقمۇ ياپېشىل تۈزلەڭلىككە ئايلىنىپ قاپتۇ. ئۇ، بۇ يەردىكى بەزى بىر كىشىلەردىن ئىلگىرىكى چايان دىۋىنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى سورىغان ئىكەن، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن شۇنداق بىر رىۋايەتنى ئاڭلىغانلىقىنى دەپ بېرىپتۇ.

بۇ ئاجايىپ گەپقۇ، دەپ ئويلاپتۇ شاھزادە ۋە ئۆزىنىڭ بۇرۇن بۇ يەردىن ئۆتكەندىكى ئەھۋاللارنى شۇ يەردىكى كىشىلەرگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغانلار:

— بۇ نېمە دەۋاتىدۇ، كۈپكۈندۈزدە ئالجىپ يۈرۈيدىغۇ؟ — دەپ مەسخىرە قىپتۇ. ھېچنىمىنى چۈشەنمىگەن شاھزادە ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرۈپ بېقىپتۇ، لېكىن، ئۆزىنىڭ ساقال-بۇرۇتى ئۆسۈپ چاچلىرى قاردەك ئاقىرىپ كەتكەنلىكىنى قىلچىمۇ ھېس قىلماپتۇ.

ئۇ، ئۇ يەردىن چىقىپ تۆمۈر تۇمشۇق ئالۋاستىلار مەملىكىتىگە كەلگەن ئىكەن، بۇ يەردىمۇ چايان دىۋە مەملىكىتىدە كۆرگەن ئەھۋاللارغا ئوخشاشلا ئىلگىرىكى ئىشلاردىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق تۇرغىدەك. ھەممىلا جاي باشقا بىر دۇنيا بولۇپ كەتكەن ئىكەن. شاھزادە بۇنىڭغىمۇ ھەيران بولۇپ يەنە ئۆز يولىغا راۋان بوپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى ئاللىقاچان ئاقىرىپ مەيدىسىگە چۈشكەن ئىكەن. ئۆزىمۇ مۆكچىيىپ يۈز ياشلىق بوۋاي قىياپىتىگە كىرىپ قاپتۇ.

ماڭە-ماڭە ئۆزىنىڭ دادىسىنىڭ مەملىكىتىگە كېلىپ قاپتۇ. قارىسا ئادەملەرمۇ بۇرۇنقى ئادەملەرگە ئوخشىمىغۇدەك. شەھەر-

لەرمۇ باشقىچە، بۇرۇنقى ئوردا-سارايلار-نىڭ ئورنى باغۇبوستانلىققا ئايلانغان. ئۇ ئايلىنىپ يۈرۈپ خارابىلىق بىر جايغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپتۇ. بۇ چاغدا ئات شاھزادى-گە:

— ئىگەم، جۇرۇڭ، ئەمدى تېز قايتايلى، ئەگەر مەن بىلەن قايتمىسىڭىز مەن دەرھال قايتىمەن، — دەپتۇ.

— سەن قايتقىن؛ مەنمۇ ئۇزۇنغا قالماي ئارقىڭدىن بارارمەن، — دەپتۇ شاھزادە ئانچە پەرۋا قىلمىغان قىياپەتتە، شۇنىڭ بىلەن ئات ئوقتەك ئۇچۇپ كۆزدىن غايىپ بوپتۇ.

يالغۇز قالغان شاھزادە خارابىلىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەر ئىلگىرى ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جاي ئىكەن. ئەتراپتا ئازغان-تىكەنلەر ئۆسۈپ كەتكەن، چىرىپ كەتكەن ئادەم ئۇستى-خانلىرى تۇرغىدەك. ئۇ ئايلىنىپ يۈرۈپ يىقىلىپ كەتكەن بىر ئەسكى ئۆيدىن بىر دانە ئەسكى ساندۇقنى ئۇچرىتىپ قاپتۇ. ساندۇقنى ئېچىپ قارىسا بىر كىچىك قۇتا چىقىپتۇ. قۇتىنى ئېلىپ، ئاغزىنى ئاچاي دېيىشىگە قۇتا ئىچىدىن:

— بالام، سەن كېچىكتىڭ، مەن ئاللىقاچان ئۆلۈپ تۈگەشتىم، — دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ-دە، قاياقتىندۇر بىر شاپىلاق كاچىتىغا ئۇرۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپ، كۆزىنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا بىر دۆۋە ئۇستىخانغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **قادىر ئاخۇن**

توپلىغۇچى: **ھېمىت سوپى**

كەپتەر بىلەن قاغا توغرىسىدا رىۋايەت

ئىلگىرى داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ دەۋرىدە پۈتۈن جاھاننى سۇ بېسىپ كېتىپ پەقەت داۋۇت پەيغەمبەرلا كېمىسى بىلەن سۇنىڭ ئۈستىدە قاپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر ناھايىتى كۆپ ۋاقىت سۇ ئۈستىدە يۈرۈپ، ئاخىرى بىرەر قۇرۇق يەر تېپىپ تېرىقچىلىق قىلماقچى بوپتۇ ۋە كەپتەر بىلەن قاغىنى تېرىقچىلىق قىلغۇدەك قۇرۇق جاي بار-يوقلۇقىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ.

ئارىدىن ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ يەر يۈزىگە سىڭىپ كېتىپتۇ، قاغا شۇ ماڭغانچە بىرنەچچە كۈن يول يۈرۈپلا بىر ئەخلەتلىككە چۈشۈپ شەخسىي ئوقەتكە بېرىلىپ كېتىپتۇ؛ كەپتەر بولسا كېچە-كۈندۈز جاپا چېكىپ، جاھاننى بىر چۆرگىلەپ چىقىپ ئاخىرى بىر چىلان توپراقلىق يەرنى تېپىپ يەرگە چۈشۈپ كۆرۈپتۇ. كەپتەر يەرگە چۈشۈشى بىلەن ئىككى پۇتى توپراققا پېتىپ قاپتۇ ۋە ئۇ يەردىن ئۇچۇپ داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېيتىپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن كەپتەرنىڭ ئىككى پۇتى قىزىل بولۇپ قالغان ئىكەن. قاغا بولسا ئۆزىنىڭ غېمى بىلەن قايتىپ كەلمەپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر كەپتەرگە چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا ھېچ قانداق نەرسىنىڭ زىيىنى يەتمەسلىكى، قورسىقى توق تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن دۇئا قىپتۇ؛ قاغىنى بولسا پوق چوقۇپ يەپ كۈن كەچۈرىدىغانلىقى توغرىسىدا قارغاپتۇ.

شۇندىن كېيىن، كەپتەر ئۆتكەن كۈنگە شۈكرى ئېيتىپ، خۇداغا زىكرى قىلىپ، تۇرمۇشى-نى ياخشى ئۆتكۈزۈپتۇ. قاغا قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىدا تاغمۇتاغ يۈرۈپ ئىنتايىن خارچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ ۋە ئاچكۆزلۈك قىلىپ شۈكرى ئېيتماي، پوق چوقۇپ يۈرگەنلىكتىن ئۇنىڭ گۆشىنى ئىتمۇ يېمەيدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **ناسىر ئاقسۇپا**

توپلىغۇچى: **ھەسەن سالى**

ئاي بېشىدا ئاھ ئۇرسام

ئاھ ئۇرار بولسام جاھاننى
يالقۇنى كۆيدۈرگۈسى.
ياش تۆكەر بولسام زېمىننى
كەلكۈنى چۆمدۈرگۈسى.

يارنىڭ قورسىقى ئاغرىپتۇ،
باغقا كىرىپ ئالما يەپ.
يامان ئۈگىنىپ قاپتۇ،
ئۆزى خالىغاننى دەپ.

توڭلۇكتىن قاراپ باقسام،
يارىم تولغىنىپ ياتتى.
ئايرىلىپ كېتەي دېسەم،
دەردىمنى تولا تارتتى.

گۈللەر ئېچىلىپ تۇرسا،
بۇلبۇل سايرىشىپ تۇرسا.
بىرى ئاشىق، بىر مەشۇق،
دائىم قارىشىپ تۇرسا.

ئۆردەك بىلەن كەرەكنىڭ
سۇ چېچىشقىنى خوپتۇر.
ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ
كۆز بېقىشقىنى خوپتۇر.

ئېگىز تاغقا چىقتىم مەن،
يول تېپىپ چۈشەلمىدىم.
چىرا يىڭغا كۆيدۈمەن،
ئەقلىمگە ئىشەنمىدىم.

توپلىغۇچى: شاياخمەت قوربان

كېلەرىم شۇ، كېتەرىم شۇ،
كۆزۈڭنى نەملىمە يارىم.
پەلەكتۇر ئايرىغان بىزنى،
مېنىڭدىن رەنجىمە يارىم.

سەن مېنى يامان دېدىڭ،
قايسى قىلغىنىم ياقماي.
ئويۇن گەپنى ئاز قىلغىن،
كۆڭلۈم شېخىنى قاقماي.

ئاي بېشىدا ئاھ ئۇرسام،
ئاي ئاخىرىغا كەتتى.
سەندىن ئۆزگە ئالەمدە
مېنىڭ ھالىمغا كىم يەتتى؟

ئاختامدا ئاق داڭگال
تاش بولالمىدىم دەيدۇ.
ئويناپ قانمىغان كۆڭلۈم
ياش بولالمىدىم دەيدۇ.

توپلىغۇچى: مۇھەممەتجان راشىدىن

ئاسماندىكى تۇرنىلار
ئوققا دۇچار بولمىسۇن.
يار ئىشقىدا مېنىڭدەك
ئوتقا دۇچار بولمىسۇن.

بېشىڭدىكى لېنتاڭنى
ئەلەممىكىن دەپتىمەن.
گىجىم رومال ئىچىدە
بەلەنمىكىن دەپتىمەن.

توپلىغۇچى: ئەخەت روزى

مەن ئىزدەرمەن كۆڭۈل ئىزدەپ،
بۇ كۆڭۈل ئۈزۈلمەيدۇ.
كۆڭۈل ئېيتۇركى: ئى نادان،
كۆڭۈل بەرگى ئۈزۈلگەيمۇ.

بۈگۈن ئالتە كۈن بولدى
يار بىلەن كۆرۈشكىلى.
كۆرسەم-كۆرسەم تويماسمەن
مەن يارنىڭ جامالىنى.

بۈگۈن ئالتە كۈن بولدى
مەن يارىغا خۇمارى.
قول سېلىپ چىقىپ كەلسە،
كۆكرىكىدە تۇمارى.

ناخشىنى تولا ئېيتسام
دەردى يوقمىكىن دەمسەن.
ۋاقتىدا بارالمىسام
مەيلى يوقمىكىن دەمسەن.

ئىشقىڭدا بۇ باشىمنى
تېنىڭدىن جۇدا كۆردۈم.
ئاشىقلار ئاراسىدا
سېنى بىۋاپا كۆردۈم.

گۈل تېرىسام مايسا بولدى،
شاخ چىقاردى رەڭمۇ رەڭ.
يارىم ئاپتاپتا يېتىپتۇ،
مەن يېنىڭدا سەۋزەرەڭ.
توپلىغۇچى: ئېرشاد سەيدۇللام

ئىلىخو دېگەن يەردە
شايى چاپان بەش تەڭگە.
ئازار بەرمەڭ كۆڭلۈمگە،
شېرىن جېنىم مىڭ تەڭگە.

نامرات بىلەن ئوينايمەن،
باي مېنىڭ خىلىم ئەمەس.
پۇل تاپسا ئۆزى تاپقان،
تېگىنى بۆلۈپ بەرمەس.

سەن قاچان كەلدىڭ ئىشىككە
مەن بىلىپ ئاھ ئۇرمۇدۇم.
چىقىلى چارە تاپالماي
ئولتۇرۇپ قان يىغلىدىم.
توپلىغۇچى: تۇرسۇن قاسىم

قارلىغاچۇ-قارلىغاچ
قاناتلىرى ئالماچ.
باللىرىغا دان بېرىپ،
ئۆزى قاپتۇ قورساق ئاچ.

بىزنىڭ يارنىڭ ئۆيلىرى
سايىنىڭ بويىدا — ياندا.
ئوتۇڭ يېڭى تۇتاشتى،
كۆيىۋاتىدۇ جاندا.
توپلىغۇچى: مۇھەممەتجان ئۇبۇلخەيرى

قاشىڭ قارىكەن يارىم،
كۆڭلۈڭ ئاق ئىكەن يارىم.
كۆڭلۈمنى بىرەي دېسەم،
مەيلىڭ يوق ئىكەن يارىم.

هويلاڭدا يالغۇز كۆلچەك،
مېنىڭ يارىم كۈلگۈنچەك.
ئەقىللىق مېنىڭ يارىم،
شەرەت قىلسا بىلگۈنچەك.

ئىشىك تۈۋىدە تۇرۇپ
تولغانغان مېنىڭ يارىم.
دۈشمەننىڭ سۆزى بىلەن
بولغانغان مېنىڭ يارىم.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قاھار تۇردى
توپلىغۇچى: تۇرسۇن قاسىم

تۆت سەرلىك چاپانغا بەش سەرلىك ياقا

(لاپ)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا ئىدى،
ھەممە ئادەمنىڭ ئايىغىنى ھويلىسىدا ئىدى.
تۆگىلۈكى تورۇسىدا ئىدى،
ئوچىقى مورىسىدا ئىدى،
ئاشلىقى ئورىسىدا ئىدى،
كەتمىنى دولىسىدا ئىدى،
چارۋىسى تېغىدا ئىدى،
يېمىشى بېغىدا ئىدى.
ئۇ زامانلاردا:
سۇندۇك سۇۋاقچى ئىدى،
مايمۇن بوياقچى ئىدى،
شىر پادىشاھ،
يولۋاس سوراقچى ئىدى.
تۈلكە ئالدامچى،
بۆرە قاراقچى ئىدى.
ئاق قۇشقاچ چېقىمچى،
تورغاي بېقىمچى،
قاغا خەۋەرچى،
بۇلبۇل لەپەرچى،
ھوقسوپى پەنەرچى،
سېغىزخان يېغىر چوقۇيدىغان
ئېشەكچى ئىدى.
ئىت تالىغاق،
مۈشۈك يالىغاق،
ئۆمۈچۈك توقۇغاق،
ھۆپۈپ چوقۇغاق،
توشقان چاپقاق،
ھەرە چاققاق،
غورۇلاي خەقنىڭ بالىسىنى
باققاق ئىدى...

ھەي گەپ قىلمالىق ئاكا،
پاچىقىڭىزنى چاقىمىز باكا.
بوپقالىسىز توكا،
تۆت سەرلىك چاپانغا
بەش سەرلىك ياقا.
مايماق ئېشەككە
ئەگرى تاقا.
ھەركىمنىڭ رىسقىنى ئۆزى بىلەن،
خۇدايىم باقا.

قوغۇن دېگەن بىر پىلەك بولمىش،
ھەر پىلەكتە مىڭ خەمەك بولمىش.
ھەر خەمەكنىڭ تەمى
بىلەك-بىلەك بولمىش.
تاتلىق بولسا تىلنى يارارمىش،
لاۋزا بولسا ئۆزى پېتىر،
سۈيى بىر چېلەك بولمىش.
«خوش» دېمەس بولدۇق،
دېسەكمۇ بوش دېمەس بولدۇق.
يانچۇقتا پۇل يوق چاغدا،
قاسساپقا گۆش دېمەس بولدۇق.
گۆش پۇلىنى بېرەلمەي،
خەقلىدىن مۈش يېمەس بولدۇق.
«بارىغا پەتە،
يوقىغا ئەتە»
بار نەرسىنى ھەرگىز يوق دېمەس بولدۇق.
«قورققانغا قوش كۆرۈنەر،
پوقىقى مۈش كۆرۈنەر».
تېرە ئۈستىدە پۇل قىلغان ياخشى،
«نېمە قوق» ① دېمەس بولدۇق.
دوست دېگەن ھامىنى دوست،

① كېرەك يوق، بوپتىلا مەنىسىدە.

دۈشمەننى دوست دېمەس بولدۇق.
بۆگۈندىن باشلاپ،
پولۇغا چامغۇر،
چۆچۈرىگە زەدەك،
لەغمەنگە جىگدە،
ئۇماچقا بەسەي سالماس بولدۇق.
چۆپنى يېيىپ،
ئۈگرىگە كېيىپ، ⊘
خوشاڭنى توكۆپ،
سوقماقنى ئۇكۆپ،
زاڭنى مالتىلاپ،
يومدا ننى يارتىلاپ ئەتمەكچى بولدۇق.
مېھماننىڭ ئالدىغا مەلتەڭ،
كەينىگە پەلتەڭ.
قاچىسىغا سىنچاي،
ئايىغىغا قەنچاي قۇيماقچى بولدۇق.
ئىش پەم بىلەن ئوخشارمىش،
تاماق تەم بىلەن ئوخشارمىش.
مەجلىس ئەھلىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن،
قومۇشنىڭ پۆپۈچىكىنى،
يۇلغۇننىڭ كۆتىچىكىنى،
بۇدۇشقاقنىڭ يارمىسىنى،
قومۇچاقنىڭ چاۋىسىنى،
كۆل باچكۈسىنى،
چۆل باچكۈسىنى،
قوتۇر كالىنىڭ شىرىقىنى،
ئۆزۈمنىڭ پىرىقىنى،
بۇرگىنىڭ ئۆپكىسىنى،
ياۋا ئۆردەكنىڭ تاشلىقىنى،
كونا ئۆتۈكنىڭ باشلىقىنى،
ئۆنى- بۇنى،
نېمە تاپالىساق شۇنى
تەق قىلدىغان بولدۇق.
نەغمە- ناۋا،
ئۇسسۇل، مەشرەپنى ۋايىغا يەتكۈزۈشچۈن،
تۆگىنى ئۇسسۇلغا،
خورازنى مەرغۇلغا،

داپەندىلىككە چولاقنى،
ساز ئاڭلاشقا پاڭ قۇلاقنى،
يۈگۈرۈشكە قارىغۇنى،
ناخشا ئېيتىشقا گاچىنى
تەق قىلدىغان بولدۇق.

ئاقچى قوغۇن ئاق جۇۋاننىڭ،
كۆكچى قوغۇن كۆك جۇۋاننىڭ.
كۆرۈك قارىنى يامانىنىڭ،
چىلگە قوغۇن چىلگە نوچىنىڭ،
بېشەكشىرىن ئايشە غوجىنىڭ،
تاۋۇز سىيگەكنىڭ،
كاۋا يېگەكنىڭ،
شوۋگۇرۇچ نازۇكنىڭ،
پولۇ بايۋەچچىنىڭ،
زاڭ پەھلىۋاننىڭ،
چۆچۈرە بوۋىنىڭ،
قىيمىلىق كۆمەچ بوۋىنىڭ،
گۆشكىردە قىمارۋازنىڭ،
ھالۋا داۋازنىڭ بولىدىغان بولدى.

داستىخانغا چىقتى ئۇماچ يوغان قورساق
«خالاپىيۇ- خولۇپيۇ» -
بۇرۇتنى تارلاپ،
زاڭ پەھلىۋان چىقتى
كۆكىرىپ، قىزىرىپ.
ئاياغقا قونۇپ پارلاپ،
چۆچۈرە قالپىقنى قىرلىدى،
لەغمەن تەخسىدە لىغىرلىدى.
يېگەنلەر دەرماندا،
يېمىگەنلەر ئارماندا.
شورتىكى - پورتىكى،
شالاپىيۇ- شۇلۇپ...
بىر مەيدان غەۋغايى جاھان،
باشلىنىپ كەتتى «گۇلۇپيۇ- گۇلۇپ»
قورساقلار ئېغىرلىدى،
مېھمانلار تاۋار كۆرپىگە يىقىلدى،

⊘ ياختى ئىشلەش مەنىسىدە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يەرنى بېغىرلىدى.
ئۇ زامانلاردا،
قىرغاۋۇل جەدە ئىدى،
قۇيرۇقى يەردە ئىدى.
قىز بالىلار ئەردە ئىدى،
جۇۋانلارغا ئەر يوق،
يۈرىكى زەردە ئىدى.
تۈل خوتۇن ئوتتۇنسىز ئىدى،
ئۇبۇشقا بوۋاي خوتۇنسىز ئىدى.
باي بايغا باقاتتى،
سۇ سايغا ئاقاتتى.
چېقىمچىلىق بازار تاپقانتى،
راستگۆيلەر ئازار تارتقانتى.
بارنى ئوغرى ئالغانتى،
يوقنى رەمبال.
ئون ئۆيلۈكتە ئاران بىر قازان،
بەش بالىغا ئاران بىر تامبال.
ئانىسىنى مەن ئالغانتىم،
چوڭ ئانىسىنى ئامبال.
بەگلىرى بەگلىكتە قالغان،
دورغىسى ئالۋان بىلەن.
قازىلار پەتىۋا قىلاتتى،
راستى يوق يالغان بىلەن...

ئاشتۇر،
ماشتۇر،
ھەر نېمە بولساڭ بول،
قېرىمىغىن، ياش تۇر.
بىۋاپا زاماندا،
قېرىلىق دېگەن باشنى يارغان تاشتۇر.
ئاچاڭنى ياخشى بىلەن بولۇشتۇر،
يامانلاپ كەلسە ئاجراشتۇرماي
ياراشتۇر.
ئاناڭنى داداڭدىن ئاجراشتۇر.
بوشاڭلىقنى تاشلا،
دائىم شاش تۇر.

ئېلىك-بېقىك،
بالدۇر كەلگەن مېھمانغا تاۋۇز پىچىك،
كېيىن كەلگىنىنى كوچىغا ئىتتىرىك.
مېنىڭ بىر يارىم بار،
ئۆزى تۇزۇك،
لېۋى سۇزۇك.
بېلىكىدە بىلەزۈك،
بارمىقىدا ئالتۇن ئۈزۈك.
يارىم كېلىشەڭگۇ،
ئالدىغا ئېگىشەڭگۇ.
چاچلىرى تېقىمىغا يۆگىشەڭگۇ.
ئىككىمىزنىڭ ئىشىنى
چوڭ ئاچىسى بىلىشەڭگۇ.
ئاشۇ يارىم بەك لېۋەن،
لېۋىگە لېۋىم تېگىشەڭگۇ.
قارىغىن ئۇكام،
ئەتىۋا توخام
بىر يولى ئىككىنى تۇغدى.
بىرىنى ئال، ئاناڭنى باق،
بىرىنى ئال، داداڭنى باق.
قىزىق گەپ ئاڭلاي دېسەڭ،
مېنىڭ ئېغىزىمغا باق.
ناخشامغا قېتىۋالسام،
خاپا بولامسەن؟
— ياق، ياق!...
شۇنداق دەپ،
ئەمەت ئاكام سىلىمە ئاغىچامنى
ئۇرۇپ كەتتى «ۋاق - ۋاق».
ئۇرماڭ دېسەم ئۇنىمايدۇ،
ئەسكى پوقاق.
دۆڭۋاغدىن شەمشەمەت،
چارباغدىن كەنجەمەت،
ئۆيباغدىن ھېزىماخۇن تولغاق،
يېڭىباغدىن پاسارئاخۇن پوقاق،
شورباغدىن ئىسمايىل ئاياق،
گۈلباغدىن ئۇرايىم ماياق،
ناۋاغدىن ئەيسا قاراقچى،

تامباغدىن مۇسا تاياقچى،
سېپىق كۆلدىن سايىم ئاخۇن،
ئايدىڭكۆلدىن قايىم ئاخۇن،
موغا مەھەللىسىدىن توختى غوجا،
ئۇجمە قاتارىدىن بەختى غوجا،
ئەمەت ئاكام بىلەن سېلىمە ئاغىچامنى
ياراشتۇرماقچى بولدۇق،
ياراشقىلى ئۇنىمسا،
ئالتە بالىنى چۆرىسىگە ياماشتۇرماقچى
بولدۇق.

ئەنەلىۇ ھەق،
مەنەلىۇ ھەق.
ئاسماندىن ياغدى يامغۇر،
يەردىن ئۈندى چامغۇر.
نورۇز شاملى سوقتى غۇر - غۇر،
پۇت-قولىغا كىردى ماغدۇر.
ھەي باللا، جېنىم باللا،
يامان پەيلىڭنى ياندۇر،
يارنى سۆيۈپ تەشنالىقىڭنى قاندۇر.
مەن بىر توپاق ئالدىم ئاينىڭ بېشىدا،
ئۇن تۆت پۇللۇق ئارغامچىسى بېشىدا،
پۇلىنى نەق تۆلىدىم موللىكامنىڭ قېشىدا.
بۇ توپاقنىڭ سېمىزلىكى توپتەك،
قوشقا قاتسام ماڭمايدۇ،
ئۈرىدىغان تاياق يوقتەك.
پۇتمىغان چۇماق بىلەن بىر سالسام،
بۇرنىدىن قان كەلدى ئوقتەك.
ياھەزرەت،
ئۇ توپاقتىن رايىم قايتتى پوقتەك.
ساتاي دەپ ئازنا بازارغا ئاپارسام،
خېرىدار ئۇلاشتى، باشقا توپاق يوقتەك.
ئۇيان تارتىپ،
بۇيان تارتىپ،
مۆلەنى بوينىغا ئارتىپ،
توپاقنى ساتتىم ئون تەڭگىگە.
كىمگە ساتتىڭ، دېسەڭلار،
ئەرزان ئېلىپ، قىممەت ساتىدىغان —
ھېلىقى ئۈچ بەڭگىگە.
توپاقنى باغلىماي بەردىم،
كېيىنلىكىمنى چاغلىماي بەردىم.
ھەيدەپ كەتتى ئالدىغا سېلىپ،
باشپېغىمنى خالتىغا سېلىپ.
توپاق پۇلى نېسى قالدى،
سۆيلەپ باردىم پات-پات.
كېپىشىمنىڭ چەمى قالمىدى،
ياماقلىق سالدىم قات-قات.
ئاچچىقىمغا پايلىماي،
بۇرۇتۇمنى تالىماي،
ئالدى-كەينىمگە قارىماي،
ئىشكىنى ئەتتىم دۈملەپ،
چېتىقلىرىنى يىلىمدا يەملەپ.
ھەميانىنى ئۈرۈپ-چۆرۈدۈم،
تەڭگە، داچەنلىرىنى جەملەپ،
ساناپ باقسام، قالدى بىر تەڭگىسى
كەملەپ.
ئىشكىنى قويۇپ تۈڭلۈككە كەپلەشتىم،
نەق-نېسىنى يىغدىم،
ئۈچ بەڭگە بىلەن كەپلەشتىم.
بېشىمنى قاشلاپ،
نىزاھىنى تاشلاپ،
يارىشىپ قالدىم-ئەپلەشتىم.
يولغا چىقتىم سائەت بىردە،
بېلىمگە تۈگۈۋالدىم بىر جۇپ گىردە.
ئېشىكىمنى ھاڭرىتىپ،
ناخشامنى ياڭرىتىپ،
ئۈستىگە مىندىم
پۇت-قولۇمنى ساڭگىلىتىپ.
ئېگىز ئېرىقنىڭ ئۈستى بىلەن،
پەس ئېرىقنىڭ ئاستى بىلەن،
كېتىپ بارۇر ئەردىم،
ئايا دەردىم!
ئۈنىمگەن چىغ تۈۋىدىن
تۆرەلمىگەن توشقان چىقتى.

پۇتىمغان چوماق بىلەن بىر قويسام،
تەگدى بېرىپ ئوخرەككە،
پوكلا يىقىلدى ئورەككە.
بۇ توشقاننى ئاتمىش ئادەم
بېسىۋالدۇق ئاران تەستە.
يەتمىش ئادەم پىچاقتا يۈگۈردى،
ئېلىپ كەلگىنى
بوۋامدىن قالغان قەلەمتوراچ،
ئۆزى گال، ياغاچ دەستە.
تۆت كۈندە بوغۇزلاپ،
بەش كۈندە سويدۇم.
ئاتمىش پاتمان گۆشى چىقتى،
يەتمىش پاتمان چاۋىسى.
بىر ئۆيلۈك كىشى قىشتىن بۇيان يەۋاتىمىز،
ھازىرمۇ بار تېخى تەڭ-يامىسى.
دېگەنلىرىم لاپ بولدى،
توشقان تېرىسىدا يوغان بىر داپ بولدى.
يۈگنى چاقتا ئىگىرىۋىندۇق،
بەش تاغار، يەنە ئالتە قاپ بولدى.
توشقان سويۇشقا قاتناشقانلارنى
مېھمانغا چىللىدىم.
ئىشچانلارنى قويۇپ،
ھورۇنلارنى خىللىدىم.
ئاش ئەتكىلى نە داڭقان يوق،
نە تالقان.
قاپقىمنى دولامغا ئارتىپ،
يۇتۇمنى بوسۇغىنىڭ تېشىغا تارتىپ،
سۇ ئەكىلىشكە ماڭدىم شاپاشلاپ.
قارىغۇدەك بولسام بىر تۈزگە،
سوزۇلۇپ يېتىپتۇ ئۈچ دەريا ياپپاشىلاپ.
دەريالارنىڭ بىرى قۇرۇق،
ئىككىسىنىڭ سۈيى يوق.
قۇرۇق دەريادا ئۈچ بېلىق
ئۈزۈپ يۈرۈپتۇ،
بىرى ئۆلۈك،
ئىككىسىنىڭ جېنى يوق.
ئۆلۈك بېلىقنىڭ تېنى يوق،
جېنى يوق بېلىقنىڭ قېنى يوق.
يوق سۈنى ئۈستۈم قاپاققا،
ئۈچ بېلىقنى ئارتتىم دولامغا.
كۆتۈرەلمەي ھېرىپ،
بىر دۆڭنىڭ كەينىگە بېرىپ يېتىۋالدىم،
ئۈچ يوغان قازاننى تېپىۋالدىم.
بىرى سۇنۇق،
ئىككىسىنىڭ تۈۋى يوق.
بىر قازانغا قەغەز يەملىدىم،
گۈرۈچ بولمىسىمۇ پولۇ دەملىدىم.
بىر يۈز ئوتتۇز ھورۇن تويدى،
خام كېكىرىپ يېرىمىنى يەپ بولالماي
ئاشۇرۇپ قويدى.
مەن بۇ مېھمانلار بىلەن بولتۇر خوشلىشىپ،
يېنىپ كەلدىم ھازىرلا.
يانچۇقۇمدا بار شۇ چاغدا چاققان
پۇرچاق بىلەن گازىرلا.
ئىشەنمىسەڭلار مەيلىڭلار،
تاغار قاپقا ئوخشىماس،
ھەر قانداق گەپ لاپقا ئوخشىماس.

خەير-خوش،
ئالدىراپ كېتىۋاتىمەن.
ئەخمەقنى تاپسام،
يېڭىسىگە يېپ ساپسام،
تىڭشىغىلى ئادەم چىقسا،
لاپ دېگەننى توختىماي قېتىۋاتىمەن.
خۇدا خالىسا يەنە كۆرۈشەرمىز،
مەن ئۇ تەرەپكە،
سىلەر بۇ تەرەپكە ئۆتەرمىز،
يۈرىشەرمىز.
چوڭلار بىلەن سالاملىشىپ،
كىچىكلەر بىلەن پاراڭلىشىپ،
باغاشلىشىپ سۆيۈشەرمىز.
كېيىم تامام-ۋەسسالام.

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن شەھىرىدىن
ئابدۇقادىر ئاخۇن
نەشرگە تەييارلىغۇچى: **روزى سايىت**

ئىلى مەشرەپلىرى ھەققىدە

مېھراي ئابدىلىم

ئىلى ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونى بويىچە ئاھالىسى نىسبەتەن زىچ ئولتۇراقلاشقان رايون ھېسابلىنىدۇ. ئىلى دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان بۇ مۇنبەت زېمىندا ھەر مىللەت خەلقى ئەسىرلەردىن بۇيان مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھالال مېھنىتى بەدىلىگە بۇ زېمىننى ئىسمى-جىسمىغا لايىق بايلىق ماكانىغا ئايلاندۇردى.

بۇ رايوننىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ بىر جۈپ تالىپاي قولى بىلەن بۇ زېمىننىڭ شۆھرىتىنى جاھانغا تونۇتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەنە شۇنداق مول ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ قالماستىن، يەنە يۇتمەس-تۈگىمەس مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىپ، بۇ رايوننىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئىلى رايونىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، مول مەزمۇنلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. جۈملىدىن «چىن تۆمۈر باتۇر»، «نوزۇگۇم» داستانلىرى، «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»، «مايىمخان قوشاقلىرى»، «گۇلەمخان قوشاقلىرى» مەردانە، جاراڭلىق ئېيتىلىدىغان ئىلى خەلق ناخشىلىرى، لەتىپە-چاقچاقلىرى ھەممىسىلا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت جەھەتتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا ئوينىلىپ كېلىۋاتقان، كەڭ تارقىلىپ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس بىر گەۋدىسىگە ئايلانغان «مەشرەپ» پائالىيىتىدە مەركەزلىك ئەكس ئەتتى.

مەشرەپ — ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ھەر خىل خەلق ئويۇنلىرى بىلەن خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بىرلەشتۈرۈلگەن، ئاممىۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. مەشرەپ — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئارىسالدى چاغلىرىدا، ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈنلەردە، مەۋسۇم-مۇراسىملاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئوينىلىپ كېلىۋاتقان مەشرەپلەر شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوينىلىۋاتقان مەشرەپلەرگە ئوخشاشلا ناخشا-ساز ۋە ھەر خىل خەلق ئويۇنلىرىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ يەنىلا ئۆزىگە خاس بولغان يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىنىڭ يەرلىك مەشرەپلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىلى مەشرىپىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرراق تونۇشۇش، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئوينە-

لىدىغان مەشرەپلەر بىلەن بولغان پەرقلە-
رىنى تېپىش مەقسىتىدە مەن 1992-يىل
7-ئايدىن 9-ئايغىچە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ
غۇلجا ناھىيىسى (جېلىلىيۈزى)، چاپچال،
تېكەس، قورغاس قاتارلىق بىرنەچچە
ناھىيىدە ئۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ
باردىم. تۆۋەندە بۇ قېتىم ئىگىلىگەن بەزى
ماتېرىياللار ئاساسىدا ئۆزۈمنىڭ «ئىلى
مەشرىپى» ھەققىدىكى دەسلەپكى
ئىزدىنىشلىرىمنى كۆپچىلىككە سۇنماقچىمەن.

ئىلى مەشرىپىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

مەشرەپنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ئارىسىدا شەكىللىنىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ ئۇيىنىلىپ ھازىرقىدەك بىر پۈتۈن قۇرۇلما ئالاھىدىلىككە ئىگە، سىستېمىلاشقان شەكىلگە كىرىشى ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەشرەپنىڭ قاچان، قەيەردە، قانداق شەكىلدە بارلىققا كەلگەنلىكى ھەققىدە قولىمىزدا ئېنىق يازما ماتېرىياللار ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن، بىز خەلق ئارىسىغا تارقالغان بەزى ئەپسانە-رىۋايەتلەر، ئېپوسلار، تارىخىي كىتابلاردا ساقلىنىپ قالغان يازما پارچىلار، شۇنىڭدەك قېرىنداش مىللەتلەر تارىخىدىكى تۈركىي مىللەتلەرگە ئائىت يازما خاتىرىلەردىن مەشرەپنىڭ دەسلەپكى شەكلى ھەققىدە بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولالايمىز.

ئۇيغۇرلار ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان تۈركىي خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە تارىختىن بۇيان ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرى تاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە، شىمالدا سىبىر ۋادىسىدىن جەنۇبتا چىڭخەي-شىزاڭ ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايوننىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. دۇنيا فولكلورشۇناسلىقىدا بۇ رايون تېپىك يايلاق مەدەنىيىتىدىكى رايون دەپ قارىلىپ، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت تىپى «ئالتاي مەدەنىيەت تىپى» دەپ ئاتالدى.

مانا مۇشۇ ئالتاي مەدەنىيىتىنىڭ ياراتقۇچىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ ئۆرپ-ئادەت، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزىگە خاس بولغان تەپەككۇر ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاجايىپ گۈزەل، تەسىرلىك ئېپوسلار، ئەپسانە-رىۋايەتلەر، قىسسەلەر ئارقىلىق دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزدى. ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ مانا مۇشۇ خىل مول مەزمۇنلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتى.

ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەك پائالىيىتى ئۇلاردا ئىنتايىن كۈچلۈك كوللېكتىۋىزملىق روھنى يېتىلدۈردى. مانا مۇشۇ روھنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇلار مول ئوزۇقلارغا — ئوۋ غەنىمەتلىرىگە ئىگە بولغىنىدا، دۈشمىنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغىنىدا، كوللېكتىپ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىنى تەبرىكلەش مەقسىتىدە ئەر-ئايال بىر جايغا توپلىنىپ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلىشقان. بۇ خىل مۇراسىملار ناخشا-ساز، ئۇسسۇلنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. مانا بۇلار مەشرەپنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكىللىرى بولسا كېرەك.

ئالايلۇق، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئوغۇزخاننىڭ پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرگىنىدىن كېيىن جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ «ئۇلۇغ توي» ئۆتكۈزگەنلىكى، مۇراسىمدا نۇرغۇن مال-چارۋىلار سويۇلۇپ، هاراق-شاراب، قىمىز ئىچىلىپ، چوڭ كۆلەملىك تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلغانلىقى بايان قىلىنغان. شىنجاڭنىڭ ئېپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە تەۋە بولغان «قىيا تاش رەسىملىرى»گە نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ رەسىملەردىن بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلىرىدىكى مۇراسىم پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن كۆرۈنۈشلەرنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن: تولى، دۆربىلجىن ناهىيىلىرى تەۋەسىدىكى بارلىق تاغلىرى ۋە قۇتۇبى ناهىيىسىگە قاراشلىق بارداق تاغلىرى ئارىسىدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرىدە ئەر-ئايال بىرلىكتە سورۇن تۈزەپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشلەر ئەكس ئەتكەن بولۇپ، بۇلاردىن بىز ئەينى دەۋردىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ كوللېكتىپ تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرۈنۈشلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

ئىسىبەتەن كېيىنرەك دەۋرلەرگە تەۋە بولغان شىنجاڭنىڭ قىزىل مىڭ ئۆي ۋە كۇچا قۇمتۇرا مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىدىمۇ ئەر-ئايال بىرلىكتە ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان هالەتلەر ئەكس ئەتكەن كۆرۈنۈشلەرنى ئۇچرىتىمىز.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېچىلىك سورۇنلىرى بولىدىغانلىقى، قىشتا زىياپەتلەر بېرىلىپ، نەغمە-ناۋا قىلىدىغانلىقى، بۇ مۇراسىملارنى تۈركىي خەلقلەر «سۈرچۈك» ۋە «سۇغدىچ» نامى بىلەن ئاتايدىغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ نامىلارنىڭ ئېھتىمال مەنىسى «مۇراسىم»، «بەزمە» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ هازىر قوللىنىۋاتقان ئەرەبچە «مەشرەپ» سۆزىنىڭ ئېھتىمال مەنىسى بىلەن بىردەك. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەرەبچە «مەشرەپ» ئاتالغۇسى قوبۇل قىلىنىشتىن خېلى ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈرلۈك بەزمە-مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن. گەرچە بۇ خىل مۇراسىملار هازىرقىدەك بىر پۈتۈن قۇرۇلما ئالاهىدىلىكىگە ئىگە، سىستېمىلىق بولمىسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنى مەشرەپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرى دېيەلەيمىز.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ خىل مۇراسىملار تەسۋىرلەنگەن قوشاقلار خېلى جىق نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، تۆۋەندىكى قوشاقلارنى ئەينى دەۋر سورۇنلىرىنىڭ جانلىق ئىپادىسى دېيىش مۇمكىن. مەسىلەن:

ئوتتۇز ئىچىپ قىقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى.
ئارسلاندەك ھۆكۈرەيلى،
قايغۇ قاچتى سۆيۈنەيلى.
(1-توم 193-بەت)

ئۆرۈك بوينى غاز كەبى،
قەدەھ تولۇق كۆز كەبى.
ھەسرەتنى تۆۋىگە يوشۇرۇپ،
تۈن-كۈن بىللە سۆيۈنەيلى.
(1-توم 135-بەت)

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىي پائالىيەتلىرىگە ئائىت بەزى پارچىلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مىلادى 5-6-ئەسىرلەرگە ئائىت بولغان «ۋېي يىلنامىسى»، «گاۋچې تەزكىرىسى»دە، گاۋچې (قاڭقىللار، ئېگىز هارۋىلىقلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لار بىر يەرگە توپلىنىپ مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە

يىغلىغۇچىلار نەچچە تۈمەنگە يېتىدىغانلىقى، مال سويۇلۇپ، ئات بەيگىسى قىلىنغانلىقى، كىشىلەرنىڭ سەيلە قىلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينايدىغانلىقى بايان قىلىنغان. (1) سىماچيەننىڭ «تارىخنامە» 110-جىلد «هون تەزكىرىسى» دىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان هونلارنىڭ باهار ۋە ياز پەسىللىرىدە ھەرخىل كوللېكتىپ يىغىلىشلارنى ئۆتكۈزىدىغانلىقى، بۇ يىغىلىشلاردا ناخشا-ئۇسسۇل ۋە ھەرخىل ئويۇن، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بولىدىغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ پائالىيەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا، كىشىلەرنىڭ بىر جايغا توپلىنىپ كۆك تەڭرىسى، يەر ئىلاھى ۋە ئەجدادلار روھى قاتارلىقلارنىڭ شەرىپىگە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈشنى مەزمۇن قىلغان. بۇ خىل پائالىيەتلەردە ئىلاھىي خاراكتېر ئالغان ناخشىلار ئېيتىلىپ، مۇقابىلىق ئۇسسۇللار ئوينالغان. گەرچە ئۇلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ خىل پائالىيەتلەر مەزمۇن جەھەتتىن يېڭىلىنىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى ساقلىنىپ قالغان. ھېلىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سەيلە مەشرەپلىرىنى مانا بۇلارنىڭ داۋامى دېيىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئىلى مەشرەپلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولغان ئۇيغۇر مەشرەپلىرى بىلەن تامامەن بىردەك.

ئىلى رايونى قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان ئانا ماكانلارنىڭ بىرى. تارىختا ماۋرائۇننەھر دېپ ئاتالغان ئامۇ-سىر دەريا ۋادىلىرىدىن تارتىپ تاكى ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شۇنىڭدەك يەتتە سۇ رايونىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇرخۇن دۆلىتى (645-840) دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانلاردا بۇ رايوننىڭ ئاساسلىق ئاھالىلىرى بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، 840-يىلى ئۇيغۇرلار ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ، ئاخىرى غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە، بۇ رايوندا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن قارلۇقلارنى مەركەز قىلغان ھالدا ياغمىلارنىڭ ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. (2) 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئەنە شۇ ئىككى قەبىلە ئاساسىدا قۇرۇلغان «قاراخانىلار دۆلىتى» مەزگىلىدە ۋە 13-ئەسىردە چىڭگىزخان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ جايلاردا ئوخشاشلا ئۇيغۇرلار ياشىغان بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى ياراتتى، جۈملىدىن مەشرەپلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرى بولغان «بەزمە-سورۇنلار» بۇ جايلاردا راۋاجلىنىپ باردى. مەخمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئەنە شۇلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئىلى مەشرەپپىنى بىز ئىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ زېمىندا بارلىققا كېلىپ راۋاجلاندى دېيەلەيمىز. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ تېز بولغان مەزگىل 18-19-ئەسىرلەر بولۇپ، بۇ دەۋردە ئىلى مەشرىپى ئۆزىنىڭ مەلۇم قۇرۇلما ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر پۈتۈن سىستېما شەكلىنى بارلىققا كەلتۈردى.

17-ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭ رايونىدا ئارقا-ئارقىدىن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار يۈز بەردى. 1514-يىلى قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقى 1678-يىلىغا كەلگەندە ئاپپاق خوجا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن غالدانىنى باشلاپ كېلىشى بىلەن ھالاك بولدى. جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ھاكىمىيەت چىرىكلىشىپ

زىددىيەت كۆچەيدى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى تېزلىكتە بىرلىككە كەلتۈردى. چىڭ ھۆكۈمىتى ئىلى رايونىدا «ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى» نى قۇرۇپ، شىنجاڭدا ھەربىي ئىستىبدات ھاكىمىيەت ئورناتتى. بۇ چاغدا ئىلى رايونىدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ 40 مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى تەمىنلەشكە ئاجىزلىق قىلدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە (1765-يىلى) «ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى» پارتلىدى. 1767-يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭنى قانلىق باستۇرۇپ ئۇچتۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىن 60 مىڭ ئۇيغۇرنى ئىلى رايونىغا سۈرگۈن قىلدى. (1) ئۇلار مەركەزلىك ھالدا ئىلى دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان تېكەس، چاپچال، جىلىلىيۈزى، قورغاس ناھىيىلىرىگە نۇقتىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، جاڭجۈن ئارمىيىسى ئۈچۈن دېھقانچىلىق، ئۈستەڭ چېپىش، سېپىل سوقۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلدى. ئۇلار مەركەزلىك ھالدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا «تارانچى» دەپ ئاتالدى. (2) مانا مۇشۇ سۈرگۈنلەر ئەسلىدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ئىلى رايونىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ مېھنەت تەرلىرىنى سەرپ قىلدى، ئىلى رايونىنى ھەقىقىي ھالدا ئاشلىق، مېۋە كانىغا ئايلاندۇردى. يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تېزلا بىر ئائىلە كىشىلىرىگە ئايلاندى. جاپالىق ئەمگەك، ئېغىر تۇرمۇش ئازابى ئىچىدىمۇ ئۇلار ئۆزلىرىگە خۇشاللىق تاپتى. تۇرمۇش ئازابى، مۇڭ-زارلىرىنى ناخشا قىلىپ ئېيتتى، سورۇن تۈزەپ، ناخشا-ئۇسسۇل، چاقچاق-لەتىپىلەر بىلەن ھارغىنلىقلىرىنى تۆكەتتى. ئەسلى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تۈرلۈك يىغىلىش، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە ئۇلارنىڭ كېلىشى بىلەن يېڭى-يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ تېخىمۇ قىزىدى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى، ناخشىلىرى بۇ رايوندا تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. جۈملىدىن مەشرەپمۇ مۇكەممەللىشىپ، راۋاجلىنىپ، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان «ئىلى مەشرىپى» يېڭىچە تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

دېمەك «ئىلى مەشرىپى» ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ زېمىندا بارلىققا كېلىپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ، مەلۇم يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۈگۈنكى ھالەتكە يەتتى.

ئىلى مەشرىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تۈرلىرى

1. ئالاھىدىلىكى:

ئىلى مەشرىپى ئاساسەن ئىلى ۋادىسىغا جايلاشقان تېكەس، چاپچال، جىلىلىيۈزى، قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

ئىلى مەشرىپى قۇرۇلما جەھەتتىن ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ باشقا جايلاردىكى ۋارىيانتلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئىلى مەشرىپىدىمۇ باشقا مەشرەپلەرگە ئوخشاش باشلىنىش، راۋاج، يۇقىرى پەللە، ئاخىرلىشىش قاتارلىق باسقۇچلار، خىلمۇخىل قىزىقچىلىق ئويۇنلىرى قاتارلىقلار بولىدۇ. مۇزىكىلارغا ئوخشاشلا مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار تەڭكەش قىلىنىدۇ؛ مەشرەپ تۈزۈملىرى

www.uyghurkitap.com

ۋە مەشرەپ جازالىرى بولىدۇ. بۇ جەھەتلەردىن قارىغاندا بۇ ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردىكى مەقسىتىمىز ھەرگىزمۇ ئىلى مەشرىپىنىڭ جەريانىنى كۆپچىلىككە قايتا بايان قىلىپ بېرىش ئەمەس، بەلكى ئىلى مەشرىپىنىڭ باشقا رايون مەشرەپلىرى بىلەن قانداق ئورتاقلىقى ۋە پەرقى بارلىقىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن تونۇشۇشتىن ئىبارەت.

ئىلى مەشرىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە ئۇقتىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

1) مەشرەپنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى:

ئىلى مەشرىپى ئاساسەن قىش پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىلىنىڭ يەرلىك تەبىئىي شارائىتى مەشرەپنىڭ قىش كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلۈشىگە مۇۋاپىق بولۇپ، قىش پەسلى ئۇزۇن ھەم سوغۇق بولىدۇ. قىش پەسلى ھەر يىلى 11-ئاينىڭ ئاخىرىدىن كېلەر يىلى 3-ئاينىڭ بېشىغىچە سوزۇلىدۇ. قىشنىڭ مۇشۇنداق ئۇزۇن ھەم زېرىكىشلىك كېچىلىرىنى ئىلى ئۇيغۇرلىرى ناخشا-ساز بىلەن ئۆتكۈزۈشنى ئۇزۇن تۇرمۇش ئادىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرغان.

جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا قىش نىسبەتەن قىسقاراق بولغىنى ئۈچۈن، قىشتا مەشرەپ ئويناش ئىلىدىكىدەك ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس.

ئىلىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەردىن توي مەشرەپلىرى، ھېيت-بايرام مەشرەپلىرى ۋاقىت ۋە پەسىل چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ.

2) مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرى:

ئىلى مەشرىپىدە مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرى ئادەتتە ئەرلەر بىلەن چەكلىنىدۇ. ئاياللارنىڭ مەشرەپكە قاتنىشىش سالاھىيىتى بولمايدۇ. ئىلى مەشرىپىنىڭ قائىدە-تۈزۈمى نىسبەتەن چىڭ بولۇپ، شۇ مەھەللە ئىچىدە «30 ئوغۇل» دەپ قارالغان ياشلار مەشرەپكە ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. مەشرەپكە قاتناشماقچى بولغان ياشلار مەلۇم رەسمىيەتنى ئۆتىگەنندىلا ئاندىن مەشرەپكە كىرىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. مەشرەپكە قاتناشقۇچىلار ياش يىگىتلەر بىلەن چەكلەنگەچكە، ئادەتتە مەشرەپلەر «30 ئوغۇل مەشرىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ھالبۇكى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەشرەپلىرىگە ئەر-ئايال ئارىلىشىپ قاتنىشىدىغان بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ مەشرەپلىرى ئادەتتە «30 ئوغۇل، 9 قىز مەشرىپى» دېيىلىدۇ.

ئىلىدا بولىدىغان مەشرەپلەردىن «توي مەشرىپى» ۋە «سەيلە مەشرىپى» قاتارلىق كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان مەشرەپلەردە ئاياللار ۋە مەشرەپ ئەزاسى بولمىغانلارمۇ سىرتتىن قاتناشسا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مەشرەپ ئەزالىرى ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنمايدۇ ھەم مەشرەپ جازالىرىغىمۇ تارتىلمايدۇ. ئۇلار پەقەت مەشرەپ تاماشىبىنلىرى ھېسابلىنىدۇ.

3) مەشرەپنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەشرەپ ئىچىدىكى ۋەزىپىلەر:

مەشرەپنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەربىر يېزىنىڭ ئۆز ئالدىغا «30 ئوغۇل مەشرىپى» بولىدۇ. بۇنىڭغا قاتناشقان ھەرقانداق بىر كىشى مەشرەپنىڭ قائىدە-تۈزۈملىرىگە بويسۇنۇشى، ھەرقانداق ئىشتا مەشرەپ باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىشى شەرت.

«30 ئوغۇل مەشرىپى» دە باشقۇرغۇچىلار ئاساسەن يىگىت بېشى، مەشرەپ بېگى (قازىبەگ)، دارىگەي بېگى، كۆلبېگى، پاششاپ قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى بار.

يىگىت بېشى — مەشرەپنىڭ ئاساسلىق

تەشكىللىگۈچىسى. ئۇ مەشرەپنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مەشرەپ پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بارلىق مەشرەپ ئەزالىرى ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە ئىش تەقسىماتىغا شەرتسىز بويسۇنىدۇ.

مەشرەپ بېگى (قازىبەگ) — مەشرەپتىكى دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلغۇچى كىشى.

كۆلبېگى — مەشرەپنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى كىشى بولۇپ، كۆلبېگىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە داستىخان ھازىرلىنىدۇ، مەشرەپ كۈتكۈچىلىرى تەيىنلىنىدۇ.

دارىگەي بېگى — بۇ مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرىغا مەسئۇل كىشى بولۇپ، ئۇ سازچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مەشرەپ ئويۇنلىرىنى تەييارلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە ئادەتتە شۇ جايدىكى ناخشا-سازغا بىرقەدەر ماھىر كىشى قويۇلىدۇ.

پاششاپ — مەشرەپنىڭ غوللۇق ئادەملىرىنىڭ بىرى، ئۇ مەشرەپ ئىنتىزامىنى باشقۇرۇش، كەلمىگەنلەرنى سۈرۈشتە قىلىش ۋە مەشرەپتە بېرىلىدىغان جازالارنى ئىجرا قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ، مەشرەپ سورۇنىدا ھەممەيلەن ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئەگەر كىمكى تەرتىپنى بۇزىدىكەن شۇ ھامان جازالىنىدۇ. پاششاپنىڭ جازا قورالى «گۈل تاياق» دەپ ئاتىلىدىغان دەررىدىن ئىبارەت. بۇ تاياق يۇمشاق تال چىۋىقلىرىدىن ياسىلىپ، رەڭلىك يىپەكلەر بىلەن بېزىلىدۇ.

«دولان مەشرىپى» دە مەشرەپ بېگى ۋە يىگىت بېشى ئادەتتە بىرلا كىشى بولۇپ، مىرشەپ (كېچە ئەمەلدارى) دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى مەشرەپنى تەشكىللەش ۋە دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت. «دولان مەشرىپى» دە پاششاپنى دوغا بەگ دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىلى مەشرىپىدىكى پاششاپنىڭ ۋەزىپىلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

4) مەشرەپكە كىرىش رەسمىيىتى:

ئىلى مەشرىپىدە مەشرەپكە كىرىش رەسمىيىتى بىرقەدەر پۇختا، شۇڭا مەشرەپكە كىرگۈچىلەر تۆۋەندىكى قائىدىلەرنى بېجىرىدۇ:

مەشرەپكە قاتناشقۇچى ياشنى ئادەتتە دادىسى ياكى شۇ مەھەللىدىكى ئابرۇيلۇق بىر كىشى سورۇنغا ئېلىپ كېلىدۇ. پاششاپ ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى يىگىت بېشى ھەم مەشرەپ بېگىگە خەۋەر قىلغاندىن كېيىن، يىگىت بېشىنىڭ رۇخستى بىلەن ئاتا-بالا ئىككىيلەن مەشرەپ سورۇنىغا كىرىدۇ. ئاتا ئۆز ئوغلىنى مەشرەپكە قېتىۋېلىشنى مەشرەپ ئەھلىدىن ئىلتىماس قىلىدۇ. ئىلتىماس قىلىش تۆۋەندىكىدەك قېلىپلاشقان ئۇسۇل بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ:

بالىنىڭ دادىسى: «ھۆرمەتلىك مەشرەپ بېگى، يىگىت بېشى، 30 ئوغۇلنىڭ گۈللىرى، مەن ئوغلۇمنى سىلەرگە قېتىلىپ، ئەدەپ-ئەخلاق ئۆگەنسۇن دەپ ئېلىپ كەلدىم. ئوغلۇمنىڭ ئۇستىخىنى مېنىڭ، گۆشى سىلەرنىڭ. ئۇنى ھەرقايسىڭلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردۇم» دەيدۇ.

يىگىت بېشى بالىدىن: «بۇ مەشرەپنىڭ تاتلىق چېيى، ئاچچىق تايىقى بار، چىدىيالامسىز؟» دەپ سورايدۇ.

بالا: «چىدايمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاندىن يىگىت بېشى مەشرەپ بېگى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالىدۇ.

يىگىت بېشى: ئاتا-بالىدىن «30 ئوغۇلنىڭ گۈللىرى سىلەرنى مەشرەپكە قانداق سوۋغا ئېلىپ كەلدىكىن دەيدۇ؟» دەپ سورايدۇ.

بالىنىڭ ئاتىسى: «بىز 30 ئوغۇلنىڭ گۈللىرى ئۈچۈن تۆگە، ئات، كالا، قويلارنى ئېلىپ كەلدۇق، قوبۇل قىلغايسىلەر» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

(بۇ يەردە تىلغان ئېلىنىۋاتقان ھايۋان ناملىرى. ئەمەلىيەتتە يېمەكلىكلەرگە بېرىلگەن خاس ناملار بولۇپ، تۆگە دېگىنى قوغۇن-تاۋۇز، كالا، قوي دېگىنى ئالما، نەشپۈت، شاپتۇلا قاتارلىق مېۋىلەر، ئات دېگىنى توخۇمدىن ئىبارەت)

يىگىت بېشى: «30 ئوغۇلنىڭ گۈللىرى سوۋغىلىرىڭلارنى قوبۇل قىلدى، سىلەرگە رەھمەت. ئوغلىڭىزنىڭ قولىدىن خېلى ئىش كېلىدىغاندۇ؟ بىزگە ھۈنىرىنى بىر كۆرسەتكەن بولسا» دەيدۇ.

بۇ چاغدا بالىنىڭ ئاتىسى ئەڭ ياخشى سۆزلەر بىلەن ئوغلىنى ماختايدۇ، ئۇنىڭ ياخشى تەرىپىنى قىلىدۇ؛ ئاندىن: «ئوغلۇم ئۆزى كىچىك بولسىمۇ قولىدىن خېلى ئىش كېلىدۇ» دەيدۇ ۋە ئوغلىنى بىرەر نومۇر ئورۇنلاشقا بۇيرۇيدۇ. ئوغلى ئۆزى بىلگىنىچە ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ ياكى ساز چېلىپ بېرىدۇ. بىرەر ھايۋانىنى دوراپ بەرسىمۇ بولىدۇ. سورۇن ئەھلى رازى بولغاندىن كېيىن يالا مەشرەپكە رەسمىي قوبۇل قىلىنغان ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغدا بالىنىڭ ئاتىسى ئۆز ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قوبۇل قىلىنغانلىقى شەرىپىگە 30 ئوغۇلغا بىر مەشرەپ بېرىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ۋە شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقىت بېكىتىلىدۇ.

مەشرەپكە قوبۇل قىلىنغان كىشىنىڭ «30 ئوغۇل» نىڭ رۇخسىتىسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشىگە بولمايدۇ. ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنمەكچى بولسا، سەۋەبلىرىنى كۆپچىلىك قايىل بولغۇدەك بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوغلىنى ياكى ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى قوشقاندىن كېيىن چېكىنسە بولىدۇ.

5) مەشرەپنىڭ پائالىيەت مەزمۇنى:

ئىلى مەشرىپىنىڭ پائالىيەت مەزمۇنى (1) ناخشا-ساز، (2) چاقچاقلىشىش، لەتىپە ئېيتىش، (3) مەشرەپ ئويۇنلىرى، (4) جازادىن ئىبارەت.

① ناخشا-ساز قىسمى: ئاساسەن باشقا جايلاردىكى مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا-ساز مەشرەپنىڭ ئاساسىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتە كۆپچىلىك يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، پاششاپ مەشرەپ سورۇنىغا كەلگەن كىشىلەرنى يىگىت بېشىغا مەلۇم قىلىدۇ. يىگىت بېشى سورۇننى باشلاشقا ئىجازەت بەرگەندىن كېيىن مەشرەپ باشلىنىدۇ. كۆلبېگى كۆپچىلىكنىڭ قولىغا سۇ ئېلىپ تاتلىق-تۈرۈملارنى داستىخانغا كەلتۈرىدۇ. بىر قېتىملىق سىنچاي قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن دارىگەي بېگىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئورۇنلىنىدۇ. ئىلى مەشرەپلىرىدە ئاساسەن تەمبۇر، دۇتار قاتارلىق سازلار ئىشلىتىلىدۇ، داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ.

مۇقام تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىدۇ. قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ خەلق ناخشىلىرى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، مەردانە، كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ. بۇ ناخشىلار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە مۇڭ-زارى ئەكس ئەتكەن خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان. مەسىلەن: «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»، «گۈلە مخان قوشاقلىرى»، «ئېلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى»، «ھارۋىكەش ناخشىلىرى»، «كۆچ-كۆچ قوشاقلىرى»

ۋە «كوچا ناخشىلىرى» قاتارلىقلار.

ئىلى مەشرىپىنىڭ ناخشا-ساز قىسمى دولان مەشرىپىگە سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر ئاددىي بولۇپ، دولان مەشرىپىدىكىدەك بىر قاتار مۇقىم تەرتىپلىك باسقۇچلار بولمايدۇ. دولان مەشرەپلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس دولان مۇقامى، دولان رايونىغا خاس دولان قىل غىجەكى، دولان قالۇنى، دولان راۋابى ھەم كىچىك داپنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. مۇقەددىمە تۈگىشى بىلەن ئەر-ئايال تەڭلا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ئىلى مەشرىپىدە بولسا بۇنداق مۇقىم باسقۇچلار بولمايدۇ. ئادەتتە مۇقامنىڭ داستان قىسمى تۈگەپ مەشرەپ قىسمى باشلانغاندا ئۇسسۇل باشلىنىدۇ.

ئىلى مەشرىپىدە ناخشا-ساز باشتىن ئاخىر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بىرنەچچە قېتىم ناخشا-ساز بولىدۇ.

⑥ئارام ئېلىش ۋاقتىدىكى پائالىيەتلەر: مەشرەپتە بىر قېتىملىق ناخشا-ساز تۈگىگەندىن كېيىن دەم ئېلىش ۋاقتى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. مۇشۇ چاغدا ئۆز ئارا قىزىقارلىق لەتىپە-چاقچاقلارنى ئېيتىشىپ سورۇننىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

چاقچاق خۇددى سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش كىشىلەرگە ئىستېتىك زوق ۋە تەربىيە بېرىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر خىل شەكلى. مەشرەپ سورۇنىدا بولىدىغان چاقچاقلار مەشرەپنىڭ قائىدە-تۈزۈملىرىگە ئەمەل قىلغان ئاساستا ئۆزىگە خاس بولغان بىرنەچچە خىل شەكىلدە ئىپادە ئېتىلىدۇ. ئادەتتە كۆپرەك ئۇچرايدىغان چاقچاق شەكىللىرى دىئالوگ شەكلى، ھېكايە شەكلى، دوراش شەكلى، ماسلىشىشچانلىق شەكلى، دارىتما شەكلى، لاپ ئۇرۇش-پوچىلىق شەكلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

دىئالوگ شەكلى: بۇنىڭدا مەشرەپتىكى ئىككى چاقچاقچى ئۆز ئارا دىئالوگ شەكلىدە چاقچاق قىلىشىدۇ. باشقىلار ئۇلارغا ھەمدەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۇمۇرلۇق ھەم مەنىلىك چاقچاقلىرىدىن زوق ئالىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا شۇ كىشىنىڭ لەقىمى ياكى مەلۇم ئالاھىدىلىكىنى ياپتا گەپلەر بىلەن ئىپادىلەپ كۆپچىلىك ئارىسىدا كۈلكە پەيدا قىلىدۇ.

ھېكايە شەكلى: بۇ خىل شەكىلدە چاقچاقچى مەلۇم قىزىقارلىق ۋەقەلىكنى ھېكايە قىلىپ بېرىش ئارقىلىق كىشىلەرنى كۈلدۈرىدۇ ياكى شۇ سورۇندىكى مەلۇم بىر بۇرادىرىنىڭ كەمچىلىكىنى، يارىماس قىلىقلىرىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ باشقىلارغا بايان قىلىپ، شۇ كىشىدە ئۆز قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىش، خىجىل بولۇش تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل چاقچاقنىڭ كىشىلەرنى تەربىيىلەش رولى ناھايىتى چوڭ.

دوراش شەكلى: بۇنىڭدا چاقچاقچى ئوبرازلىق ھەرىكەتلەر ئارقىلىق ئۆز يۇرت مەھەللىسىدىكى بىرەر كىشىنىڭ يارىماس قىلىقلىرىنى دوراپ كىشىلەرنى كۈلدۈرىدۇ.

ماسلىشىشچانلىق شەكلى: بۇ خىل چاقچاقلار شۇ مەشرەپ سورۇنىغىلا خاس بولۇپ، باشقا سورۇنلاردا بۇنداق چاقچاقلار ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. ھالبۇكى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە بولسا قاتتىق كۈلكە قوزغايدۇ.

دارىتما شەكلى: ئىككى چاقچاقچى پۈتكۈل ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ بىر-بىرىگە دارىتما سۆزلەر بىلەن «ھۇجۇم» قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ چاقچاقلىرى ھازىر جاۋابلىققا، كۈچلۈك يۇمۇرىستىك خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ،

چاقچاقچىنىڭ تىل ماھارىتىنى نامايەن قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرى بىر تەرەپنىڭ يېڭىلىشى بىلەن چاقچاق ئاخىرلىشىدۇ.

لاپ ئۇرۇش (پوچىلىق) شەكلى: بۇ خىل چاقچاقلار ئاساسەن لاپ ئۇرۇش، پو ئېتىشنى ۋاستە قىلغان بولۇپ، چاقچاقچىلار كۆپتۈرۈش شەكلىدىن پايدىلىنىپ، پۈتكۈل ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ لاپ ئۇرىدۇ. بۇ خىل چاقچاقلار ئەمەلىيەتتىن ناھايىتى يىراق بولۇپ، چاقچاقچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ پوچىلىقى بىلەن باشقىلارنى كۈلدۈرىدۇ.

ئىلى مەشرەپلىرىدە بۇ خىل چاقچاق-لەتىپە ئېيتىش پۈتكۈل مەشرەپ جەريانىدا بىرنەچچە قېتىم بولىدۇ، ھەر قېتىمدا يېرىم سائەت ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق داۋاملىشىدۇ. مەشرەپتىكى چاقچاقلار ئۆتكۈر يۇمۇرىستىك تىل بىلەن دوستانە كەيپىياتتا ئېيتىلىدۇ. يەنە بىر قىسىم چاقچاقلار جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەت، يامان خاھىشلارنى يۇمۇرىستىك تىل بىلەن سۆكۈش-قامچىلاش مەقسىتىدە ئېيتىلىدىغان بولۇپ، تەربىيۋى ئەھمىيىتى ناھايىتى زور.

③ مەشرەپ ئويۇنلىرى:

ئىلى مەشرىپىدە كۆپرەك ئوينىلىدىغان ئويۇنلار تۆۋەندىكىچە:

تۆگە ۋە غاز ئويۇنى: بۇ خىل ئويۇنلار كۆپىنچە مەشرەپ باشلىنىشى بىلەنلا ئوينىلىدۇ. بىرەيلەن جۇۋىنى تەتۈر ئۆرۈپ كىيىپ تۆگە سىياقىغا كىرىدۇ، يەنە بىرەيلەن ھەيدىگۈچى بولىدۇ. ئۇلار سورۇندا يورغىلىشىپ مېڭىپ تۈرلۈك قىزىقچىلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىپ باشقىلارنى كۈلدۈرىدۇ. غاز ئويۇندا بولسا، بىرەيلەن غاز سىياقىغا كىرىپ، مۈرىكىگە ماسلاشقان ھالدا قىزىقارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن ئۇسسۇل ئوينايدۇ ۋە سورۇندىكى بىرەيلەنگە تۇمشۇقىنى سۇركەپ ئۇنى بىرەر نومۇر ئورۇنلاشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتتاكى شۇ كىشى ئورنىدىن قوپقىچە داۋاملىشىپ، قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل نىقابلىق ئويۇنلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ھايۋانلارنى مۇقەددەس بىلىشتەك ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئىزلىرىنى نامايەن قىلىدۇ.

«گۈلچاي» تۇتۇش ئويۇنى:

«گۈلچاي» ئويۇنى ئىلى رايونىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى. ئۇنىڭ ئاساسىي قائىدىسى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ئوينىلىدىغان چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىش ئويۇنىنىڭ قائىدىلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن ئىلى رايونىغىلا خاس ئۆزگىچىلىككە ئىگە. بۇ ئويۇندا ئالدى بىلەن ساھىبخان «گۈلچاي» ئۈچۈن ئالما شېخىغا پۈرەكلەپ ئېچىلغان گۈل، پىشقان ئالما قاتارلىقلارنى چېكىپ «گۈلباغ» ياسايدۇ. ئويۇن باشلانغاندا ساھىبخان پەتنۇستا بىر پىيالە چاي بىلەن «گۈلچاي» نى بېيىت ئېيتىپ يىگىت بېشىغا سۇنىدۇ. يىگىت بېشى «گۈلچاي» -نى ئېلىپ بېيىت ئارقىلىق يەنە بىرەيلەنگە سۇنىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ «گۈلچاي» ئەڭ ئاخىرى ئۆي ئىگىسىنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئەگەر «گۈلچاي» نى ئالغان كىشى ئۇنى ئۆز ئىگىسىگە قايتۇرمىسا ياكى «گۈلچاي» نى تۆكۈۋالسا ئۇ كىشى ئويۇننى بۇزغان ھېسابلىنىپ جازاغا تارتىلىدۇ. بەزىلەر قىزىقچىلىق بولسۇن ئۈچۈن «گۈلچاي» نى ئالغان چاغدا «گۈلباغ» نى قەستەن ئۆرۈۋېتىپ ئالمىنى ئوغرىلىقچە يەۋالىدۇ. بۇنداق چاغدا مەشرەپ قائىدىسى بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ. بۇ ئويۇندا ئىلىنىڭ گۈل ۋە مېۋە (ئالما)

ماكانى بولۇشتەك تەبىئىي ئەۋزەللىكى نامايەن قىلىنغان.

«گۈلچاي» قوشاقلىرى تۆۋەندىكى شەكىلدە كېلىدۇ.

چاي تۇتقان كىشى:

چاي باشلىدۇق كۆل بىلەن،
ئاخىرلىشار چۆل بىلەن.
سورىقى بار بۇ چاينىڭ،
قايتۇرمىساق قول بىلەن.

چاي ئالغان كىشى:

تاغ تۇتاشقان ساي بىلەن،
چولپان تۇتاشقان ئاي بىلەن.
ئېلىك ئالدىم كۆڭلىڭىنى،
مۇشۇ تۇتقان چاي بىلەن.

پوتا ئويۇنى (دەررە ئويۇنى):

پوتا ئويۇنى ئىلى رايوندا ئاساسەن «توي مەشرەپلىرى» دىلا ئوينىلىدۇ. باشقا جايلاردا بولسا مەشرەپنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە ئوينىلىۋېرىدۇ. ئىلىدا ئوينىلىدىغان پوتا ئويۇنى توي كۈنى قىز ئولتۇرغۇزۇلغان ئۆيدە ئوينىلىدۇ. ئالدى بىلەن يىپەك يىپتىن «دەررە» ئېشىلىپ، ئويۇن باشلانغاندا يىگىت بېشى بېيىت ئارقىلىق ئۆزى خالىغان بىرەيلەنگە سۇنىدۇ، ئۇ كىشى دەررىنى ئېلىپ سورۇندىكى يەنە باشقا بىرەيلەنگە بېيىت ئارقىلىق سۇنىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. بۇ ئويۇندا ئەگەر دەررىنى ئالغۇچى دەل ۋاقتىدا قوپالمىسا ياكى بېيىت ئېيتالمىسا كۈلۈشمەك بولىدۇ. بۇ ئويۇندا ئېيتىلىدىغان قوشاقلار ئاساسەن مۇھەببەت تېمىسىدىكى قوشاقلار بىرلۈپ، توي بولغان يىگىت-قىزنىڭ دوستلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىدۇ، دەررە ئويۇنى چاپچال ۋە غۇلجا ناھىيىسىدە كۆپرەك ئوينىلىدۇ. ئېيتىلىدىغان قوشاقلار تۆۋەندىكىچە بولىدۇ.

يىگىت:

شىلدىر-شىلدىر ئېرىقتا سۇلار ئاقىدۇ،
باغ ئارىلاپ سۇزۇلۇپ سۇ كۆلگە باقىدۇ.
باغدا گۈلنىڭ خىلى كۆپ، گۈل ئۆزگىچە،
ھەر كۆڭۈلدە بىر گۈل بار، شۇ گۈل ئۆزگىچە.
«ئاق تام-كۆك تام» دېگەنتىم مۆكۈشمەك ئويناپ،
مانا تۇتتۇم گۈل پوتا سىزنىلا ئويلاپ.

قىز:

باغ ئارىلاپ سۇزۇلۇپ سۇ كۆلگە باقىدۇ،
كۆلدىن ئاشقان بارچە سۇ كۆلگە ئاقىدۇ.
كۆل بويىدا بىر يىگىت چىراغ ياقىدۇ،
شۇ چىراغقا پەرۋانە ئۆزمەي ئاقىدۇ.

لىۋەي-لىۋەي ناخشىڭىز بىز بىر مەلىدە
ئۆيىڭىزنى بىلمەن باغنىڭ كەينىدە.
گۈل پوتىنى ئالايمەن ئىككى قول بىلەن،
ئاندا-مۇندا كېپ تۇرۇڭ ھېلىقى يول بىلەن.

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئويۇنلاردىن باشقا يەنە ئىلى مەشرەپلىرىدە «چىنىگۈل ئويۇنى»، «بۇرگەم لەيلى»، «چەش بېيىتى ئېيتىش»، «چۈن-چۈن سالۋات» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەممىسىلا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ خۇش چاقچاق، ئويۇنغا ئامراق، سەنئەت خۇمار پسىخىك خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ، كىشىدە قىزىقىش ۋە ئىستېتىك زوق پەيدا قىلىدۇ.

مەشرەپ جازالىرى:

ئىلى مەشرەپنىڭ كىشىنى ئەڭ جەلب

قىلىدىغان، پۈتكۈل مەشرەپتە كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ سورۇننى قىزىتىدىغان قىسمى مەشرەپتىكى «جازا» دۇر. مەشرەپ جازالىرىنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى سورۇندا كۈلكە قوزغاش ھەم بۇ ئارقىلىق ياشلارغا تەرتىپ-ئىنتىزام، ئەدەپ-ئەخلاق ئۆگىتىش.

مەشرەپنىڭ ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ. مەشرەپ جەريانىدا ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ مەشرەپ ئىنتىزامىنى خالىغانچە بۇزۇشىغا يول قويۇلمايدۇ. ئەگەر كىمدە-كىم مەشرەپ قائىدىسىنى بۇزىدىكەن، ئۇ كىشى قىلچە يۈز-خاتىرە قىلىنماي جازاغا تارتىلىدۇ. مەشرەپنىڭ جازالاش تەرتىپى مۇنداق:

مەشرەپ قائىدىسىنى بۇزغان كىشى سېزىلىپ قېلىشى بىلەنلا بىرەيلەن ئۇنىڭ ئۈستىدىن يىگىت بېشى ۋە مەشرەپ بېگىگە ئەرز قىلىدۇ. يىگىت بېشى بۇ ئىشنى مەشرەپ بېگىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. مەشرەپ بېگى پاششاپقا «گۇناھكار» نى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇيدۇ. پاششاپ ئىككى «نەۋكىرى» بىلەن «گۇناھكار» نى سورۇنغا يالاڭ ئېلىپ كېلىدۇ. مەشرەپ بېگى سوراق قىلغىنىدا گۇۋاھچىلار ئۇز دەلىللىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەيىبلەنگۈچى ئۆز گۇناھىنى بويىنىغا ئالسا، مەشرەپ بېگى ھۆكۈم قىلغان جازا كۆپچىلىك تەرىپىدىن ماقۇل كۆرۈلۈپ، پاششاپنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. ئەگەر ئەيىبلەنگۈچى ئۆز گۇناھىنى بويىنىغا ئالمىسا ياكى بېرىلگەن جازاغا قايىل بولمىسا كۆپچىلىكنىڭ پىكرى بىلەن جازا يېنىكلىتىلىدۇ ياكى ئېغىرلىتىلىدۇ. ئادەتتە ئەيىبلەنگۈچىگە بېرىلگەن جازا بەك ئېغىر بولۇپ كەتسە، ئەيىبلەنگۈچىنىڭ دوستلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ جازانىڭ يېنىكلىتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ياكى كېپىل بولۇپ ئۇنى جازادىن ئازاد قىلىدۇ.

مەشرەپتە بېرىلىدىغان جازالار بىرنەچچە خىل بولۇپ، ئۇلار ئىقتىسادىي جازا، تەن جازاسى، قوغلاش جازاسى، ئەمگەك جازاسى قاتارلىقلارغا بۆلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي جازا:

بۇ ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە ۋە ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بېرىلىدىغان جازا بولۇپ، ئەڭ ئېغىرى 30 ئوغۇلغا نۆۋەتتىن سىرت بىر قېتىملىق ناماقۇللۇق مەشرىپى ئۆتكۈزۈپ بېرىش، يېنىكرەكلىرى كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۈچۈن مېۋە-چېۋە، قەنت-گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكېلىشتىن ئىبارەت. بۇ خىل جازالار كۆپىنچە مەشرەپكە سەۋەبسىز قاتناشمىغانلار ياكى كېچىكىپ قالغانلارغا بېرىلىدۇ.

قوغلاش جازاسى:

ئەڭ ئېغىر جازا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىش جازاسى بولۇپ، مەشرەپتىن قوغلانغان كىشىنىڭ ھەر قانداق جامائەت سورۇنلىرىغا قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئۇ ئۆز خاتالىقىنى تونۇپ، «30 ئوغۇل» غا بىر قېتىملىق ناماقۇللۇق مەشرىپى بەرگىنىدىن كېيىنلا ئاندىن مەشرەپ سورۇنىغا قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

ئەمگەك جازاسى:

بۇ «گۇناھكار» نىڭ ئۆز گۇناھىنى يۇيۇشى ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازا بولۇپ، ئاساسەن شۇ مەھەللىدىكى يېتىم-يېسىر، تۇل خوتۇن، قېرى، ئاجىزلارغا ئوتۇن يېرىپ بېرىش، سۇيىنى توشۇپ ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىش قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۆز گۇناھىنى يۇيۇپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالىدۇ. بۇ خىل ئەمگەك جازاسى مەشرەپ ئەھلىنىڭ شۇ يۇرتتىكى ئابرۇيىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى كىشىلەرنىڭ قايىللىقى ۋە ھۆرمەتلىشىگە ئېرىشتۈرىدۇ.

تەن جازاسى:

بۇ خىل جازا كومىدىيىلىك تۈس ئالغان جازا بولۇپ، ئۇنىڭ يۇمۇرىستىك خاراكتېرى نىسبەتەن كۈچلۈك، كىشىلەردە كۈلكە قوزغاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ. بۇ خىل جازا ئاساسەن مەشرەپ ئىچىدە سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويغۇچىلارغا ۋە سىرتتا جامائەت تەرتىپىنى بۇزۇپ ناشايان ئىشلارنى قىلغۇچىلارغا بېرىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەيىبلەنگۈچى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە جازاغا تارتىلىپ كۆپچىلىككە ئىبرەت قىلىنىدۇ. سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويغۇچىلارغا بېرىلىدىغان تەن جازاسى كۆپ خىل ھەم قىزىقارلىق بولۇپ، كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى «ساماسا يېقىش»، «پىرە ئوينىتىش»، «جوۋازغا قېتىش»، «ئۆپكە قويۇش»، «كۆلدىن بېلىق سۈزۈش»، «مېۋىلىك باغدىن ئالما ئۈزۈش»، «سۈرىتىنى تامغا تارتىش»، «كال پىچاقتا گۆش توغراش»، «كاككۇك سايرىتىش»، «پاختەك ئۇچۇرۇش»، «ئەنجۈر يېگۈزۈش»، «توشقان تەپتى»، «كاۋا چاقتى»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «دەررىگە بېسىش»، «يۈزىگە كۈيە سۈركەپ سازايى قىلىش» قاتارلىقلار. مەشرەپ جازالىرى ئۆزىگە خاس كومىدىيەلىك تۈستە ئورۇنلىنىدۇ. مەسىلەن:

پىرە ئوينىتىش جازاسىدا جازالانغۇچىنى ئاق رەختكە يۆگەپ ياتقۇزۇپ قويۇپ، يۈزىگە قارا سۈركەيدۇ ۋە «30 ئوغۇل» تاۋاقلارنى داپ قىلىپ چېلىپ، ئۇنى ئورنىدىن قوپۇپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشكە مەجبۇرلايدۇ.

كال پىچاقتا گۆش توغراش جازاسىدا بىرەيلەن جازالانغۇچىنىڭ ئىككى مەگزىنى تۇتۇۋېلىپ، گۆش كەسكەن ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كۆپچىلىكنى كۈلدۈرىدۇ.

مەشرەپتىكى تەن جازالىرى ۋە ئۇنىڭ سالمىقى «گۇناھكار» نىڭ ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىنىڭ خاراكتېرىگە ۋە ئېغىر-يېنىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

مەسىلەن: مەشرەپ سورۇنىدا ئوغرىلىق قىلدى دەپ ئەيىبلەنگۈچىلەرگە «مېۋىلىك باغدىن ئالما ئۈزۈش» جازاسى بېرىلىدۇ. بۇنىڭدا تىكەنلىك شاخقا ئالمىلارنى چىگىپ قويۇپ، ئەيىبلەنگۈچىنىڭ ئىككى قولىنى ئارقىغا تۇتۇپ، ئالمىنى چىشى بىلەن ئۈزۈۋېلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر جازالانغۇچى سەللا بىخەستەلىك قىلىدىكەن، شاختىكى تىكەنلەر يۈزىگە سانجىلىپ كېتىدۇ.

مەشرەپ سورۇنىدا ئۇخلاپ قالغانلارغا «يۈزىگە قارا سۈركەپ سازايى قىلىش» جازاسى بېرىلىدۇ. ئىلى رايونىدا قىش پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر تاڭ ئاتقۇچە داۋاملىشىدۇ. ئەگەر قاتناشقۇچىلاردىن بىرەرى ئۇخلاپ قالسا، باشقىلار ئۇنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ، بېشىغا ياغلىق چىگىپ كۆپچىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇزۇپ قويىدۇ.

مەشرەپ جازالىرى ئىچىدىكى «سۈرىتىنى تامغا تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «توشقان تەپتى»، «كاۋا چاقتى» قاتارلىق جازالار سىرتتا قىز-ئاياللارغا قالايمىقان چاقچاق قىلغان، مەشرەپ سورۇنىدا ئىنتىزامنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغانلارغا بېرىلىدۇ.

مەشرەپ ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇنداق جازالىرى ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، ئەخلاقىي تەرتىپنى قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قىزىقچىلىق پەيدا قىلىپ، سورۇننىڭ كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ كىشىلەردە ئىستېتىك زوق پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا مەشرەپ جازالىرى ئەينى ۋاقىتتا يەنە مەشرەپ ئويۇنلىرى ھېسابلىنىپ كۆڭۈل ئېچىش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. ئۇ خەلق ئۆرپ-ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ھۈنەر-كەسىپلىرىنىڭ مەشرەپتە بەدىئىي يۇمۇرىستىك پىسخىكىسىنى يەنىمۇ ئېنىق ئىپادىلىگەن.

2. تۈرلىرى :

ئىلى مەشرىپى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «30 ئوغۇل قاتارى مەشرىپى»، «توي مەشرىپى»، «ھېيت-بايرام مەشرىپى» «سەيلى (باراۋەت) مەشرەپلىرى»، «تائىپلار (گۇرۇھلار) مەشرىپى»، «ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى» قاتارلىقلار-غا بۆلۈنىدۇ.

1) «30 ئوغۇل قاتارى مەشرىپى»:

بۇ خىل مەشرەپ ئاساسەن 30 ئوغۇل مەشرەپ ئەھلىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆتكۈزۈدىغان مەشرىپى بولۇپ، قىش پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا يېزا-كەنت، مەھەللىدىكى «30 ئوغۇل مەشرىپى» گە قاتناشقۇچىلار ئارىسىدا نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى نىسبەتەن تارراق بولۇپ، سىرتتىن كىشى قاتناشتۇرۇلمايدۇ. بۇ خىل قاتارى مەشرەپ ئىككى ھەپتىدە بىر ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەر قېتىمقى مەشرەپتە مەشرەپ ئويۇنلىرى ئوينالغاندىن باشقا يەنە مەشرەپ-قاتناشقۇچىلىرىنىڭ توي-تۆكۈن، ئۆلۈم يېتىم قاتارلىق مۇھىم ئىشلىرىنى مەسلە-ھەتلىشىدۇ ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئىشلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

«30 ئوغۇل قاتارى مەشرىپى» يۇرت ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ، پۈتكۈل ياشلار ئەنە شۇ مەشرەپ كوللېكتىپى ئەتراپىغا ئۇيۇشىدۇ.

2) «توي مەشرىپى»:

بۇ مەشرەپ توي مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ، توي ئىگىسى ئالدى بىلەن شۇ يۇرتتىكى 30 ئوغۇلغا ئايرىم «توي مەشرىپى» بېرىدۇ.

چۈنكى ئىلى رايونىدا «30 ئوغۇل قاتارى مەشرىپى» گە قاتناشقان كىشى يەككە ھالدا جامائەت سورۇنىغا قاتناشماي-دۇ. مەيلى توي بولسۇن ياكى نەزىر-چىراغ ئىشلىرى بولسۇن ئۇلار ئۆز كوللېكتىپى بويىچە ئايرىم ئولتۇرىدۇ. شۇڭا توي ئىگىسى ئۇلارغا ئايرىم ھالدا «توي مەشرىپى» ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىشى شەرت. مانا بۇ ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولىدىغان تويلاردىكى ياشلارنىڭ چوڭلاردىن ئايرىم ئولتۇرىدىغان «يىگىت ئولتۇرۇشى» بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئەگەر بىرەرى ئوغلىنى ئۆيلىمەكچى بولسا، ئوغلىنى 30 ئوغۇلغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. تويى بولىدىغان يىگىتنى ياشلار تويىدىن بىر-ئىككى كۈن بۇرۇن ئۆيىدىن ئېلىپ كېتىپ تاكى توي تۈگىگىچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈش قاتارلىق ئىشلارغىمۇ «30 ئوغۇل» مەسئۇل بولىدۇ، ئۇلار يىگىت بىلەن بىرلىكتە قىزنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ، قىز تەرەپنىڭ «30 ئوغۇل» نى رازى قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. ھازىر چاپچال ناھىيىسىنىڭ قاينۇق يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «30 ئوغۇل» نىڭ ئالدىدىن ئۆتمىگەن توي بۇزۇلىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت بولغاچقا، توي بولسا چوقۇم ئاۋۋال «30 ئوغۇل» نىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ ئاندىن نىكاھ ئوقۇلىدىغان ئەھۋال ئومۇملاشقان. ئىلىنىڭ باشقا يېزىلىرىدىمۇ «30 ئوغۇل» غا «توي مەشرىپى» بېرىش ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت.

ئەگەر قىزنى ياتلىق قىلماقچى بولسىمۇ، يىگىت تەرەپنىڭ ئەلچىلىرى قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن باشقا يەنە شۇ مەھەللىدىكى «30 ئوغۇل» نىڭ رازىلىقىنى ئېلىشى شەرت. شۇندىلا يىگىت تەرەپ قىزنى كۆچۈرۈشكە، كەلگەندە

شۇ مەھەللىنىڭ «30 ئوغلى» نىڭ كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئۇلار بىرلىكتە قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ.

توي مەشرەپلىرىدە ئاساسەن «چۈن-چۈن - سالۋات قوشاقلىرى»، «هاي-هاي يو-لەن»، «يار سەنەم» قاتارلىقلار ئېيتىلىدۇ، «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ.

3) «ھېيت-بايرام مەشرەپلىرى»:

بۇ مەشرەپ ئاساسەن ھېيت-بايرام قاتارلىق مۇراسىملاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ، داغدۇغىسى بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ.

بۇ خىل مەشرەپلەرنىڭ ئاساسلىق تەييارلىقىنى «30 ئوغۇل» ئۈستىگە ئالىدۇ، شۇ يۇرت كىشىلىرى پۇل يىغىش قىلىدۇ. بۇ مەشرەپكە «30 ئوغۇل» دىن باشقا شۇ يۇرتتىكى كىشىلەرمۇ قاتنىشىدۇ. بۇ مەشرەپلەردە ھەر خىل يۇرتتىكى ئەنئەنىۋى مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىن باشقا يەنە يەرلىك ئاممىۋى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئويۇن كۆرسىتىدۇ ھەم تۈرلۈك تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن چېلىشىش، بەيگە قاتارلىقلارمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ، كۆپچىلىككە ئاش تارتىلىدۇ. ھازىر بۇ مەشرەپلەر شۇ يېزا ياكى كەنتنىڭ ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان بولۇپ، يىلدا بىر ياكى ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ.

4) «تائىپلار مەشرىپى» (گۇرۇھلار مەشرىپى):

«تائىپلار مەشرىپى» ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئاساسەن ياش قۇرامى ئۆز ئارا تەڭ دېمەتلىكلەر ئارىسىدا ۋە كەسىپداشلار ئارىسىدا تەكلىپ بويىچە بېرىلىدىغان مەشرەپ، «تائىپلار مەشرىپى» ياشلار ئارىسىدىمۇ، ئوتتۇرا ياشلىق ئەر-ئاياللار ئارىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەتتا مويسىپىت بوۋايلار ئارىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا قائىدىلىرى بار. مەسىلەن:

باللارنىڭ مەشرىپى باللارنىڭ ئۆزىگە يارىشا باللار ئويۇنلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ مەشرەپلەرنىڭ ئاساسىي مەقسىتى، باللارغا كىچىكىدىن باشلاپلا مەشرەپ قائىدىلىرىنى ئۆگىتىش، ئۇلارنى ئەدەپ-ئەخلاقلىق، قائىدىلىك بولۇشقا يېتەكلەشتىن ئىبارەت.

قۇرامىغا يەتكەن ئەر-ئاياللارنىڭ مەشرىپى جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا بولىدىغان ئەر-ئاياللارنىڭ «تەكلىپ مەشرىپى» بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدا ھەر بىر جۈپ ئەر-ئايال بىر گۇرۇپپا بولۇپ، باشقىلارنى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ. بەزى يېزىلاردا ئەر-ئايال بىر ئۆيدە ئولتۇرۇپ مەشرەپ ئۆتكۈزسە، زور كۆپچىلىك يېزىلاردا ئەرلەر بىر ئۆيدە، ئاياللار بىر ئۆيدە ئايرىم ئولتۇرىدۇ. بۇ خىل مەشرەپلەر ئاساسەن قىش پەسلىدە ھەپتىدە بىر قېتىم ياكى ئىككى ھەپتىدە بىر قېتىم نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

مويسىپىت بوۋايلار ئارىسىدا بولىدىغان مەشرەپ تۇرپاننىڭ «دادۇر مەشرىپى» گە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئاساسەن بوۋايلار بىر جايغا توپلىنىپ كىتابخانلىق قىلىدۇ، قىزىقارلىق لەتىپە-چاقچاقلار بىلەن كۆڭۈل ئاچىدۇ.

5) «ناماقۇللۇق مەشرىپى» (جازا مەشرىپى)

بۇ قاتارى مەشرەپ ئىچىدىكى نۆۋەتتىن سىرت بېرىلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، مەشرەپتە سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويغۇچى ئۆز سەۋەنلىكىنى يۇيۇش ئۈچۈن مەشرەپ ئەھلىگە نۆۋەتتىن تاشقىرى بېرىدىغان بىر

قېتىملىق مەشرەپتىن ئىبارەت.

6) «ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى»

بۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆملۈكنى، ئىتتىپاقلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، ئاداۋەتلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئاداۋەتلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپ چاقىرىلىپ، يىگىت بېشى ئۇلارنىڭ ئاداۋەتلىشىپ قېلىش سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن، ئىككىيلەندىن بىر-بىرىنى كەچۈرۈپ ئاداۋەتنى يۇيۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئاداۋەتلىشىپ قالغۇچى ئىككى تەرەپ بىر-بىرىگە چاي تۇتۇشقاندىن كېيىن بىر-بىرىنى كەچۈرگەن ھېسابلىنىپ كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئالقىشلىنىدۇ.

7) «سەيلە مەشرەپلىرى»

سەيلە مەشرەپلىرى ئىلى رايونىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «باراۋەت مەشرەپلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

باراۋەت مەشرەپلىرى ئاساسەن سىرتلاردا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغان ئادەم سانى بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، پەسىل ۋە شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ئاساسەن بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

①سېرىق چېچەك سەيلە مەشرىپى:

باھار يېتىپ كېلىشى بىلەن، دېھقانلار يەرلەرنى ھايداپ ئۇرۇق چېچىپ بولغاندىن كېيىن باھارنى كۈتۈۋېلىش، شۇنىڭدەك شۇ يىللىق ھوسۇلنىڭ مول بولۇشى ئۈچۈن، شۇ يېزىدىكى مەنزىرىلىك جايغا يىغىلىپ مەشرەپ ئۆتكۈزۈدۇ. بۇ 4-ئاينىڭ ئاخىرلىرى بولۇپ، سېرىق چېچەكلەر ئېچىلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەر چېچەكلەشكە باشلىغان چاغ بولغاچقا، بۇ مەزگىلدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ «سېرىق چېچەك سەيلە مەشرىپى» دەپ ئاتىلىدۇ.

«سېرىق چېچەك سەيلە مەشرىپى» دە ئالدى بىلەن ھوسۇلنىڭ مول بولۇشىنى تىلەپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ، نەزىر بېرىلىدۇ. ئاندىن سېرىق چېچەك شەنىگە توقۇلغان قوشاقلار ئېيتىلىپ، «جەرەن سەكرىدى» قاتارلىق قىزىقچىلىق ئويۇنلىرى ئوينىلىدۇ. ئادەتتە كۆپرەك ئېيتىلىدىغان «سېرىق چېچەك قوشاقلىرى» تۆۋەندىكىچە:

سېرىق چېچەك، سېرىق چېچەك،
ئېچىلماپسەن بۇ يىل پۈچەك.
سېرىق چېچەك، سېرىق چېچەك،
كۆزدە بولسۇن ماڭا پۈپچەك.

سېرىق چېچەك قوشاقلىرى خەلق تەرىپىدىن توقۇلىدۇ، مەزمۇن جەھەتتە ئوخشاشلا دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىش تىلەكلىرى كۆيلىنىدۇ.

②قىزىل گۈل سەيلە مەشرىپى:

قىزىل گۈل سەيلە مەشرىپى ھەر يىلى 5-ئاينىڭ ئاخىرلىرى قىزىلگۈللەر ئېچىلغان مەزگىلدە يازنى قارشى ئېلىش مەقسىتىدە دەريا بويلىرىدا، ئورمانلىقلاردا، يايلاقلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ مەشرەپ كۆپرەك ياشلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

قىزىلگۈل سەيلە مەشرىپىدە قىز-يىگىتلەر بىر-بىرىگە گۈلدەستە تەييارلاپ، ئارىسىغا ئۆزىنىڭ مۇھەببەت مەكتۇپلىرىنى قىستۇرۇپ، ئۆزى كۆڭلى تارتقان ئادەمگە تۇتىدۇ، ئۆز ئارا قىزىلگۈل ھەققىدىكى قوشاق-بېيىتلارنى ئېيتىشىپ، بىر-بىرىگە بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ. مەسىلەن:

يىگىت:

قىزىل گۈلۈم، قىزىل گۈلۈم،
خوپ پورايسەن قىزىل گۈلۈم.
سېنى پوراپ قىسىپ ئالسام،
خۇش كۆرەمسەن قىزىل گۈلۈم؟

قىز :

قىزىل گۈلنى ئۈزمەلىك يىگىت،
تىكىنىگە چىدالامسىز؟
قىزىل گۈلنى بۇلبۇل ئوخشاش،
پەرياد ئۇرۇپ سۆيەلەمسىز؟

قىزىلگۈل سەيلىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىۋاتقان ياشلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشىدىغان ئەنئەنىۋى پائالىيەت.

③ئۆرۈك سەيلىسى مەشرىپى:

غۇلجا ناھىيىسىدە 6-ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ جىلىلىيۈزىنىڭ ئاق ئۆرۈكى پىشىدۇ. مانا بۇ چاغدا «ئۆرۈك سەيلىسى مەشرىپى» بولىدۇ. بۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىن ۋە ھەرقايسى ناھىيە-يېزىلاردىن جىلىلىيۈزىگە ئۆرۈك يېيىش ئۈچۈن تۈركۈم-تۈركۈم كىشىلەر چىقىدۇ. ئۇلار جىلىلىيۈزىنىڭ ئۆرۈكلۈك باغلىرىدا سورۇن تۈزەپ بىر تەرەپتىن ئۆرۈك يېگەچ، بىر تەرەپتىن ناخشا-ساز بىلەن بەزمە قىلىدۇ. بۇنداق مەشرەپلەرنىڭ قائىدىلىرى ئانچە چىڭ بولمايدۇ. بۇ خىل مەشرەپ غۇلجا ناھىيىسىدىلا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ، جىلىلىيۈزىنىڭ «ئۆرۈك ماكانى» بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن.

④قوغۇن سەيلىسى مەشرىپى:

كۈزدە قوغۇن-تاۋۇز پىشقان مەزگىللەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ خىل مەشرەپ شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت.

⑤ چەش مەشرىپى:

بۇ بۇغداي ئورۇلۇپ چەش ئۈزۈش مەزگىلىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەشرەپ بولۇپ، بۇنىڭدا مەخسۇس «چەش قوشاقلىرى» ئېيتىلىدۇ. بۇ مەشرەپنىڭ مەقسىتى شۇ يىللىق مول ھوسۇلنى تەنتەنە قىلىشتىن ئىبارەت.

مەشرەپتە:

خۇدا بەرگەن چەش بەرگەن،
كۆكتىن كۆپكە ياغدى بەركەت.
خىزىر كەلگەن پىرى ئەزەم،
خامان بولسۇن دەريا ئەزەم.
ئىشنىڭ بېشى لىللا دەپ،
چەش چەشلىدىم بىسمىللا دەپ.

دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلار ئېيتىلىدۇ.

«چەش مەشرىپى» ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان بىرقەدەر قەدىمكى مەشرەپلەردىن بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى ئەجدادلار روھىغا ۋە كۆك تەڭرىسىگە ئېتىقاد قىلىش قاتارلىق ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئىلى مەشرىپىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش شەكلى ۋە ئورنى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بويىچە يەنە «ئائىلە مەشرىپى»، «ھويلا مەشرىپى»، «باش مەشرىپى»، «يايلاق-تاغ مەشرىپى» قاتارلىق خىللىرىمۇ بار. بۇلار ئۈستىدە تەپسىلىي توختالمايمىز.

ئىلى مەشرىپى خەلقىنىڭ سەنئەت مەكتىپى

ئىلى مەشرىپى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ ئۇيغۇر سەنئىتىنى بېيىتىپ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى، ئۇيغۇر تۇرمۇشىنى سەنئەتلەشتۈرۈپ كۆرسىتىپ بەردى. شۇنداقلا ئۇيغۇر ئۆرپ-ئا-

دىتى، خاراكتېرى، تەپەككۇر شەكلى،
پىخسىك ئالاھىدىلىكى مەشرەپتە يۇقىرى
بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەندى.
جۈملىدىن ئىلى مەشرىپى ئىلى سەنئىتىنىڭ
تەرەققىياتى ۋە راۋاجىنى ئىلگىرى سۈردى.
بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرنى مۇنداق
بىرنەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

(1) «ئىلى مەشرىپى» خەلق
سەنئەتكارلىرىنىڭ تەربىيىلىنىش ۋە ئۆسۈپ
يېتىلىش مەكتىپى بولدى.

ھازىرغا قەدەر ئىلىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق
خەلق ناخشىچىلىرى، مەشھۇر سازەندىلەر،
ئۇسسۇلچىلار، چاقچاقچىلار، مەدداھلار
ئۆزلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش باسقۇچىنى
ئەسلىگىنىدە ئىپتىخارلىق بىلەن «مېنىڭ
ئەڭ دەسلەپكى سەنئەت مەكتىپىم
مەشرەپ ئىدى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.
مەسىلەن: «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ
ئىلى رايونىدا راۋاجلىنىشىغا كۆپ ھەسسە
قوشقان مەشھۇر خەلق مۇقامچىسى مۇھەم-
مەت موللا كاروشالىڭ ئاخۇنۇم، مەشھۇر
مۇقامچى مەتتاھىر ھەسەن، ھاسان
تەمبۇر، ھۇسەيىن تەمبۇر، نادىر غىجەك،
ئىسمائىل دۇتار، روزى تەمبۇر قاتارلىق
مۇقامچىلار، ناخشىچىلاردىن مەسۇم توقۇم،
مەشرەپ پالىڭ، ئاقتىيىپ، مەھەممەت
تۇرغۇن، داۋۇت توكۇر، ھۇسەيىن بەگ،
جالام بايۋەچچە، مەشراخۇن ۋە زامانىمىزدى-
كى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ،
داۋۇتجان ناسىرى قاتارلىقلار، مەشھۇر
شائىر ھەم ئارتىس قاسىمجان قەمبىرى،
رېژىسسور جالالىدىن يەھيا، مۇزىكانت زىكرى
ئەلپاتتا، ھۇسەنجان جامى قاتارلىق
سەنئەتكارلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش بازىسى
ۋە سەنئەت ماھارىتىنى كۆرسىتىدىغان
سورۇن مەشرەپ بولغان ئىدى.

(2) ئىلى مەشرىپى ئىلى سەنئىتىنىڭ
راۋاجلىنىشىدىكى بۆشۈك. ئىلى ئون ئىككى
مۇقامى ۋە ئىلى سەنىمىنىڭ ئىلى رايونىدا
راۋاجلىنىشى ئەڭ دەسلەپتە ئىلى مەشرەپ-
لىرىدىن ئىبارەت مۇشۇ سورۇندىن باشلان-
غان. چۈنكى مەشھۇر خەلق سەنئەتكارلىرى
مەشرەپتىن ئىبارەت مۇشۇ سورۇننى مەيدان
قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى
يۇقىرى كۆتەرگەن، جۈملىدىن ئۇيغۇر
مۇقاملىرىنىڭ ئىلىدىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى
سۈرۈپ ئۇنى تولۇقلاپ بېيىتقان. ئىلى
سەنىمى مەشرەپتىن ئىبارەت مۇشۇ
سەھنىدە رەتلىنىپ، سىستېمىلىشىپ، ئۆزگىچە
سەنئەت شەكلىگە ئىگە بولغان. ئىلى
مەشرىپىدىكى «توشقان ئوۋلاش»
«جەرەن سەكرىدى»، «بۇرگەم»
قاتارلىق لەپەرلەر قىزىقارلىق ھەم شوخ
بولۇپ، ئۇسسۇل ئوينىغۇچىدىن يۇقىرى
ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا مەشرەپتىكى
ئۇسسۇلچىلار ئادەتتە نىسبەتەن پىشقان،
يېتىلگەن خەلق ئۇسسۇلچىلىرى بولۇپ، ئۇلار
ئىلى ئۇسسۇلىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە
تۆھپە قوشتى، ئاخىرقى ھېسابتا ئىلى سەنىمى-
نىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم ئاساس سالدى.

مەشرەپ يەنە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ بارلىققا
كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىكى مۇنبەت تۇپراق.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس يەرلىك
ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان چوڭقۇر مەزمۇنلۇق،
جاراڭلىق، مەردانە خەلق ناخشىلىرىنى
ياراتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ رەھىمسىز
ئىجتىمائىي رېئاللىققا بولغان نارازىلىقىنى،
زالىم ھۆكۈمرانلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى-
نى، گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىش ۋە
ئارزۇ-ئارمانلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك
سۆيەر روھىنى ئىپادىلەيدىغان «ھارۋى-
كەش ناخشىلىرى»، «كۆچ-كۆچ قوشاقلى-
رى»، «خالىڭ ناخشىلىرى»، «سادىر
پالۋان ناخشىلىرى»، «ئېلاخۇن ناخشىلى-
رى»، «كوچا ناخشىلىرى»، «نوزۇ-
گۇم»، «گۈلەمخان»، «مايىمخان»

قاتارلىق خەلق ناخشا-قوشاقلىرى، داستانلى-
رى مەشرەپتە دۇنياغا كېلىپ، مەشرەپ
ئارقىلىق خەلق ئارىسىغا تارىلىپ، ئەۋلاد-
تىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەردانە
ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى شەكىللەندۈردى.

(3) ئىلى مەشرىپى ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ
تارقىلىش سورۇنى. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ
پسىخىك خاراكتېرى خۇش پېئىل، چاقچاققا
ھېرىس، يۇمۇرىستىك بولۇپ، ئۇلار ناخشىنى
قانداق ياخشى كۆرسە، چاقچاقنىمۇ شۇنچە
ئىشتىياق باغلىغان، ئۇلارنىڭ ھاياتى بىر
كۈنمۇ چاقچاقسىز ئۆتمىگەن. بۇ خىل پسىخىك
ئالاھىدىلىك ئىلى رايونىدا ئۆزگىچە بولغان
ئىلى چاقچاقلىرىنى ۋە مەشھۇر چاقچاقچىلارنى
بارلىققا كەلتۈردى. ئىلى رايونىدا ئۆتكەن
چاقچاقچىلاردىن ياقۇپ پوچى، باۋخان كور،
ھازىرقى زامان چاقچاقچىلىرىدىن ھېسامدىن
ئاكا قاتارلىقلار مەشرەپتىن ئىبارەت مۇشۇ
سورۇندا جامائەتكە تونۇلغان. ئىلى رايونىدى-
كى ھەرقايسى ناھىيە-يېزىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا
چاقچاقچىلىرى بولۇپ، ئۇلار چاقچاق ئارقىلىق
جەمئىيەتتىكى ھەر خىل ناچار خاھىش، ناچار
ئىللەتلەرنى پاش قىلغان. بۇ ئارقىلىق، بىر
تەرەپتىن، كۆڭۈل ئېچىپ كەيپىياتنى يۇقىرى
كۆتەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنى
تەربىيىلەش مەقسىتىگە يەتكەن.

(4) ئىلى مەشرىپى ئىلى تىياتىرچىلىقى-
نىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ئىجتىمائىي
ئاساس ياراتتى. ئىلى مەشرىپىدىكى
خىلمۇخىل ئويۇنلار «گۈلچاي ئويۇنى»،
«پوتا ئويۇنى» ۋە «جازا ئويۇنى»
قاتارلىقلار قويۇق كومېدىيىلىك تۈس ئالغان
بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا سەھنى-
دە ئوينىلىۋاتقان قىزىقارلىق كومېدىيىلىك
كۆرۈنۈشلەرنى نامايەن قىلىدۇ. مەشرەپتىكى
ھەر بىر جازا تۈرى ئەمەلىيەتتە بىر
قىزىقارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوت بولۇپ،
شۇ سورۇندا ئولتۇرغان ھەرقانداق بىرەيلەن
بۇ ئويۇننىڭ باش قەھرىمانى بولالايدۇ.
مانا بۇلار يەرلىك تىياتىرلارنىڭ بىر خىل
شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىلى تىياتىر
سەنئىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا
قارىغاندا بىرقەدەر بۇرۇنراق بارلىققا كېلىشى
ۋە تېز تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن شەرت-شا-
رائىت ھازىرلىدى. ئەمەلىيەتتە مەشرەپنىڭ
ئۆزىمۇ قاتناشقۇچىلىرى، مۇزىكا، ناخشا-ئۇسسۇللى-
رى تەل بولغان چوڭ ھەجىملىك ئۇنىۋېرسال
ئاممۋى تىياتىردىن ئىبارەت.

قىسقىسى ئىلى مەشرىپى ئۆزىنىڭ مانا
مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر
تۇرمۇشىنىڭ ھەر بىر كارتىنىسىنى يۇكسەك
بەدىئىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئوبرازلىق
سۈرەتلەپ بەردى. مەشرەپ ئۇيغۇر
سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا
مەڭگۈ خورىماس ئىجتىمائىي تۇپراق بولۇپ
قالدى. ئۇنى مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتىنى
راۋاجلاندۇرۇشتىكى سەنئەت مەكتىپى
دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز.

ئىلى مەشرىپىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى

ئىلى مەشرىپى بارلىققا كەلگىنىدىن
باشلاپلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆزىنىڭ زور
ئىجتىمائىي رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.
ئۇ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ
مۇجەسسىمى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ
تەپەككۇرى، پسىخىك ئالاھىدىلىكى، سەنئەت
ئالاھىدىلىكى روشەن ئىپادىلەندى. ئىلى
مەشرىپىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ۋە رولى
كۆپ تەرەپلىمە بولۇپ، ئاساسلىقلىرى تۆۋەن-
دىكىدەك بىرنەچچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

www.uyghurkitap.com

1) تارىخىي ئەھمىيىتى:

ئىلى مەشرىپى ئورغۇنلىغان تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ كېلىش جەريانىدا بۈگۈنكىدەك مۇكەممەل، سىستېمىلاشقان ھالەتكە كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر تۈرى، ھەر بىر شەكلى ۋە ھەر بىر ئېپىزوتلىرىدىنمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئىزلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى مەشرەپنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ بولۇپ، مەشرەپتىكى ھەر بىر جەريان ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ ھەر بىر تەرەققىيات باسقۇچىدىكى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن: ئىلى مەشرەپلىرىدىكى تۆگە، غاز ئويۇنلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى، توتېم ئېتىقادىنىڭ مەھسۇلى.

2) تەربىيىۋى ئەھمىيىتى:

ئىلى مەشرىپى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە. ئۇ خەلق ئارىسىدا پىشىپ يېتىلگەن بولۇپ، خەلق ئۆزىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتلىرىنى، تۇرمۇشتا بولغان كۆزقاراشلىرىنى مەشرەپكە سىڭدۈرگەن. ئۇنى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەشنىڭ مۇھىم سورۇنى قىلغان. ئىلى مەشرىپىنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ:

① ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا ئەدەپ-ئەخلاقنى قەدىرلەپ، ئۇنى ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن. شۇڭا ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭمۇ مۇشۇ گۈزەل ئەخلاقنى داۋاملاشتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. مەشرەپ بۇ خىل ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىشتىكى ئاممىۋى سورۇن بولۇپ، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن جەريانى ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ بولغان دەرسخانىنى ئەسلىتىدۇ. مەشرەپكە قاتناشقان ھەرقانداق كىشىنىڭ مەشرەپ قائىدىلىرىنى خالىغانچە بۇزۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئەگەر كىمكى قائىدىنى بۇزسا، قىلچە يۈز-خاتىرە قىلىنماي جازاغا تارتىلىدۇ. بۇ خىل جازالار ئەمەلىيەتتە بىر خىل ئەخلاق تەربىيىسى بولۇپ، ئۇ ياشلار ئارىسىدىكى ناچار ئىللەت، ناچار خاھىشلارنى تەنقىتلەش ۋە تۈگىتىشتىكى ئۈنۈملۈك چارە.

باللار ۋە ياشلار تەربىيىسى پەقەتلا ھەر بىر ئائىلىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى پۈتۈن مىللەتنىڭ، دۆلەتنىڭ، جەمئىيەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. ئەگەر بىر مىللەت ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلمەيدىكەن، ئاقىۋەتتە ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىمۇ يوقىلىدۇ. باللارنى يۈكسەك پەزىلەتكە، مول مەنىۋى بىلىمگە ئىگە قىلىش ئاتا-ئانىنىڭ جەمئىيەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى. ئاتا-بوۋىلىرىمىز بۇ نۇقتىنى ناھايىتى ياخشى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە پۈتكۈل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. جۈملىدىن مەشرەپنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ بىر قاتار تەرتىپ-قائىدىلەر ئارقىلىق ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قىلغان.

② مەشرەپ ئۆزىنىڭ مول مەزمۇنلۇق ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ياشلارغا بىلىم بېرىش، ئۇلارنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتىنى ئېچىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. مەشرەپتە ئېيتىلىدىغان مۇقام-ناخشىلار ئەمەلىيەتتە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن زامانلار جەريانىدا جاپالىق ئىزلىنىش، ئىجاد قىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى، بۇ ناخشىلار مەشرەپلەردە يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتتە ئېيتىلىپ، ياشلارنى مەشرەپتىن

ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي مەكتەپتە مىللىتىمىزنىڭ شائىلىق مەدەنىيىتىدىن بەھىر ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇلار مەشرەپكە قاتنىشىش ئارقىلىق ناخشا-مۇزىكىلارنى ئۆگىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ سەنئەت تالانتىنى يېتىلدۈرسە، تۈرلۈك قوشاق-بېيىتلارنى ئېيتىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي ماھارىتىنى ئاشۇرىدۇ.

③ مەشرەپ كوللېكتىۋىزملىق روھنى يېتىلدۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ھەممە يلەن ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقارغاندىلا، ئاندىن مەشرەپتىن ئىبارەت ئاممىۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان بۇ پائالىيەتنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەشرەپتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك ياشلاردا مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىق بولغاندىلا ئاندىن بىر ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقارغىلى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت كوللېكتىۋىزملىق روھنى يېتىلدۈرىدۇ.

مەشرەپ ئۆزىنىڭ پولاتتەك ئىنتىزامى، مول مەزمۇنلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى، گۈزەل ئەخلاق تەربىيىسى بىلەن ياشلارنى تەربىيىلىگەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەن. شۇڭا كىشىلەر ئارىسىدا «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز تارقالغان بولۇپ، بۇ سۆز مەشرەپنىڭ مانا مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى تەربىيىۋى رولىغا قارىتىلغان.

3) كۆڭۈل ئېچىش ۋە ئىستېتىك رولى:

مەشرەپ ئويناشتىكى مەقسەتلەرنىڭ يەنە بىرى، كۆڭۈلنى كۆتۈرۈپ، خۇشال كەيپىيات يارىتىپ، تۇرمۇشنى تېخىمۇ گۈزەل، مەنىلىك تۇسكە ئىگە قىلىش ئارقىلىق تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشتۇر. مەشرەپتىكى مۇڭلۇق مۇقاملار، مەردانە ناخشىلار كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ ھاياجانلاندۇرسا، لەرزان، شوخ ئۇسسۇللار كۆڭۈلنى كۆتۈرۈپ كىشىلەرنى خۇشال كەيپىياتقا چۆمدۈرىدۇ، تۇرمۇشتىكى ھارغىنلىقلارنى، تارتقان ئازابلارنى، كۆڭۈلسىزلىكلەرنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ. لەتىپە-چاقچاقلار كىشىلەرنى كۈلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشى ۋە تەلپۈنۈشىنى كۈچەيتىدۇ. تۈرلۈك كومېدىيىلىك ئويۇنلار كىشىلەرنى شادلاندۇرۇپ مول ئىستېتىك زوق بېغىشلايدۇ.

ئەنە شۇنداق بولغاچقا مەشرەپ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئۇيىنىلىپ راۋاجلىنىپ كەلمەكتە، يېڭىدىن-يېڭى مەزمۇنلارنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، بارغانسېرى بېيىپ، بۈگۈنكىدەك سىستېمىلىق، بىر پۈتۈن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بولغان ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانماقتا.

دېمەك، مەشرەپ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىغا بىۋاستە تەسىر قىلىدىغان، ئۆرپ-ئادەت تۈسىنى ئالغان بىر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەت بولۇپ، ئىلى مەشرىپى ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى.

خۇلاسە قىلغىنىمىزدا، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان ئىلى مەشرىپى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتلىرىنى ئۆزىگە چوڭقۇر سىڭدۈرۈپ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشنى سۆيۈشتەك گۈزەل پەزىلىتىنى نامايەن قىلدى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئىلى ۋادىسىدىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت زېمىندا مول ماددىي بايلىق يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تېخىمۇ مول مەزمۇنلۇق مەنىۋى بايلىق ياراتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بىر كارتىنىسى بولغان ئىلى مەشرەپلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئىلى مەشرىپى ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادىتى بىلەن خەلق تۇرمۇشىنىڭ بەدىئىي يۇغۇرۇلمىسى. بىز ئۇنى داۋاملىق قېزىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز ۋە يېڭى-يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

ئالتۇنتاغ ھەققىدە رىۋايەت

كروران ۋە پىشامشان پادىشاھلىقلىرى پەيدا بولۇشتىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ جاينىڭ جەنۇبى دولقۇنلاپ تۇرىدىغان، چەكسىز كەتكەن دېڭىز ئىكەن. بۇ جايدىكى كىشىلەر مۇشۇ دېڭىزدىن بېلىق تۇتۇپ ۋە ئەتراپتىن ئوۋ ئوۋلاپ، ھالال ئەمگەك بىلەن ئىناق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

بىر كۈنى تۇساتتىنلا دېڭىز سۈيى چايقىلىپ، پۈتكۈل دېڭىز دەھشەتلىك دولقۇنلاشقا باشلاپتۇ. ئارقىدىنلا دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھور كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك گۈلدۈرماما پەيدا بوپتۇ. ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ بۇنداق مەھۋالنى كۆرۈپ باقمىغان بېلىقچىلار قورقىنىدىن تورلىرىنى تاشلاپ جانىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قېچىپتۇ، ئاز ساندىكىلىرى ئامان قاپتۇ، كۆپ ساندىكىلىرى دېڭىزنىڭ شىددەتلىك دولقۇنىدا ھالاك بوپتۇ. ئىككىنچى كۈنى تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن كىشىلەر قارىغۇدەك بولسا، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ساپسېرىق بىر تاغ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. تاغنىڭ ئەتراپىدىكى سۇ بولسا ۋاراقشىپ قايناۋاتقۇدەك، ئۆلگەن بېلىقلارنىڭ تولىلىقىدىن سۇ يۈزى كۆرۈنمەپتۇ. پۈتكۈل ئالەم تونۇردەك قىزىپ كېتىپتۇ.

كىشىلەر بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرى ئۈستىدە تالاش-تارتىشقا چۈشۈپتۇ. بەزىلەر «بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان شاپائىتى» دېسە، بەزىلەر «بۇ ئالامەتلەر زېمىننىڭ كۆيۈشىنىڭ بىشارىتى» دەپ جەزىم قىلىپتۇ. قانداقلا قىلمىسۇن ئۇلار بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنى يېشەلمەپتۇ. ئاخىرى بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تاغ يۈرەك پالۋانلارنى ماڭدۇرۇپتۇ. بۇ تاغقا بېرىشتا پەقەت سۇ يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلگەچكە، پالۋانلار كېمە بىلەن مېڭىپ مۇشەققەتتە تاغقا يېقىنلىشىپتۇ. يېقىن بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، پارقىراپ تۇرغان سېرىق تاغنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ئالتۇن ئىكەن. پالۋانلار ئۆزلىرىنى بېسىۋېلىپ، پۇت-قوللىرىنىڭ بارماقلىرىنى كېسىپ قان قىپتۇ. ئاندىن قىلىچ، خەنجەرلىرى بىلەن كېسىپ ئادەم بېشىدەك، ئات كاللىسىدەك چوڭلۇقتىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ تاغنىڭ سىرى ئاخىرى ئېچىلىپتۇ. يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر ئۆز ئېھتىياجىغا چۈشلۇق ئالتۇن ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۈزۈك، بىلەزۈك ۋە زىرە ياساپ خوتۇن-قىزلىرىغا زىننەت بۇيۇملىرى قىلىپ بېرىپتۇ، ھەتتا ئۆي سەرەمجانلىرىنىمۇ ئالتۇندىن ياساۋاپتۇ، ئېشىنغانلىرىنى سېتىپ باياشات ياشاپتۇ. كېيىنچە «پالانچى يەردە ئالتۇن تاغ پەيدا بولۇپتۇ، تاغنىڭ ھەممىلا يېرى ئالتۇن ئىكەن» دېگەن خەۋەر قۇلاقتىن قۇلاققا ئۆتۈپ، تېزلا يىراق-يېقىندىكى ئەللەرگە تارقىلىپتۇ. بەزى ئەللەر خەلقى ئۆز دۆلىتىدە تۇرۇپمۇ ساپسېرىق نۇر چېچىپ تۇرغان ئالتۇنلارنى چۈشەپ ياتالماپتۇ.

ھەممىلا جايدا ئالتۇنتاغنىڭ شۆھرىتى پۇر كېتىپتۇ. ئالتۇن ئېلىش، ئالتۇنتاغنى

كۆرۈپ بېقىش ھەۋىسىدە تەرەپ-تەرەپتىن نەچچە-نەچچە تۈمەنلىگەن ئادەم ئالتۇنتاغ تەرەپكە ئېقىپتۇ. ئالتۇنتاغ كىشىلەر توپى قايىنىمىدا قاپتۇ. توپلانغان كىشىلەر ساپسېرىق ئالتۇننى كۆرۈپ نىيىتىنى بۇزۇپ، ئۆز ئارا قىزغىنىشىپ، ئالتۇنتاغنى بۆلۈشۇۋاپتۇ. كىشىلەر كۆپەيگىنىچە ئالتۇنتاغ يېتىشمەي جېدەل-ماجىرا تۇغۇلۇپ، ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق باشلىنىپتۇ، كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئالتۇن ئۈچۈن بىگۇناھ ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكى تاغدەك دۆۋىلىنىپ، قانلىرى ئېقىن ياساپ تۆۋەنگە ئېقىشقا باشلاپتۇ، تاغ قاپتاللىرى، چوققىلار قىپقىزىل قانغا بويىلىپتۇ.

ئىنسانلارنىڭ بۇ قەبىھ زوراۋانلىقى ئاخىرى تەڭرىنى غەزەپلەندۈرۈپتۇ. تەڭرىم ئىنسانلارنى ئازدۇرۇپ، يولدىن چىقارغان ئالتۇنتاغنى يەر يۈزىدىن يوقىتىۋەتمەكچى بولۇپتۇ. لېكىن، ئالتۇنتاغنىڭ يەر يۈزىدىن زادىلا يوقىغۇسى كەلمەپتۇ. شۇڭا ئۇ تەڭرىگە نالە قىلىپ:

— ئەي تەڭرى، ئۇلار ئەسلىدىلا تەقۋادار ۋە ۋاپادار، ئاق كۆڭۈل، ئىشچان خەلق ئىدى. قان تۆككىنى سىرتتىن كەلگەن ئاچكۆزلەر. باغرىمدىكى خەلقىمنى ئويلا، ئۇلارنى ياراتقاندىكى ئەقىدەڭگە ۋاپا قىل، — دەپ ھەسرەتلىنىپ تولغىنىپتۇ.

تەڭرى ئويلىنىپ ئاخىرى مۇنداق خىتاب قىپتۇ:

— ئەي ئالتۇنتاغ، ھازىردىن باشلاپ سەن تاغقا ئايلان! ئالتۇنلىرىڭ تاغ قۇمۇڭغا سىڭىپ كەتسۇن! ئۇنى ئىنسانلار ئېھتىياجىغا چۇشلۇق بىر-بىرلەپ ئالسۇن!

تەڭرىنىڭ خىتابى بىلەن تەڭ ئالتۇنتاغنىڭ كۆپ قىسمى كېرەكسىز تاغلارغا ئايلىنىپتۇ. ئاز بىر قىسمى تاش-شېغىللار ئارىسىغا سىڭىپ كېتىپتۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا لەئلى، ياقۇت، ھەتتا ئالتۇندىنمۇ قىممەت تاشلارغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ تاغنى «ئالتۇنتاغ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. ئالتۇنتاغ پەيدا بولۇپ شۇنچە يىللاردىن بۇيان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇ تاغقا چىقىپ ئالتۇن كولايدىكەن، ئەمما بۇ ئالتۇنلار تېخىچە تۈگىمەپتۇ.

ئالتۇنتاغنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ دېڭىز سۈيى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، سۈمۇ كۆپ ئازلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنىڭ شىمالىغا يىغىلغان سۈنى يۇلتۇز كۆلى جەنۇبىغا يىغىلغان سۈنى بولسا كۆكنۇر كۆلى دەپ ئاتاپتۇ.

توپلىغۇچى: ئابدۇرېشىت راخمان
ياسىن زەيدۇن

ئۆتكەن ساندىكى تېپىشماقلىق چۆچەك «گۆھەرنى قانداق قىلىش كېرەك؟» نىڭ جاۋابى:

مۆتىۋەر كىشى گۆھەرنى ئۈچ ئوغلىنىڭ بىر كېچە-كۈندۈزدىن ساقلاپ، ئاشۇ بويىچە ئۆمۈرۋايەت ئايلاندۇرۇپ تۇرۇشنى، شۇنداق بولغاندىلا ئۇلارنىڭ بىر-بىرىنى كۈندە ئىزدىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتقان؛ ئۇلار بۇ مەسلىھەتكە قوشۇلغاندىن كېيىن شەرتنىڭ بۇزۇلمايدىغانلىقىغا قەسەم قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ چارە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قېلىپ، گۆھەر يېتىمگەن ۋە خاسىيىتىنى يوقاتمىغان.

ھۆرمەتلىك كىتابخان، جاۋابنى سىزمۇ توغرا تېپىپسىزمۇ؟

كېيىك خانىش

(چۆچەك)

ئالەم يېڭىدىن بىنا بولغان، ئادەم ئەمدىلەتىن ئەقىل تېپىپ ئادەم بولغان ناھايىتى يىراق بىر زاماندا، ھازىرقىلار ئۇچۇن دۇنيانىڭ قايسى بۇرجىكى ئىكەنلىكى سىر بولغان بىر ماكاندا، بىر پادىشاھ ياشىغانىكەن. پادىشاھ 40 ياشقا كىرگەندە تەڭرىم ئۇنىڭ تەلەپ-ئىلتىجالىرىنى راۋا قىلىپ بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلىپتۇ. پادىشاھ 20 يىللىق تىلەك، ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، پۈتۈن يۇرت خەلقىگە 40 كۈن بايرام قىلىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ئالتۇن-كۈمۈشە تولغان خەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى كەڭ چېپ، ئۈستى-ئۈستىلەپ خەيرى-ساخاۋەتلەرى قىلىپتۇ. غېرىب-مىسكىن، يېتىم-ئاجىزلارنىڭ بېشىدىن جاۋاھىراتلارنى چاچقۇ قىلىپ چېچىپتۇ. خالايىق پادىشاھنىڭ بۇ ياخشى مەرھەمىتىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا چەكسىز ئېھتىرام بىلدۈرۈپتۇ ھەمدە پادىشاھنىڭ يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان ئوغلىغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت-دۆلەت تىلەپ ئىبادەتلەر قىلىپتۇ. 40 كۈن شۇنداق خۇشاللىق ئىچىدە ئۆتۈپتۇكى، پۈتۈن شەھەردە كۈلمىگەن، ناخشا ئېيتمىغان، ئۇسسۇل ئوينىمىغان بىرمۇ ئادەم قالماپتۇ، كىم نېمىنى يېگۈسى كەلسە شۇنى يەپتۇ، نېمىنى كىيگۈسى كەلسە شۇنى كىيىپتۇ، قىسقىسى، ھېچكىم ھېچكىمگە چەك قويماپتۇ. ئادەملەر بىراقلا جەننەتكە كىرىپ قالغاندەك، ئۆزلىرىنى پەرىشتىگە ئۆزگىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىشىپتۇ. بايرامنىڭ 40-كۈنى پادىشاھ تېخىمۇ كاتتا توي تارتىپ، ئوغلىغا ئىسىم قويماقچى بولۇپتۇ. ئوغلىغا زادى نېمە دەپ ئىسىم قويۇش ھەققىدە كۆپ تالاش-تارتىش بولۇپتۇ. ھەركىم ئۆز كۆڭلىدىكى ئەڭ چىرايلىق ئىسىملارنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. ئۇنداق دەپ، مۇنداق دەپ زادى بىرلىككە كېلەلمەپتۇ. شۇ چاغدا بۇ يۇرتتىكى ھەممە كىشى ھۆرمەتلەيدىغان دانىشمەن بوۋاي مۇنداق دەپتۇ:

— شاھىمىز 40 ياشقا كىرگەندە ئىگەم بىر مۇبارەك ئوغۇل ئاتا قىلدى. بۇ خاسىيەتلىك ئوغۇل يالغۇز ئۇلۇغ شاھىمىزغىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. 40كۈندىن بېرى خەلقلەر ئالەم ئاپىرىدە بولغاندىن بۇيان كۆرمىگەن ياخشى كۈنلەرنى كۆردى. غېرىبلار باي، دەرۋىشلەر غېنى بولدى. ھەممە ئادەم خۇددى ئۆزىنى جەننەتكە كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىشماقتا. شۇكرى، بۇ سۆيۈملۈك شاھزادە، شەۋكەتلىك تاجۇ-تەختىمىزنىڭ ۋارىسى بىزگە بېھىشتەك بەخت ئاتا قىلدى. شۇڭا بىز ئۇنىڭ ئىسمىنى جەننەت ئاتا قىلغۇچى دېگەن مەنىدە بېھىشئاتا قويساق.

بۇ تەكلىپ پادىشاھ، خانىش، بارلىق ۋەزىر-ئەمىر ھەمدە جىمىكى خالايىققا ماقۇل كېلىپ، شاھزادىگە بېھىشئاتا دەپ ئىسىم قويۇلۇپتۇ. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىپ كىشىلەر خۇرجۇن-خۇرجۇن ئالتۇن-كۈمۈشلەر، تىللا، تەڭگىلەرنى يۇدۇشۇپ ئۆز ئۆيلىرىگە قايتىشىپتۇ.

يىللار يىللارغا ئۇرۇن بوشىتىپ كۆزنى

يۇمۇپ ئاچقۇچە ئارىدىن يەنە يىل ئۆتۈپ كېتىپتۇ. شاھزادە بېھىشتا يەنە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ ئايدەك چىرايى بارغانچە ئۆزلىشىپ كېتىپتۇ. ئەقلى ئادەمنى لال قىلغۇدەك دەرىجىدە ئۆتكۈر بولۇپ يېتىلىپتۇ. پادىشاھ تەرەپ-تەرەپكە پەرمانلار چۈشۈرۈپ دانىشمەن-ئالىملارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ شاھزادىنى ئۇلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپتۇ.

دانىشمەن ئۇستازلار شاھزادىگە پۈتۈن دىلىدىن بېرىلىپ تەلىم بېرىپتۇ. يىللار ئۆتۈپ شاھزادە ئون بەش ياشقا توشۇپتۇ. ئۇستازلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئۆگەتكۈدەك ئىلمى قالماپتۇ. شاھزادە ئىلىم-ھېكمەتتە، ئەقىل-پاراسەتتە، جەڭ-ماھارەتتە كامالەتكە يېتىپتۇ. «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز» دېگەندەك، شاھزادىنىڭ ھۆسنىگە يارىشا ئەقلى، ئەقلىگە يارىشا ھۆسنى بىر-بىرىگە يارىشىپ ئۇنى غۇبارسىز پاك قاشتېشىدەك قىلىۋېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى شاھزادە پادىشاھنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ، 40 يىگىتنى كەينىگە سېلىپ شىكارغا چىقىپتۇ. يىگىتلەر يولۋاس، يىلپىزلارنى ئوۋلاپتۇ. ھەرخىل قۇشلارنى تۇتۇپتۇ. شاھزادە ئوۋدا قۇرداشلىرىغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ غەنىمەتلەرنى قولغا چۈشۈرۈپتۇ. كەڭ دالىنىڭ ھاۋاسى، رەڭمۇرەڭ جانلىقلار، چەكسىز كەتكەن ئورمانلىق شاھزادىنىڭ زېھنىنى تېخىمۇ ئېچىپتۇ. شاھزادە يىگىتلەر بىلەن شۇنداق خۇشال-خۇرام ئوۋ ئوۋلاپ كۈننى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇلار ئۈچىنچى كۈنى كەچقۇرۇن بىر دەريانىڭ بويىغا كېلىپ تۈنەكچى بولۇپتۇ. يىگىتلەر گۈلخانلارنى يېقىپ، كېيىك گۆشلىرىدە كاۋاپلارنى پىشۇرۇپ، خۇش بۇي مەيلەرنى ئىچىپ ئاي يورۇقىدا شاد بەزمىلەرنى قۇرۇپتۇ. يىگىتلەر بىر ھازا شادىيانە بەزمىلەرنى ۋايىغا يەتكۈزگەندىن كېيىن بىر-بىرلەپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. شاھزادىمۇ يۇلتۇزلارنىڭ چىرايلىق جىمىرلاشلىرىغا قاراپ كۆزىنى يېرىم يۇمغان ھالدا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. شاھزادە چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ھېلىقى دەريا بويىدا شاھزادە ئۆزى يالغۇز تۇرارمىش، ئاي شۇنداق چىرايلىق نۇرلىنىپ ئالەمنى يورۇتارمىش، سۈزۈك سۇ تېگىدە ئالتۇن بېلىقلار ئويناپ يۈرەرمىش. شاھزادە ھەمراھلىرىم نەگە كەتكەندۇ، دەپ دەريانىڭ ئاياغ تەرىپىگە قاراپ يول ئالارمىش، شۇ چاغدا سۇنىڭ يۈزىدە بىر گۈزەل ساھىبجامالنىڭ شولىسى كۆرۈنەرمىش. شاھزادە سەگەكلىشىپ ئەتراپقا قارىسا ھېچكىم يوقمىش، سۇغا قارىسا ھېلىقى گۈزەل سىما بارغانچە جىلۋىلىنىپ، دولقۇنلارنىڭ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرارمىش، شاھزادىنىڭ يۈرىكىگە غايىۋانە ئىشىق ئوتى تۇتىشىپ قوللىرىنى دەرياغا سۇنۇپ ساھىبجامالنى چاقىرارمىش، ئەمما، گۈزەل سىما كۈلۈپ قويۇشتىن باشقا ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەسمىش، شاھزادە تېخىمۇ بىتاقەت بولۇپ ئاسمانغا قارىسا، بۇ گۈزەل دىلرەبا ئاي ئىچىدە ئۇنىڭغا قاراپ تۇرارمىش، شۇ چاغ ئۇنىڭ ئوتلۇق كۆزلىرىدىن يالجىغان بىر ئوت شاھزادىنىڭ باغرىغا تېگىپ، شاھزادە ھوشىدىن كېتەرمىش، كېيىن شاھزادە ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچسا ھېلىقى گۈزەل پەرىشتە خۇيلۇق جانان ئۆزىنىڭ بېشىنى ئىللىق قۇچىقىغا ئېلىپ، يۈز-كۆزلىرىنى سىيلاپ ئولتۇرارمىش. شاھزادە ئۇنىڭغا سالام بېرىپ:

— ئەي، گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق مەلىكەم، ئۆزلىرى ئاينىڭ قىزىمۇ ياكى كۈننىڭ قىزىمۇ، ئىنسانمۇ ياكى ھۆرى-غىلمانمۇ، بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىپ يۈرۈيلا؟ — دەپ سورارمىش. مەلىكە ھېچ بىر گەپ قىلماي

www.uyghurkitap.com

تۇرارمىش، شاھزادە كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياشلارنى تۆكۈپ قىزنىڭ كىملىكىنى تەكرار سورارمىش. ئەمما، قىز كۈلۈپلا قويۇپ جاۋاب بەرمەسمىش، شاھزادە ياشلىرىنى توختىتالماي قىزغا مۇھەببەتلىك سۆزلەرنى قىلارمىش. دىلرەبا مەلىكە ئاخىرىدا:

— ئەي پاك دىل شاھزادەم، مەندىن ئارتۇق گەپ سورىماڭ، باشقىلار ئاڭلاپ قالمىسۇن، سەت بولىدۇ. دېگەنلىرىڭىز راست بولسا كېيىن بۇ يەرگە يالغۇز كېلىپ، مېنى مۇشۇ دەريانىڭ بويلىرىدىن ئىزلەڭ، — دەرمىش-تە، كۆزدىن غايىپ بولارمىش.

شاھزادە «مەلىكەم!» دېگىنىچە ۋارقىراپ ئويغىنىپتۇ. يىگىتلەر چۆچۈشۈپ شاھزادىنىڭ قېشىغا كېلىپ نېمە بولغانلىقىنى سورۇشۇپتۇ. ئەمما، شاھزادە «ھېچ نېمە بولمىدى» دەپلا باشقا گەپ قىلماپتۇ. بۇ دەل تاڭ يورىغان مەزگىل ۋلۇپ، يىگىتلەر شاھزادىنىڭ خاھىشى بويىچە سەپەر جابدۇقلىرىنى يىغىشتۇرۇپتۇ. شاھزادە شىكارنى بىر كۈن بۇرۇن ئاياغلاشتۇرۇپ قايتىپتۇ.

شاھزادە ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن بىرنەچچە كۈن ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمەي ئۆزىنىڭ خاس ھۇجرىسىغا كىرىپ كىتاب كۆرۈپ، كۆرگەن چۈشىگە تەبىر ئىزلەپتۇ. دانالار قالدۇرغان قامۇسلاردىن شاھزادە چۈشىنى بىر ئۇلۇغ سائادەتنىڭ بىشارىتى دەپ جەزىملەشتۈرۈپتۇ. شاھزادىنىڭ كۆڭلى يورۇپتۇ، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— مۆھتەرەم شاھ ئاتا، مەن يەنە بىر قېتىم شىكارغا چىقىشنى ئويلاپ قالدىم. دالىدا كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ، زېھنىم ئۇرغۇپ قالىدىكەن، ئىجازەت بەرگەن بولسىلا، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— ئەي، كۆزۈمنىڭ نۇرى ئوغلۇم، كۆڭلۈڭ خالىغاندەك بولسۇن، نېمىشقا ئىجازەت بەرمىگۈدەكمەن، — دەپتۇ ۋە ۋەزىرلەرنى چاقىرىپ، — سىلەر شاھزادىگە ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىگە يەتكۈدەك ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلاپ بېرىڭلار، — دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ۋەزىرلەر «لەببەي» دېگىنىچە سىرتقا قاراپ قەدەم تاشلاپتۇ. شاھزادە ئۇلارغا قاراپ:

— توختاڭلار، ماڭا ئارتۇق تەييارلىق لازىم ئەمەس، — دەپتۇ. ۋەزىرلەر شاھزادىنىڭ سۆزى بىلەن يولدىن توختاپ، ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ قول باغلىشىپ تۇرۇپتۇ. پادىشاھ سوئال نەزەرى بىلەن شاھزادىگە قاراپتۇ. شاھزادە پادىشاھ تەرەپكە ئىككى قەدەم سىلجىپ:

— شاھ ئاتا، ئىلتىپاتلىرىغا رەھمەت، مەن بۇ قېتىم شىكارغا يالغۇز چىقماقچىمەن. بۇرۇن كۆپ قېتىم ئونلىغان يىگىتلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا شىكار قىلدىم. ئۇ چاغدا شۇنداق قىلمىسام بولمايتتى، چۈنكى تېخى كىچىك ئىدىم، ئەمدى چوڭ بولدۇم، كۈچلەندىم. ماڭا ھېچقانداق ياردەمچى لازىم ئەمەس. دۇنيادا شاھلىق ۋە شاھزادىلىك ئادەمگە باقىي ئەمەس، ئاينىڭ نۇرى بەشى ئايدىڭ بولسا، ئۇن بەشى قاراڭغۇ دېگەن گەپ بار. مەن باشقىلارغا بېقىنماي ياشاشنى ئۆگىنەي، ناۋادا يالغۇز چىقىشىمغا قوشۇلمىسىلا، چىقماي. ئەگەر ئوغلۇم خۇشال بولسۇن، ياشاشنى چىن مەنىسىدىن ئۆگەنسۇن دېسىلە ئىجازەت بەرگەيلا، — دەپتۇ.

پادىشاھ ئىچىدە ئوغلىنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ ۋە تەختتىن چۈشۈپ شاھزادىنىڭ ماڭلايلىرىدىن سۆيۈپتۇ، شاھزادىنىڭ پات قايتىپ كېلىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ ھەمدە:

— ئى ياراتقان تەڭرىم، ماڭا شۇنداق ئۇلۇغ شەۋكەت بېرىپسەن، شۈكرى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇنداق دانا ۋە ئەقىللىق ئوغۇل

ئاتا قىلىپسەن، بۇنىڭ ئۈچۈن يۈز مىڭ شۈكرى، ئوغلۇمنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغاي-سەن، — دەپ دۇئا بېرىپتۇ.

شاھزادە پادىشاھ قېشىدىن چىقىپ بىر كۈن تەييارلىق قىلىپ نان-توقاچ راسلاپتۇ. ئەتىسى ئاق ئارغىماققا مىنىپ دەريا بويىغا قاراپ يول ئاپتۇ. شاھزادە ئاتنى توختىماي قامچىلاپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ ئاخىرى دەريا بويىغا يېتىپ كەپتۇ. دەريانىڭ قېشىنى بويلاپ يۇقىرى-تۆۋەن ئۇرۇن ئايلىنىپتۇ. ئەمما، قىزنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. كۈن ئولتۇرۇپتۇ، ئاسماندا ئاي چىراي ئېچىپتۇ. دەريا يۈزى كۆكتىكى غۇجمەك-غۇجمەك يۇلتۇزلارنىڭ جىلۋىسى بىلەن جىمىرلاپتۇ. شاھزادە بېھىشتاتا تۈن يېرىمىغىچە بىدار ئولتۇرۇپتۇ. ھېچ بىر شەپە بولماپتۇ. تاڭغا يېقىن ئۇيقۇ غالىپ كېلىپ كۆزلىرى يۇمۇلۇپتۇ. شاھزادە يەنە چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ھېلىقى گۈزەل قىز يەنە تولۇن ئاينىڭ ئىچىدىن چىقىپ ئاق بۇلۇتقا ئولتۇرۇپ ئۇچۇپ كېلىپ ساھىلغا قونۇپتۇ. شاھزادە ئېگىلىپ سالام بېرىپتۇ ۋە:

— ئەي گۈزەل مەلىكەم، ياخشى تۇرۇۋاتامسىز، مەن سىزنىڭ ئىشقىڭىزدا ئوت بولدۇم، ماڭا رەھىم قىلىپ ئۆزىڭىزنىڭ كىملىكىنى ئېيتىڭ، ماڭا ئېچىڭىز ئاغرىسۇن، قايسى گۈلشەننىڭ گۈلى سىز، — دەپ يىغلاپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ:

— ئەي شاھزادە، تېخى نادان ئىكەنسىز، مەن سىزنىڭ ماڭا ئاشىق بولغانلىقىڭىزغا ئىشەنمىدىم، چۈنكى ئاشىق بولغان كىشى ئۇيقۇدىن غالىب كېلىشى لازىم. ئەمما، سىز ئۇخلاپ قالدىڭىز، سىز ھازىر چۈش كۆرۈۋاتى-سىز، مەن سىزنىڭ چۈشىڭىزدىكى قىزمەن، ئويغانسىڭىز بەلكى بۇ ئىشلارنى ئۇنتۇپ كېتەرسىز، خەير-خوش، خۇدا خالىسا يەنە كۆرۈشەرمىز، — دەپ غايىب بولۇپتۇ. شاھزادە چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ. قارىسا كۈن چىقىپ، تاغلار ئاللىقاچان قىزىللىققا پۈركىنىپ بولغانىكەن. شاھزادە ئۆزىنىڭ ئۇخلاپ قېلىپ يامان قىلغانلىقىنى ھېس قىلىپتۇ.

شاھزادە دەريادا يۈز-كۆزلىرىنى يۇيۇپ، ئاز-تولا ناشتا قىلىپلا ئارغىماققا مىنىپ يەنە دەريانىڭ بويىنى بويلاپ قىزنى ئۇزاق ئىزلەپتۇ. ئەمما، قىزنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. يەنە كۈن ئولتۇرۇپ ئاسماندا ئاي-يۇلتۇزلار پەيدا بولۇپتۇ. شاھزادە بۈگۈن كېچە چوقۇم ئۇخلاپ قالماسلىققا نىيەت قىلىپ، ئېقىن يۈزىگە قاراپ ئولتۇرۇپ-تۇ. تۈن يېرىمىدىن ئېشىپتۇ. كېچە تاڭغا يېقىنلاپتۇ، دەل شۇ چاغدا سۇنىڭ يۈزىدە قىز كۆرۈنۈپتۇ. يىگىت ئالدىراپ بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىسا ئۆزىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ھېلىقى قىز كۆزلىرى ياش تۇرغىدەك. شاھزادە قىزغا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ. قىز شاھزادىنىڭ ئۆزىنى كۆرۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ كەلگەن يولى بىلەن قېچىپتۇ. شاھزادە «توختاڭ، قورقماڭ!» دېگىنىچە ئارقىسىدىن قوغلاپتۇ. قىز قېچىپتۇ، يىگىت قوغلاپتۇ. ئۇلار شۇنداق قېچىپ، قوغلىشىپ كۈننى چۈش قىلىشىپتۇ. شاھزادە قىزنىڭ كەينىدىن قالماي يۈگۈرۈپتۇ. قىزنىڭ يۈگۈرگە-دەك دەرمانى قالمىغاندىلا شاھزادە ئۇنىڭغا يېتىشىپتۇ. شاھزادە كېلىپ قارىسا قىز ئۆكسۈپ يىغلاپ ئولتۇرغىدەك. قىز گۈل-گىياھلارنىڭ يوپۇرماقلىرىنى كىيىم قىلىۋالغانىكەن. شاھزادە قىزنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ يىغلاپ، ئۆزىنىڭ ئاشىقلىقىنى بايان قىلىپتۇ. قىز شاھزادىنىڭ گەپلىرىگە جىممىدە ئولتۇرۇپ قۇلاق سالغاندىن باشقا ھېچقانداق سۆز قىلماپتۇ. شاھزادە نۇرغۇن سوئاللارنى سوراپتۇ، قىز بولسا گەپ قىلماي بېشىنى لىڭشىتىش بىلەنلا جاۋاب بېرىپتۇ. شاھزادە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەلىكىنى كۆرۈپلا ئاشىق بولۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپتۇ. مەلىكە قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپتۇ. قىزنىڭ كۆڭلىنىڭ ئېرىگەنلىكىنى ھېس قىلغان شاھزادە:

— ئەي گۈزەل مەھبۇبەم، مەن سىزنى دەپ، كۆيۈك دەردىنى كۆپ تارتتىم، ئاخىرى سىزنى تاپتىم، ئۆزۈمنىڭ ھالىنى سىزگە يوشۇرماي ئېيتتىم، سىز ئېمىشقا ماڭا بىرەر ئېغىزمۇ گەپ قىلمايسىز، — دەپ يىغلاپ ئىلتىجا قىلىپتۇ. مەلىكە كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ قولى بىلەن تىلىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، سۆزلەشنى بىلمەيمەن، دېگەن ئىشارەتنى بېرىپتۇ ۋە ئىزا تارتىپ بىر ئاھ چېكىپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. شاھزادە قىزنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى كىرپىكلىرى بىلەن سۈرتۈپتۇ ھەمدە تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتىگە قاراپ ھەسرەت يۇتۇپتۇ ۋە كىچىك بالىدەك يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئى رەھىمى كەڭ تەڭرىم، جىمى ئالەم سېنىڭ قۇدرەت كامالىڭ بىلەن ئۆرە تۇرىدۇ. سەن بارنى يوق، يوقنى بار قىلىسەن، جانسىزلارغا جان بېرەلەيسەن، مەن ئاجىز بەندەڭنىڭ ئىلتىجالىرىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ قىزغا تىل بەرگەيسەن، سۆزلەتكەيسەن، — دەپ مۇناجاتلار ئوقۇپتۇ. تەڭرىنىڭ قۇدرەت كامالى بىلەن شاھزادىنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، كۆز ئالدىدا خىزىر ئەلەيھىسسالام پەيدا بولۇپتۇ:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئوغلۇم، — دەپتۇ خىزىر.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام بوۋا، ئۆزلىرى كىم بولىدىلىكىن؟ — دەپ سوراپتۇ شاھزادە.

— مەن خىزىر ئەلەيھىسسالام بولىمەن، قېنى مەقسىتىڭىزنى ئېيتىڭ، — دەپتۇ خىزىر.

شاھزادە قىزنى يېنىك سىلكىگەن ئىكەن، قىز گويا ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك ھوشىغا كېلىپ كۆزلىرىنى ئاستا ئېچىپتۇ. يىگىت بىلەن قىز يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ خىزىرنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپتۇ. خىزىر ساقاللىرىنى سىيلاپ تۇرۇپ:

— تەقدىر سىلەرنىڭ قىسمىتىڭلارنى مۇشۇنداق پۈتكەن. بۈگۈن سىلەر مۇراد-مەقسىتىڭلارغا يەتتىڭلار، مەن سىلەرگە بىر ئۆمۈر مېھرى-ۋاپا تىلەيمەن، ئۆمۈر بويى پاك يولدا مېڭىپ، ئۆز ئارا ساداقەتمەن بولۇپ ئۆتكەيسىلەر، — دەپتۇ-دە، يېقىن كېلىپ شاھزادىنىڭ مەڭزىدە توختاپ قالغان بىر تامچە ياشنى بارمىقى بىلەن ئېلىپ قىزنىڭ تىلىغا قويۇپتۇ. ئاندىن قىزنىڭ جىسمىنى شۇنداق سىيلىغانىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى گۈل-گىياھلارنىڭ چۆپلىرى شۇنداق چىرايلىق كىيىمگە ئايلىنىپتۇ. قىز شۇئان زۇۋانغا كېلىپ:

— تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، — دەپتۇ-دە، خۇشاللىق ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ. شاھزادە مەلىكىنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ خىزىرغا كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ.

خىزىر نۇرانە چىرايىدىن مېھرىبانلىق ياغدۇرۇپ:

— سىلەرگە قىلىدىغان ئىككى-ئۈچ ئېغىز ۋەسىيىتىم بار، ئوغلۇم، سەن بۇ قىزنى يىغلاتما، ئۇنى بەختلىك قىل! قىزىم، سەن بۇ شاھزادىگە ۋاپادار، ساداقەتمەن بول. راست، ھېلىقى سېنى چوڭ قىلغان كېپىكنى ئۆزۈڭدىن ئايرىما. باللىرىم، سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا تېخى يەنە نۇرغۇن سىرلار بار، بۇ سىرلارنى ئەقلىڭلارنى ئىشلىتىپ ئېچىپ، ياخشىلارغا خۇشاللىق، يامانلارغا زاۋاللىق بەخشەندە قىلغايسىلەر، مۇرادىڭلار ھاسىل بولغاي، ئامىن! — دەپلا كۆزدىن غايىب بولۇپتۇ.

قىز بىلەن شاھزادە بۇ كارامەتكە ھەيران بولۇپ ياقىلىرىنى چىشلىشىپتۇ.

ئاندىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شېرىن سۆھبەتلىرىنى قۇرۇپتۇ. مۇھەببەتلىك قوللىرى بىلەن بىر-بىرىنىڭ بويلىرىغا گىرە تاشلاپ يۈز-كۆزلىرىنى پۇرۇشۇپتۇ، ئوتلۇق لەۋلىرىدىن گۈل-غۇنچىلارنى ئۈزۈشۈپتۇ، ھەشقىپىچەكتەك چىرمىشىپتۇ. ئەمما، ھايا بوستانلىرىنى دەسسىمەپتۇ. كەچ كىرىپ ئاي كۆتۈرۈلۈپتۇ. قىز شاھزادىنىڭ باغرىغا باش قويۇپ، شاھزادە قىزنىڭ مەڭزىگە مەڭزىنى يېقىپ ئۇخلاپ تۈننى ئۆتكۈزۈپتۇ.

كۈن كۆتۈرۈلۈپ ئالەمگە ئاپتاپ يېيىلىپتۇ. شاھزادە قىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى بارماقلىرىدا تاراپ تۇرۇپ:

— مەلىكەم، ئەمدى قايتايلى، تېزدىن شەھەرگە قايتىپ بۇ خۇش خەۋەرنى شاھ ئاتام، خانىش ئانامغا يەتكۈزەيلى، ئاندىن پۈتۈن يۇرتقا توي تارتىپ ھالال ئەر-خوتۇنلاردىن بولۇپ ئۆمۈرلۈك بەختىمىزنى باشلايلى، — دەپتۇ. مەلىكە:

— ئى شەپقەتچىم، جېنىمنىڭ جانانىسى، مېنىڭ كىملىكىمنى سىز تېخى بىلمىدىڭىز، ئۆزۈمنىڭ كىملىكىنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن. مېنىڭ بىلىدىغىنىم پەقەت بىرلا مېھرىبان كېيىك. مەن دۇنياغا كۆز ئېچىپ ئۆزۈمنى ئۇنىڭ قۇچىقىدا كۆردۈم. ئۇنىڭ سۈتىنى ئىمىپ چوڭ بولدۇم، ئۇ مېنى ئۆز جېنىدىنمۇ ئارتۇق كۆرىدۇ. خىزىر تاشلىۋەتمە، دېگەن جانىۋار ئەنە شۇ. مېنىڭ ھالا ئاخشامغىچە تىلىم بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ بىر كېيىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇن نەچچە يىلنى گەپ-سۆزسىز، ئىشارەت بىلەن ئۆتكۈزدۇق. مەن ئۇنى ئانام دېسەممۇ بولىدۇ. مەن ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايمەن، ئۇنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن، ئۇمۇ مەندىن ئايرىلالمايدۇ. مانا ساق بىر كېچە، يېرىم كۈن ئۆتتى، ئۇ ھازىر مېنى ئىزلەپ، مېنىڭ يولۇمغا قاراپ باغرى پارە-پارە بولۇپ كەتكەندۇ. ئەگەر مېنى چىن دىلىڭىزدىن سۆيسىڭىز، شۇ بىچارە كېيىكنىمۇ مەن بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىڭ، ئۇنداق بولمىغاندا مەن نابۇت بولۇپ تۈگىشىمەن، — دەپتۇ. شاھزادە كېيىكنى خۇددى ئۆز ئانىسىدەك قەدىرلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ.

قىز ناھايىتى خۇشال بولۇپتۇ ۋە شاھزادىنى باشلاپ بىر غارنىڭ ئىچىگە كەپتۇ. شاھزادە قارىسا دېگەندەك شۇنداق چىرايلىق بىر ئانا كېيىك تۇرغىدەك. كېيىك قىزنى كۆرۈپ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپتۇ - دە، ئۇنىڭ پۇتلىرىنى پۇراپتۇ، قىز ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ بولغان ئەھۋالنى ئۇنىڭغا سۆزلەپتۇ. كېيىك خۇددى گەپ ئۇققاندەك كۆزلىرىدە خۇشاللىق جىلۋە پەيدا قىلىپ بېشىنى توختىماي لىڭشىتىپتۇ ۋە شاھزادىنىڭ يېنىغا كېلىپ، بۇ ئىككىسىنى تەبرىكلىگەندەك ھەرىكەتلەرنى قىلىپ شاھزادىنىڭ پۇتلىرىغا سۈركۈلۈپتۇ.

ئەلقىسسە: شاھزادە قىزنى ئېتىغا مىندۈرۈپ شەھەرگە قاراپ يول ئاپتۇ. كېيىك ئۇلارغا ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. يېرىم كۈن بولغاندا ئۇلار شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. خالايىقلار قىزنىڭ ھۆسنى-جامالىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشىپتۇ. شاھزادە ئوردىغا كىرىپ بولغىچە خەۋەر ئاللىقاچان پادىشاھقا يەتكۈزۈلۈپ بوپتۇ. پادىشاھ نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمەي، قىزنىڭ ھۆسنى-جامالى توغرىسىدىكى تەرىپلەرگە بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي ئالدىراپ شاھزادىنىڭ ئالدىغا چىقىپتۇ. پادىشاھ كۆرۈپتۇكى، شاھزادە بىر گۈزەل پەرىشتىنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئاتنى ئۆزى يېتىلەپ كېلىۋاتقۇدەك، بىر چىرايلىق كېيىك ئۇلارغا ئەگىشىپ كەلگۈدەك. شاھ قىزغا بىر قاراپلا ئوغلىنىڭ بەختىگە قايىل بوپتۇ. پۈتۈن ئوردا ئەھلى

شاھزادىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپتۇ. قىزنىڭ چىرايلىقلىقىغا ھەيران بولۇپ ياقىلىرىنى چىشلىشىپتۇ. شاھزادە قىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپتۇ. پادىشاھ ئوغلىنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— مۇبارەك بولسۇن ئوغلۇم، مۇبارەك بولسۇن، — دەپتۇ. شاھزادە دادىسىغا سالام بېرىپتۇ، قىزمۇ پادىشاھنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ سالام بېرىپتۇ. شاھ ئالدىراپ قىزنى ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ، — قۇتلۇق قەدىمىڭىزگە مۇبارەك بولسۇن قىزىم، — دەپ پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ. خانىشمۇ ئوغلىنىڭ كۆزىگە قايىل بولۇپ، قىزنىڭ رۇخسارىغا زوقلىنىپتۇ ۋە قىزنى باغرىغا بېسىپتۇ.

پادىشاھ ۋە خانىش باشقىلارنى سىرتتا قالدۇرۇپ، شاھزادە بىلەن مەلىكىنى ئېلىپ ئۆز خانىسىغا كىرىپتۇ. كېپىنەكمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ئۆيگە كىرىپتۇ. پادىشاھ بىلەن خانىش ئۇلارنىڭ قەيەردە تېپىشىپ قالغانلىقىنى سوراپتۇ. شاھزادە قىزنى تۇنجى قېتىم چۈشىدە كۆرگەندىن تارتىپ ئۇنى ئوردىغا باشلاپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپتۇ. پادىشاھ بىلەن خانىش تەڭرىنىڭ كاراممىتىگە راستتىنلا ھەم ھەيران، ھەم چەكسىز خۇشال بولۇپتۇ. پادىشاھ:

— ئوغلۇم، قىزىم، سىلەر خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن قوشۇلدۇڭلار، مەن ۋە خانىش بۇنىڭغا ئىنتايىن خۇشال، شۇڭا دەرھال توي تەييارلىقىنى قىلىپ، 40 كېچە-كۈندۈز توي تارتىپ، ئىككىڭلارنىڭ نىكاھىنى ئوقۇتۇپ، ئېزىز بېشىڭلارنى قوشۇپ قويايلى. شۇنداق قىلسام مۇرادىم ھاسىل بولىدۇ. سىلەرچە قانداق؟ — دەپتۇ. خانىش، شاھزادە ۋە مەلىكە رازىمەنلىكىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئۇلار ئۇزاق مەسلىھەتلىشىپ قىزنى گۈلپەرى دەپ ئاتاشنى لايىق تېپىپتۇ.

ئەتىسى پۈتۈن شەھەردە 40 كۈنلۈك توي باشلىنىپ كېتىپتۇ. توي كۈندىن-كۈنگە قىزىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ۋە خانىش چەكسىز خۇشاللىققا چۆمۈپتۇ. ئەمما، پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە بۇ قىز زادى كىمنىڭ قىزى، ئۇ قانداق بولۇپ بىر كېپىنەك بىلەن ياشاپ چوڭ بولغاندۇ، بۇ كېپىنەكتە بىرەر خاسىيەت ياكى بىرەر سىر بارمۇ، قانداق؟ دېگەن خىياللار تەكرارلىنىپتۇ. تويىنىڭ 41-كۈنى شاھزادە بېھىشئاتا بىلەن گۈلپەرىنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپتۇ.

توي تۈگەپ ئەتىسى پادىشاھ بىلەن خانىش پەرزەنتلىرىنى چاقىرىپ كېپىنەكنى قانداق ئۇرۇنلاشتۇرۇشنى سوراپتۇ. گۈلپەرى:

— مەن بۇ كېپىنەكتىن ئايرىلالمايمەن، ئۇنىڭدىن ئايرىلىش ماڭا ئۆلۈم بىلەن باراۋەر بولىدۇ. شۇڭا مەن ئۇنى ئۆزۈمنىڭ قېشىدا ساقلىسام، ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلسام، — دەپ ئىلتىماس قىلىپتۇ. شاھزادە بېھىشئاتا گۈلپە-رىنىڭ سۆزلىرىنى قۇۋۋەتلەپتۇ. ئەمما، خانىش ئانچە قوشۇلماي:

— بالىلىرىم، ئويلاپ كۆرۈڭلار، ئۇ ھەرقانچە قەدىرلىك بولغان بىلەنمۇ يەنە ھايۋان تۇرسا، بىز پادىشاھ ئەھلى تۇر-ساق، قانداق قىلىپ ھايۋان بىلەن بىللە ياشىيالايمىز. شۇڭا ئۇنى تاغقا ھەيدىۋېتەي-لى، — دەپتۇ. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان كېپىنەك خۇددى ئادەمدەك يىغلاپ كېتىپتۇ، گۈلپەرى ئۆزىنى ئۇنىڭغا تاشلاپ يىغلاپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ تۇرغان پادىشاھ كېپىنەكنىڭ ئادەمدەك گەپ ئۇقە-دىغانلىقىنى سېزىپ، بۇنىڭدا بىر سىر بارلىقىنى ھېس قىلىپ:

— توختاڭلار، مەنمۇ ئۆز مەقسىتىمنى دەپ باقاي. مەن دەسلەپ خانىش ئويلىغاندەك ئويلىغان. ئەمدى قارىسام، ئۇنى تاغقا قويۇپ بەرسەك ئادىل

بولمىغىدەك، ئۇ قانداقلا بولمىسۇن گۈلپەرىنى ئانا ئورنىدا ئىمىتىپ چوڭ قىلدى، شاھزادىمىزگە بەخت ئېلىپ كەلدى. ئۇندىن باشقا مەن بۇ جانىۋارنىڭ قىلىقلىرىدىن قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن سىرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ جانىۋار ئادەتتىكى ھايۋانلارغا ئوخشىمايدىغاندەك قىلىدۇ، بولمىسا ئادەمدەك يىغلامدۇ، ئادەمدەك كۈلەمدۇ، ئادەم بالىسىنى بېقىپ چوڭ قىلامدۇ، بۇ ئىشلارغا ئەقىل لال بولىدۇ. شۇڭا بىر مەزگىل گۈلپەرىنىڭ ئارزۇسى بويىچە بۇ جانىۋار ئۇنىڭ قېشىدا تۇرسۇن. قالغان ئىشلارنى كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىر نېمە دېيىشەرمىز، — دەپ سۆھبەتنى ئۈزۈپتۇ. پادىشاھنىڭ بۇ ھۆكۈمىدىن گۈلپەرى ۋە شاھزادە قاتتىق شادلىققا چۆمۈپتۇ. خانىشمۇ قوشۇلۇپتۇ.

ئارىدىن بىر ئايدەك ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. پادىشاھ ئولتۇرسا، قوپسا كېيىك ھەققىدە ئويلاپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ بىر نەچچە ۋەزىرنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— ۋەزىرلىرىم، سىلەرگە سالىدىغان بىر مەسلىھەتىم بار ئىدى. خەۋىرىڭلاردا بار، ئوغلۇم شاھزادە بېھىشتاتانىڭ توينى قىلدۇق. ئۇ، كېلىنىم گۈلپەرى بىلەن ناھايىتى ياخشى ئۆتۈۋاتىدۇ، ئىلاھىم كۆز تەگمىسۇن. گەپنىڭ ئوچۇقىنى دېسەم، گۈلپەرىنىڭ ئاتا-ئانىسى زادى كىم؟ بۇ ئىش بىزگە قاراڭغۇ. گۈلپەرى ئۆزىنىڭ زادى كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. بۇ ھەقتە مەلىكە راستچىللىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئاتا-ئانىسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى يوشۇرماي ئېيتتى. مەلىكىنىڭ بىلىدىغىنى پەقەت ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلغان ئاشۇ كېيىك. مەلىكە دۇنياغا كۆز ئېچىپ ئۆزىنى ئاشۇ جانىۋارنىڭ قۇچىقىدا كۆرۈپتۇ. كېيىك ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىپتۇ. مەن بۇ ئىشتىن بەكلا ئەجەبلەنمەكتىمەن، قارىسام بۇ كېيىك ئادەتتىكى ھايۋانلارغا ئوخشىمايدۇ، قىلىقلىرى ئادەمدەكلا، گەپ ئۇققىدىغاندەك قىلىدۇ، مەن كۆپ ئويلاندىم، بۇ جانىۋاردا بىر سىر بارمىكىن، دەيمەن، — دەپتۇ.

— مەنمۇ شۇنداقراق پەرەز قىلغانىدىم، — دەپتۇ ئوڭ قول ۋەزىر.

— بۇ گەپنى ئوڭ قول ۋەزىر ۋە باشقا ۋەزىرلەر بىلەنمۇ قىلىشقانىدۇق، — دەپتۇ سول قول ۋەزىر، — پەمىمچە شاھىمىزنىڭ گۇمانلىرى خاتا ئەمەس. بۇ كېيىكتە چوقۇم بىر سىر بولۇشى مۇمكىن، شەھەرنىڭ سىرتىدا بىر دانىشمەن بوۋاي بار. ئۇ ئادەمنىڭ جاھاندىكى بارلىق سېھرىي ھېكمەتلەردىن خەۋىرى بولۇپلا قالماي، يەنە جادە قىلىنغان نەرسىلەرنى تونۇيالايدۇ ۋە سېھرىنى بىكار قىلالايدۇ، شۇڭا ئاشۇ دانىشمەنگە بىر كۆرسىتىپ باقساق.

قاراپ تۇرغان دۆلەت ئەركانلىرى بۇ گەپنى بىردەك قۇۋۋەتلەپتۇ.

— خوپ، ناھايىتى ياخشى بولدى، سول قول ۋەزىرىم، بۇ ئىشنى سىزگە تاپشۇراي، بۈگۈندىن قالدۇرماي ئەشۇ دانىشمەن بوۋاينى ھۇزۇرۇمغا كەلتۈرۈڭ، — دەپتۇ پادىشاھ.

پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە دانىشمەن بوۋاي شاھنىڭ ئالدىدا ھازىر بولۇپتۇ. پادىشاھ قارىسا بۇ خىزىر سۈپەت، پەرىشتىدەك ئادەم بولۇپ، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرغىدەك. پادىشاھ دانىشمەننى ئېسىل نازۇ نېمەتلەر بىلەن مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ مۇددىئاسىنى ئۇقتۇرۇپتۇ ۋە ئۆزىگە ياردەم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. دانىشمەن بوۋاي پادىشاھقا قۇللۇق بىلدۈرۈپ، پادىشاھنىڭ خىزمىتىنى جېنى بىلەن بىجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىپتۇ. ۋەزىرلەر كېيىكنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

پادىشاھ سارىيىغا ئېلىپ كىرىپتۇ. دانىشمەن بوۋاي كېيىكنىڭ كۆزلىرىگە چوڭقۇر قاراپ بىردەم تۇرۇپ قاپتۇ-دە، ھەسرەتلىك ئاھ چېكىپتۇ، ھەمدە:

— شاھىم،ھەقىقەتەن دانا ۋە ئاقىل ئىكەنلا، بولدى، ھازىر سۆزلەشمەيلى، خانىش، شاھزادە بىلەن مەلىكە بۇ يەرگە كەلسۇن، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— خانىش بىلەن شاھزادە، مەلىكىنى كەلتۈرۈڭلار، — دەپتۇ. ھايال ئۆتمەيلا ئۈچەيلەن كىرىپ كېلىپتۇ. ھەممەيلەن دانىشمەن بوۋايغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىشىپتۇ. دانىشمەن بوۋاي قاردەك ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ تۇرۇپ سۆزلەپتۇ:

— كۆڭلۈمگە خۇددى بەش قولدەك ئايان بولۇۋاتىدۇكى، بۇ كېيىك ئادەتتىكى جانىۋار ئەمەس، بەلكى سېھىرلەنگەن ئادەمدەك قىلىدۇ. بىز بۇ كېچە ئۇخلىماي تەڭرىدىن تىلەپ، بۇ سېھىرنى ياندۇرۇپ كۆرسەك دەيمەن، شاھىمىز قانداق قارايدىكىن، — دەپتۇ. پادىشاھ دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

دانىشمەن بوۋاي تاھارەت ئېلىپتۇ. باشقىلارمۇ پاك تاھارەت بولۇشۇپتۇ. دانىشمەن تەسۋىنى سىېرىپ بىر نېمىلەرنى ئوقۇشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ، خانىش ۋە باشقىلارمۇ قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ كېيىكنىڭ سېھىرنى ياندۇرۇشقا تەڭرىدىن مەدەت تىلەپتۇ. دانىشمەن بوۋاي ئوقۇپتۇ، ئوقۇپتۇ، ئالەم خۇپتەن بولۇپتۇ، يېرىم كېچە بولۇپتۇ، باشقىلارمۇ قوللىرىنى دۇئادىن چۈشۈرمەي خۇدادىن تىلەپتۇ. دانىشمەن ئوقۇۋېرىپتۇ. تاڭ تاتىغا يېقىنلىشاي دېگەندە كېيىك ئاستا-ئاستا كۆزىنى يۇمۇپتۇ. ئارىدىن بىر چاي قاينام ۋاقىت ئۆتكەندە دانىشمەن قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ:

— ئى قۇدرىتى يىگانە تەڭرىم، كارامىتىڭنى كۆرسەتكەيسەن، — دەپ ئۈنلۈك ئىلتىجا قىلىپتۇ.

ئەيۇھەننас، شۇنداق بىر كارامەت يۈز بېرىپتۇكى، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە بولغان ئارلىقتا كېيىك شۇنداق چىرايلىق بىر ئايالغا ئايلىنىپتۇ. ھەممەيلەن ھاڭ-تاڭ بولۇشۇپتۇ. ئۇ ياش يۇقى كۆزلىرىنى ئالقانلىرى بىلەن سۈرتۈپتۇ-دە:

— ئاھ باغرىم، جىگىرىم قىزىم؟ — دەپ گۈلپەرىگە ئۆزىنى تاشلاپ قاتتىق يىغلاپتۇ. بۇ ئىشتىن پادىشاھ-ۋەزىرلەر، خانىش ۋە شاھزادە تېخىمۇ ھەيران قاپتۇ. تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا سالام بېرىپتۇ. بۇ ئايال پادىشاھ بىلەن خانىشقا يۈكۈنۈپ يىغلاپ مىڭ رەھمەتلەر ئېيتىپتۇ. بۇ ئىشتىن ھەممەيلەن ناھايىتى خۇشال بولۇشۇپتۇ.

پادىشاھ دانىشمەن بوۋايغا ئالتۇن ياقىلىق تونلارنى كىيدۈرۈپ، قولىغا ئون مىڭ سەر ئالتۇن تۇتقۇزۇپ ئىكرام بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپتۇ. خانىش بىلەن مەلىكە بۇ ئايالنى يۇيۇپ-تاراپ، چىرايلىق كىيىملەرنى كىيدۈرۈپتۇ. ئۇلار ئېسىل تائاملار بىلەن ناشتا قىلغاندىن كېيىن پادىشاھ ئايالدىن سوراپتۇ:

— ئەي بىچارە مەزلۇم، تەڭرىنىڭ كارامىتى بىلەن ئەسلىڭىزگە كەلدىڭىز، بىز سىزنىڭ قاچان، نېمىشقا مۇشۇنداق كېيىك سۈرىتىگە كىرىپ قالغانلىقىڭىزنى ۋە كېلىنىم گۈلپەرى بىلەن قانداق چېتىشلىقىڭىزنىڭ بارلىقىنى بىلىشكە بەك ئالدىراۋاتىمىز، ناۋادا مالال كەلمىسە، دىل ئازار ھېس قىلمىسىڭىز كەچۈرمىشلىرىڭىزنى سۆزلەپ بەرسىڭىزكەن، — دەپتۇ.

— مەن ئەسلىدە، — دەپ سۆزىنى باشلاپتۇ كېيىكتىن ئۆزگەرگەن ئايال، — بىر كاتتا باينىڭ ئارزۇلۇق قىزى ئىدىم. ئىسمىم گۈلبۈۋي ئىدى. بۇنىڭدىن 18 يىل

بۇرۇن، بىر كۈنى خىزمەتچى قىزلار بىلەن دادام ماڭا سېلىپ بەرگەن خاس بېغىمدا ئويناپ يۈرەتتىم. شەھەر پادىشاھى — قۇتلۇق شاھ شۇ چاغدا باغنىڭ تېشىدىن مېنى كۆرۈپ قاپتۇ. پادىشاھ مېنى كۆرۈپلا ماڭا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ، باغنىڭ تېمىدىن ئاتلاپ باغقا كىرىپ مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ ئىسمىمنى سورىدى، دەپ بەردىم، ئۇ باغدىن بىر تال قىزىل گۈلنى ئېلىپ قولۇقىمغا قىستۇرۇپ قويدى، ئۇنىڭ قولى قولۇقىمغا تېگىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغىنىمدا يۈرىكىم ئۇتقا چۈشكەندەك بولدى. يوشۇرمايمەن، مەنمۇ ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدىم. ئۇ كېيىن مېنى ئىزلەپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ كەتتى. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق، قەددى-قامەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياش ئىدى. بىرقانچە كۈنگىچە ئۇنى ئويلاپ، ئۇنى چۈشەپ بىئارام يۈردۈم. ئارىدىن بىرقانچە كۈن ئۆتۈپ ئۆيگە ئۇنىڭ ئەلچىلىرى كەلدى. دادام ۋە ئانام خۇشاللىق بىلەن ماقۇللۇق بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ 41 كېچە-كۈندۈز توييىمىز بولدى. ھەممە ئادەم خۇشاللىققا چۆمدى. پەقەت بىرلا ئادەم يەنى پادىشاھنىڭ چوڭ خانىشى ناھايىتى خاپا ئىدى. مەن ئۇنىڭ خاپا چىرايىغا قاراپ ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىدى. ناۋادا ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولغان بولسام مەنمۇ شۇنداق بولغان بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى. 41-كۈنى نىكاھ ئوقۇلدى. مەن شاھ بىلەن بىللە ماڭا تەييارلانغان خاس ھۇجرىغا كىردۇق. يېتىپ قالدۇق، يېرىم كېچە بولغاندا ئۇسساپ قالدىم. شاھنىڭ قېشىدىن ئاستا قوپۇپ تاشقىرىقى ھۇجرىغا چىقسام چوڭ خانىش ئولتۇرۇپتۇ. يۈرىكىم جىغغىدە قىلىپ كەتتى. ئۇ سالام بەردى، مەن ئۆزۈمنىڭ ئۇسسىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ بىر كىچىك مىس چەينەكتىن بىر پىيالە شەربەت قۇيۇپ بەردى ۋە ئوبدان ئارام ئېلىشىمنى تاپىلىدى، مەن رەھمەت ئېيتىپ شاھنىڭ قوينىغا كىرىپ ياتتىم. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا پادىشاھ چىرقىراپ كەتتى، سىرتتىن ئادەملەر دۈپۈرلىشىپ كىرىپ كەلدى. تۇۋا خۇدايىم، گەپ قىلالمىدىم، قارىسام تۆت ئاياغلىق بولۇپ قاپتىمەن، ئۈستىبېشىمنىڭ ھەممىسى تۈك. ئادەملەر:

— ئالۋاستىكەن.

— كېيىك سۈرەتلىك ئالۋاستىكەن.

— تۇتۇڭلار، باغلاڭلار، — دەپ ۋارقىراپ ماڭا يوپۇرلۇپ كېلىشتى. ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى، ھاياتىمنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ قاچتىم. ئۇلار قوغلىدى، مەن جېنىمنىڭ بارىچە قاچتىم. ئۇلار مېنى بىر يىلدەك تاغمۇ تاغ، دەشتمۇ دەشت قوغلىدى. بويۇمدا قالغانىكەن. شۇ جەرياندا بۇ قىزىمنى تۇغدۇم، مەن ئۇنى ئېلىپ ئىنسان ئاياغ باسمايدىغان يەرلەردە يۈرۈپ 18 يىلنى ئۆتكۈزدۈم. مەن سۆزلىيەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن قىزىممۇ تىلسىز چوڭ بولدى. مەن ئۆزۈمنىڭ ئەھۋا-لىمغا ئېچىنمىدىم. ئەمما، قىزىمغا قاراپ يۈرىكىم بەك ئېچىشىپ كەتتى. چۈنكى ئۇ مەندەك ھايۋان سىياقىدا تۇغۇلغان بولسا ئانچە ئازابلانماس ئىدىم. يامىنى، قىزىم ئادەم سىياقىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى چىرايلىق تۇغۇلدى. گەرچە ھايۋان بولسامۇ، تىلىم بولمىسىمۇ، پاك قەلبىم بىلەن تەگرىدىن قىزىمغا ئاسانلىق تىلىدىم. بىر كۈنى ئۇ بىر كېچە يوقاپ كەتتى، بەك قورقتۇم. ئەتىسى بۇ شاھزادىنى باشلاپ قېشىمغا كەلدى. ئۇ سۆزلىيەلەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. مەن گەپ قىلالمىساممۇ سۆزلىرىنى ئۇقتۇم. بەك خۇشال بولدۇم. شاھزادە قىزىم بىلەن مېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلدى. قالغان ئىشلارنى

دېمىسەمۇ ئۆزۈڭلار بىلىسىلەر، مېنىڭ كۆرگەن كۈنلىرىم ئەنە شۇ، ئاتا-ئانام نېمە بولۇپ كەتكەندۇ؟ بەلكى ھىجرانلىق دەردى ۋە ئىچ ئاغرىقىدا ئۆلۈپ كەتكەندۇ.

ئايال ھېكايىسىنى شۇنداق ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ. گۈلپەرى ئۆزىنى ئانىسىنىڭ باغرىغا تاشلاپ يىغلاپتۇ. شاھزادىمۇ ئۇنى «ئانا» دەپ چاقىرىپتۇ. بۇ ئىش پۈتۈن شەھەرگە پۇر كېتىپتۇ.

ئەلقىسسە: پادىشاھ بىلەن خانىش بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۆز ئارا ئۇزاق مەسلىھە تىلىشىپتۇ.

ئەتىسى پادىشاھ بىرقانچە ۋەزىرنى چاقىرىپ:

— سىلەر قۇتلۇق شاھنى مېنىڭ نامىدىن شەھىرىمىزگە مېھمانغا تەكلىپ قىلىپ كەلسەڭلار، ناۋادا قوبۇل قىلسا تېخى ياخشى، رەت قىلسا، ئالدىغا ئۆزۈم بارىمەن، — دەپ ۋەزىرلەرنى يولغا سېپتۇ.

ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە قۇتلۇق شاھنىڭ شەھىرىگە كېلىپ شاھقا سالام بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئادىل شاھنىڭ مەكتۇبىنى ۋە ئۇنىڭ يوللىغان سوۋغاتلىرىنى تەقدىم قىلىپتۇ ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەقسىتىنى قۇتلۇق شاھقا بىلدۈرۈپتۇ. قۇتلۇق شاھ خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولۇپ:

— قەدىمىڭلارغا مۇبارەك بولسۇن، مەن پادىشاھىڭلارنىڭ ئادەمگەرچىلىك قىلىپ مېنى مېھمانغا چىللىغانلىقىغا كۆپ خۇشالمەن. بىر-ئىككى كۈن شەھىرىمىزدە بولۇڭلار، باغۇ بوستانلارنى تاماشا قىلىڭلار، ئاندىن بىللە بارايلى، — دەپتۇ. ئەلچىلەر رازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. كەلگەنلەر قۇتلۇق شاھنىڭ شەھىرىدە ئۈچ كۈن سەيلى-تاماشا، بەزمە-مەشرەپ ئويناپ كۆڭۈللىرىنى ئاچقاندىن كېيىن، قۇتلۇق شاھنى ئېلىپ ئۆز شەھىرىگە راۋان بولۇپتۇ. قۇتلۇق شاھ 400 دەك ۋەزىر-ئەمىر، ئالىم-ھۆكۈمالىرىنى ئېلىپ مېڭىپتۇ.

ئەلقىسسە: ئادىل شاھ قۇتلۇق شاھنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ. جاھان خۇشاللىققا چۆمۈپتۇ. ناغرا-سۇنايلارنىڭ ئاۋازى كۆككە يېتىپتۇ. دەپ تۈگەتكۈسىز بەزمە-تاماشالار بىلەن بىر ئاي ئۆتۈپتۇ. قۇتلۇق شاھ قايتماقچى بولۇپتۇ. شۇ چاغدا ئادىل شاھ قۇتلۇق شاھقا:

— مۆھتەرەم ئالىيلىرى، ئۆزلىرى قايتىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدىلا، يولغا چىقىشتىن بۇرۇن ئۆزلىرىگە دەيدىغان ئازراق گېپىم بارئىدى، كۆڭۈللىرى خالارمۇ؟ — دەپتۇ.

— ئەلۋەتتە، ئۆزلىرىنىڭ شەھىرىدە يۈرگەن كۈنلىرىمدە ئۆزلىرىنىڭ مەن پېقىردىن كۆپ دانا ۋە جىق ئادىل ئىكەنلىكلىرىنى ھېس قىلدىم. ھېكمەتلەرگە تولغان سۆھبەتلىرىدىن دىلىم يورۇپ، كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ قالدى. قانداق سۆزلىرى بولسا خۇشاللىق بىلەن ئاڭلاشقا تەييارمەن، — دەپتۇ قۇتلۇق شاھ.

— ئۆزلىرىگە دېمەكچى بولغىنىم بىر ھېكايە، بىر تېپىشماق دېسەممۇ بولىدۇ، بۇ تېپىشماقنى بىللە تاپساق دەيمەن، بۇرۇن مۇنداق بىر ئىش بولغانىكەن، — دەپ سۆز باشلىغان پادىشاھ، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ ھېكايە قىلىپتۇ. قۇتلۇق شاھ بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ ھەيران قاپتۇ ۋە 18 يىل بۇرۇن ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى يادىغا ئېلىپتۇ. ئەمما، چاندۇرماي، ھېكايە ئاڭلىغان قىياپەتتە:

— ناھايىتى قىزىق، ھەم ناھايىتى ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتە ئىكەن، — دەپتۇ.

— بۇ ھېكايىنىڭ ئالىيلىرى بىلەن ھېچ قانداق ئالاقىسى يوق دەپ قارامدىلا؟ —

دەپتۇ ئادىل شاھ قۇتلۇق شاھقا. قۇتلۇق شاھ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ئولتۇرۇپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئادىل شاھنىڭ خانىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا گۈلبۈي، گۈلپەرى كىرىپ كەپتۇ. قۇتلۇق شاھ ئۇنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. قۇتلۇق شاھ ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ:

— سىز گۈلبۈي ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ. خانىش گۈلبۈي چەكسىز ھەسرەت ئىچىدە:

— شاھىم، ئەزىزىم، — دەپ ئۆزىنى ئۇنىڭ باغرىغا تاشلاپتۇ. تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى كۆز يېشى قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بارلىق سىرلار ئاشكارا بولۇپتۇ.

قۇتلۇق شاھ دەرھال ۋەزىرلىرىگە پەرمان چۈشۈرۈپ چوڭ خانىشنى چاقىرتىپتۇ. قۇتلۇق شاھ بىلەن ئادىل شاھ ئۇنى راست گەپ قىلىشقا قىستاپتۇ. چوڭ خانىش يالغان ئېيتىشقا ئورۇن قالمىغانلىقىنى بىلىپ گۇناھىنى تىلەپ:

— مەن گۇناھكار، بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، گۈلبۈي كىچىك خانىش بولۇپ ئوردىغا كەلگەنلىكتىن مېنىڭ كۈندەشلىكىم تۇتۇپ ئۆزۈمنى قويالماي قالدىم. شۇنىڭ بىلەن ھەر تۈرلۈك چارە-ئاماللارنى قىلىپ، بىر جادۇگەر موماينى تېپىپ دەردىمنى ئېيتتىم. ئۇ مىڭ سەر كۈمۈش بېرىش شەرتى بىلەن ماڭا ئانار شەربىتىگە ئەپسۇن ئوقۇپ بەردى، توي كېچىسى يېرىم كېچىدە خانىش گۈلبۈي كۈتكىنىمدەك «ئۇسسىدىم» دەپ تاشقىرىغا چىقتى، مەن ئاشۇ ئەپسۇن ئوقۇلغان ئانار شەربىتىنى بەرگەنىدىم، — دەپتۇ.

پادىشاھ قۇتلۇق غەزەپتىن جالاقلاپ تىترەپ، ۋەزىرلىرىگە دەرھال ھېلىقى جادۇگەر موماينى كەلتۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي جادۇگەر موماي ھازىر بولۇپتۇ. ئورغۇن ئادەملەرنىڭ قان قەرزىگە بوغۇلغان بۇ قېرى دەللە ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپ دارغا ئېسىلىپتۇ. چوڭ خانىشنى خانىش گۈلبۈي تىلەپ قاپتۇ. خانىش گۈلبۈي بىلەن مەلىكە گۈلپەرى قۇتلۇق شاھنى قۇچاقلاپ بەخت ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ. خانىش گۈلبۈي قۇتلۇق شاھتىن ئاتا-ئانىسىنى سورىغانىكەن، پادىشاھ:

— مېنى كەچۈرۈڭ ئامرىقىم، مەن ناھايىتى چوڭ جىنايەتكە يول قويدۇم، مەن بولغان ئەھۋاللارنى ئۇقماي، ئۇلارنى ماڭا قىز ئەمەس ئالۋاستى بەرگەنىكەن، دەپ زىندانغا سالدۇرغانىدىم. ئۇلار ھېلىمۇ زىنداندا، ئەمما، مەن ئۇلارغا زىيان-زەخمەت يەتكۈزمەي كەلدىم. خۇدايىم بۇيرىسا ئۇلار بىلەن دىدار كۆرۈشىسىز، — دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش ئايان بولۇپتۇ. يامانلارنىڭ ھالى يامان بولۇپتۇ، ياخشىلار خۇشاللىققا چۆمۈپتۇ. ئادىل شاھ بىلەن قۇتلۇق شاھ مەسلىھەتلىشىپ شاھزادە بېھىشتاتا بىلەن مەلىكە گۈلپەرىنىڭ توينى يەنە 40 كۈن ئويناپتۇ. قۇتلۇق شاھ، ئادىل شاھ ۋە ئۇنىڭ خانىشى باشلىق ئادىل شاھنىڭ خەلقىنى ئۆز شەھىرىگە باشلاپ بېرىپ، ئۆزى بىلەن خانىش گۈلبۈينىڭ توينى يەنە قىرىق كۈن، شاھزادە بىلەن مەلىكىنىڭ توينى 40 كۈن ئويناپتۇ. ئىككى شەھەر خەلقى توي ئۈستىگە توي ئويناپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى پادىشاھ ۋە ئىككى شەھەر خەلقى تۇغقان بولۇشۇپ، ياخشىلارنى يۆلەپ، يامانلارنى جازالاپ ئەلدە بەخت-سائادەت ئورنىتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئىمىن روزى

توپلىغۇچى: ياسىن زىلال

دۇنيا فولكلورى ۋە بىز

ئابدۇكېرىم راخمان (پروفېسسور)

1993-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنىدىن 10-ئاينىڭ 29-كۈنىگىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ 3-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ۋە 5-نۆۋەتلىك فولكلور ئىلمىي تەتقىقات يىغىنى بىرلىكتە ئېچىلدى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا تەيۋەن ئۆلكىسىدىن باشقا ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرىدىن جەمئىي 100دىن ئارتۇق ۋەكىل قاتناشتى. شىنجاڭدىن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، تەتقىقاتچى ئابدۇشۈكۈر تۇردى، لىيۇجېڭشاۋ ۋە مەن ئۈچىمىز قاتناشتۇق. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا، 1988-يىلى ئېچىلغان جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى 2-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى 5 يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسە قىلىندى؛ بۇندىن كېيىنكى ئېلىمىز فولكلورىنىڭ خىزمەت نىشانىسى ۋە ۋەزىپىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ فولكور جەمئىيىتىنىڭ 3-نۆۋەتلىك يېڭى رەھبەرلىك ئورگىنى سايلاپ چىقىلدى؛ يىغىنغا سۇنۇلغان 50پارچىدىن ئارتۇق فولكلور ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلارنىڭ بىر قىسمى ئوقۇپ ئۆتۈلدى ۋە قىزغىن مۇھاكىمە قىلىندى ھەم فولكلور خىزمىتى ھەققىدىكى تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلدى.

مەلۇمكى، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز ناھايىتى ئۇزاق، پارلاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە خاس فولكلور سىستېمىسىغا ئىگە. ئېلىمىزدە 1927-يىلى فولكلور تەتقىقات جەمئىيىتى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى ۋە بۇ جەرياندا جۇڭگو فولكلورىغا ئائىت نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. لېكىن، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى تىنىمسىز ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ۋە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب جەددىيچىلىكى نەتىجىسىدە فولكلور خىزمىتى مەملىكەت كۆلەملىك داغدۇغا قوزغىيالمىدى.

1978-يىلى جۇڭگو فولكلورىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان مەشھۇر فولكلورشۇناس جۇڭ جىڭۋېن قاتارلىق يەتتە پروفېسسورنىڭ جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدىكى تەشەببۇسنامىسى «خەلق گېزىتى» قاتارلىق بىرقانچە گېزىت-ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن 1983-يىلى جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ 1-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئېلىمىزنىڭ فولكلور جەمئىيىتى رەسمى قۇرۇلدى. 1988-يىلى بۇ جەمئىيەتنىڭ 2-قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن 70يىللىق ئۆمرى فولكلور خىزمىتى بىلەن ئۆتكەن داڭلىق ئالىم جۇڭ جىڭۋېن باشچىلىقىدا ئېلىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس فولكلور تەتقىقات قوشۇنى بارلىققا كېلىپ پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى. ھازىر ئېلىمىزنىڭ فولكلور خىزمىتى

ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. شىنجاڭدىن باشقا ھەممە ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردا، ھەتتا خېلى كۆپلىگەن شەھەر ۋە ناھىيىلەردە جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ شۆبە جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇپ، نەچچە مىڭلىغان فولكلور تەتقىقات خادىملىرىنى يېتىشتۈردى ۋە ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. فولكلورغا بېغىشلانغان نەچچە يۈزلىگەن كىتابلار ۋە مەخسۇس ژۇرناللار نەشر قىلىندى. ھەر يىلى بىر قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك فولكلور ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. ھازىر ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەرلەردىكى فولكلور شۆبە جەمئىيەتلىرى رىياسەتچىلىكىدە فولكلورغا ئائىت مەخسۇس گېزىت-ژۇرناللار تەسىس قىلىنىشتىن تاشقىرى، باش جەمئىيەت رىياسەتچىلىكىدە چىقىرىلىدىغان «فولكلور مۇنبىرى»، «جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، «جۇڭگو فولكلور مەدەنىيىتى»، «فولكلور تەتقىقاتى» قاتارلىق قەرەللىك ژۇرناللار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا خېلى زور تەسىر قوزغىماقتا.

لېكىن، فولكلور خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى بويىچە ئالغاندا، ئېلىمىزنىڭ فولكلور تەتقىقاتى بىلەن چەت ئەللەرنىڭ فولكلور تەتقىقات خىزمىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يەنىلا چوڭ بولۇپ تۇرماقتا.

1993-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 8-كۈنىگىچە تۈركىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى ئەنقەرەدە يىپەك يولى مىللەتلىرى خەلق ئەدەبىياتى ئىلمىي كېڭىشى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ خەلقئارالىق ئىلمىي كېڭەشكە 30نەچچە دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن 78نەپەر فولكلورشۇناس قاتناشتى. مەن جۇڭگوغا ۋەكىل بولۇپ، بۇ خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمىگە قاتنىشىش ۋە بىر ئايغا يېقىن تۈركىيىدە ئۆگىنىش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا شۇنى ھېس قىلدىمكى، تۈركىيە ئىلىم ساھەسى فولكلور خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، بۇ ساھەدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتى بىلەن ئەمەلىي تەتقىقات بىر گەۋدىگە ئايلانغان. تۈركىيىلىكلەرنىڭ نەزىرىدە بىر دۆلەت، بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسى ۋە ئاچقۇچى شۇ مىللەتنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور بايلىقلىرى دەپ قارالغاچقا، ئۇلار بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتقا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. بىزگە مەلۇمكى، كۆپچىلىك دۆلەتلەردە، جۈملىدىن بىزنىڭ ئېلىمىزدە فولكلور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان جەمئىيەت-ئورگانلارغا ئادەتتە ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدۇ. ئەمما، تۈركىيىدە فولكلور تەتقىقات جەمئىيەتلىرى كۇلتۇر باقانلىقى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى)گە قاراشلىق ئۈچ چوڭ ئىدارىنىڭ بىرى بولۇپ، ھۆكۈمەت راسخوتى ئاجرىتىلىپ ھوقۇقلۇق ئىلمىي ئورگان قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدىكەن. تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى فولكلور تەتقىقاتى باش مۇدىرلىك ئىدارىسى ئىچىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بۆلۈمى، خەلق مۇزىكىسى ۋە سەنئەت بۆلۈمى، خەلق ئويۇنلىرى ۋە تىياتىرلىرى بۆلۈمى، بالىلار فولكلورى بۆلۈمى، فولكلور ھۈنەر-سەنئەت بۆلۈمى، خەلق ئۆرپ-ئادەتلىرى بۆلۈمى، خەلق گۈزەل سەنئىتى ۋە فوتوگرافىيە بۆلۈمى قاتارلىق 7شۆبە مۇدىرلىك ھەمدە گېزىت-ژۇرنال ئىشلەش، ئارخىپ-ماتېرىيال بۆلۈملىرى بولۇپ، 150كە يېقىن فولكلور كەسپىي خادىملىرى ئىشلەيدىكەن. مالىيە، تازىلىق، كۈتۈش خىزمەتلىرىنى باشقۇرىدىغان 4-5خىزمەتچىدىن باشقا خادىملارنىڭ

ھەممىسى ئۆز ساھەسى بويىچە مۇتەخەسسىسلەر بولۇپ، ئۇلار ھەر يىلى ئۈچ ئاي ۋاقىت مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. گېزىت-ژۇرنال بۆلۈمى تۈرك تىلى ۋە ئىنگلىز تىللىرىدا پەسىللىك ژۇرنال ۋە بىرقانچە گېزىت ئىشلىگەندىن تاشقىرى، ھەر يىلى ئاز بولغاندا فولكلورغا ئائىت ئون نەچچە پارچە چوڭ كىتاب ئىشلەيدىكەن (باشقا نەشرىيات ئورگانلىرىنىڭ فولكلورغا ئائىت ئىشلەيدىغان گېزىت-ژۇرناللىرى ۋە كىتابلىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

فولكلورغا ئائىت ئىشلىنىدىغان بۇنداق كىتاب-ژۇرناللارنىڭ سۈپىتىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىكەن. تۈركىيە فولكلور تەتقىقاتى باش مۇدىرلىكىدىن باشقا يەنە ئۆلكە، ۋىلايەت، شەھەر ۋە ناھىيىلەرگىچە فولكلور تەتقىقات شۆبە ئىدارىلىرى بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز دائىرىسىدە ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىكەن، فولكلورغا ئائىت گېزىت-ژۇرنال ۋە كىتابلار ئىشلەيدىكەن. بۇ ئورگانلارنىڭ تەۋەلىكىدە كۈتۈپخانا، فولكلور ئارخىپ ئىدارىسى، فولكلور مۇزېيى، فولكلور سەنئەت ئۆمىكى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر بولۇپ، ئۇلار سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل باشقۇرۇلغان.

مېنىڭ دىققەت-ئېتىبارىمنى قوزغىغان ئەڭ قىزىقارلىق نۇقتا شۇ بولدىكى، تۈركىيىدە فولكلور مۇزېيلىرىنى قۇرۇش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىكەن. دۆلەتلىك فولكلور مۇزېيلىرىدىن تاشقىرى، ھەر قايسى ئۆلكە، ۋىلايەت، شەھەر ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس فولكلور مۇزېيلىرى بار. بۇ مۇزېيلارغا تارىختىن بۇيانقى تۈرك فولكلورىنىڭ ماددىي ئاساسلىرى ئۆز تۈرى ۋە دەۋر رەتى بويىچە قويۇلغان بولۇپ، بۇ ھەشەمەتلىك مەدەنىيەت سارىيىنى زىيارەت قىلىدىغان مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللىك ئېكسكۇرسىيىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىكەن. بۇ ساراي يەنە ئۆز تەۋەلىكىدىكى فولكلور سەنئەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان بولۇپ، ئۇلار شۇ رايوننىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئىتىنى نامايان قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ مۇزېيلار ھەم ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە، ھەم ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشكەن.

تۈركىيىنىڭ رادىئو-تېلېۋىزىيە ئىشلىرىمۇ تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئالتە كانالدىن تارقىتىلىدىغان 24سائەتلىك پروگرامما ئىچىدە بىر كانال مەخسۇس فولكلورغا بېغىشلانغان بولۇپ، ئاشىقلار (ئاقىنلار) ئېيتىشىشى، خەلق سۆز ئويۇنلىرى، خەلق تىياتىرى، خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرى، باللار فولكلورى، مىللىي ھۈنەر-سەنئەت نومۇرلىرى...كۆرسىتىلىدىكەن.

تۈركىيە جۇغراپىيە جەھەتتىن ئاسىيا بىلەن ياۋروپانىڭ تۇتاشقان بوغۇزىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە خېلى بۇرۇنلا غەربكە ئىشىكى ئېچىۋېتىلگەن دۆلەت بولغاچقا، ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغان بولسىمۇ، مەنىۋى جەھەتتە ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىنى يوقاتمىغان. تۈركىيە ئىلىم ساھەسى فولكلور تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق باشتىن ئاخىر زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات مۇناسىۋىتى ۋە بىرلىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن ھەمدە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىلمىي ھالدا بىرقەدەر ياخشى ھەل قىلىنغاچقا، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا شەكلەن پەيدا بولىدىغان توقۇنۇش ۋە كرىزىس تۈگىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش يولى ئىلمىي ئاساستا

كاپالەتلەندۈرۈلگەن.

تۈركىيىنىڭ فولكلور خىزمىتىدە دىققەتكە سازاۋەر نۇقتىلارنىڭ بىرى شۇكى، فولكلور تەتقىقاتى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر يىلى تۈركىيىدە فولكلورنىڭ ھەرقايسى دائىرىلىرى بويىچە ئايرىم-ئايرىم خەلقئارالىق ۋە دۆلەت، رايون خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى، فولكلور فېستىۋاللىرى ئارقا-ئارقىدىن ئېچىلىپ تۇرىدىكەن. ھەتتا ۋىلايەت، شەھەر ۋە ناھىيىلەردىكى فولكلور شۆبە ئىدارىلىرىمۇ مۇشۇنداق چوڭ كۆلەملىك فولكلور مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزەلەيدىكەن.

بۇنىڭدىن تاشقىرى تۈركىيە مائارىپى فولكلور قوشۇنىنى تەربىيىلەشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى، غازى ئۇنىۋېرسىتېتى، ھاجى توپە ئۇنىۋېرسىتېتى، ئىستانبول ئۇنىۋېرسىتېتى، مەرمەر ئۇنىۋېرسىتېتى، سالجۇق ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇمھۇرىيەت ئۇنىۋېرسىتېتى، ئېگېي ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلاردا فولكلور فاكۇلتېتلىرى ياكى كافېدىرالىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بويىچە دوكتورلۇق ۋە ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋان بېرىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنغان. بۇ ئورۇنلار خېلى مۇكەممەل فولكلور قوشۇنىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن.

بىزگە مەلۇمكى، فولكلور ئىلمى مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان خەلقئارالىق بىر پەن بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەرقايسى پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، فولكلورنىڭ تەتقىقات دائىرىسىمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى ۋە كېڭەيمەكتە، پەنلەر ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتى ماكرولۇق ئومۇملۇقتىن مىكرولۇق خاسلىققا قاراپ يۈزلەنمەكتە. ھازىر فولكلورنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ماددىي (ئىقتىسادىي) ئادەتلەر (كىيىنىش ئادەتلىرى، ئولتۇراقلىشىش — ئۆي-ئىمارەت ئادەتلىرى، يېمەك-ئىچمەك، ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، بېلىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق ۋە ھۈنەر-كەسىپ ئادەتلىرى، تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش-ترانسپورت ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئىجتىمائىي ئادەتلەر (ئائىلە، نىكاھ ئادەتلىرى، ئىجتىمائىي، كەسپىي تەشكىلاتلار، مۇراسىم ۋە ھېيت-بايرام ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، مەنىۋى ئادەتلەر (ھېسسىيات، ئەقىدە، ئېتىقاد، سېھرىي ئادەتلەر، پسىخىك ئادەتلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، تىل سەنئىتى ئادەتلىرى (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلق ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكىلىرى، ھەرخىل فانتومىملىق ۋە فارۇللۇق تىللار خەلق ئەلنەغمە تىياتىرلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە خەلق ئويۇنلىرى قاتارلىق بەش چوڭ بۆلۈمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، فولكلور بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەينىكى بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق شۇ مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىز فولكلور تەتقىقاتى ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، ئۆزىمىزنى باشقىلارغا چۈشەندۈرەلەيمىز. يەنى، ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش يولى ئېھتىياجلىق بولغان «دۇنيا بىزنى چۈشىنىش، بىز دۇنيانى چۈشىنىش» شوئارىنى ھەقىقىي ئىزچىللاشتۇرالايمىز؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇمىزنى ئۆستۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىمىزنى ئۇرغۇتالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن فولكلورنىڭ ئەھمىيىتى ۋە

رولىغا قارىتا بىزدە يېتەرلىك تونۇش بولۇش كېرەك. «ئۆتمۈشى غۇۋا مىللەتنىڭ كەلگۈسىمۇ غۇۋا بولىدۇ» (ۋامبېرى)، ناھايىتى ئېنىقكى، بىز ئۆتمۈشكە قايتمايمىز، بىراق ئۆتمۈشنى ۋە ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان روھىي جەۋھەرلىرىنى بىلمەي تۇرۇپ، بۈگۈننى ۋە كەلگۈسىنى ياراتقىلى بولمايدۇ. ئۆتمۈش — بىر كۆلەڭگە، بۈگۈن — رېئاللىق، كەلگۈسى — بىر مەۋھۇم تەسەۋۋۇر. بىز ئۆتمۈشنى دەسسەپ تۇرۇپ بۈگۈننى قۇرغانلىقىمىزنى، بۈگۈننىڭ كۆزى بىلەن كەلگۈسىنى پەرەز قىلغانلىقىمىزنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز لازىم. بىر تۈپ دەرەخ ئۈچۈن ئۇنىڭ توپا ئاستىدىكى يىلتىزى قانچىلىك مۇھىم بولسا، فولكلور ئۇدۇملىرىمىز كۆمۈلگەن ئۆتمۈشمۇ شۇنچىلىك مۇھىمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈنكى دۇنيادا فولكلور ـر يېڭى، ئەمما، مۆتىۋەر پەن سۈپىتىدە ـرغانىبېرى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ـلۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا، دەۋر ئېقىمىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى ئېخمۇ كەڭ جارى قىلدۇرماقتا.

ھەممىزگە مەلۇمكى، شىنجاڭ فولكلور ماتېرىياللىرىغا ئىنتايىن باي بولغان ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت بەلبېغى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندا ياشىغۇچى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر ئۇزاق ئەسىرلىك فولكلور ئەنئەنىسىگە ئىگە. دۇنيا فولكلور خەزىنىسىدە جۇلالىنىپ تۇرغان ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»، قىرغىزلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ماناس»، مۇڭغۇل خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «جاڭغىر» غا ئوخشاش ئالەمشۇمۇل قىممەتكە ئىگە مىراسلارمۇ مۇشۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ فولكلور جەۋھەرلىرىدۇر. ۋەھالەنكى، شىنجاڭدا ھازىرغىچە فولكلورنىڭ كىچىك بىر تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ساھەسىدە مەلۇم خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، بەزى نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، تېخى فولكلورنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى بويىچە نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلمىدى. مەن شىنجاڭدا فولكلور تەتقىقاتىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت ياخشى تىلەك ۋە ئارزۇ بىلەن 1986-يىلى شىنجاڭ فولكلور جەمئىيىتى قۇرۇش ھەققىدە بىر تەشەببۇسنامە يېزىپ، ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئىدىم، لېكىن بۇ «تەشەببۇسنامە» جەمئىيەتنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىيالمىغاچقا، ھازىرغىچە شىنجاڭدا بۇنداق بىر مۇھىم ئىلمىي جەمئىيەت قۇرۇلمىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ فولكلور تەتقىقاتىدا مەملىكىتىمىز بويىچە ھەممە ئۆلكىلەردىن ئارقىدا قالغان «0» رايون بولۇپ قالدى. بۇ ھال بىز فولكلور خىزمەتچىلىرىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال بىزنىڭ فولكلور خىزمىتىگە بولغان تونۇشىمىزنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، ئالدى بىلەن فولكلور خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقى ۋە تەخىرسىزلىكىنى ئىدىيە جەھەتتىن چوڭقۇر تونۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن تارتىپ، ھەرقاتلام مائارىپ، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تارماقلىرىنىڭ يۈكسەك دىققەت-ئېتىبارى قوزغىلىشى كېرەك. شىنجاڭدا فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇش، فولكلور مۇزېيى تىكلەش، فولكلور مائارىپىنى يولغا قويۇش شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ساداسى ۋە تارىخنىڭ تەقەززاسى. شۇڭا مۇشۇ ساھەدىكى ئىلمىي خادىملار بۇ تارىخىي بۇرچىنى شەرەپ بىلەن زىممىمىزگە ئېلىپ بۇ يىل ئىچىدە ئالدى بىلەن شىنجاڭ فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى يەنە بىر قېتىم مۇراجىئەت قىلىمەن!

1988 — 1993 يىللىرىدىكى جۇڭگو فولكلورى

(جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى 3-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ھەمدە 5-قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ قوشما ئاخباراتى)

دۇڭ شياۋپىڭ

جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 1927-يىلىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇ «4-ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ بىر قانىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن بېيجىڭ داشۆسىدە قۇرۇلغان قوشاقلار تەتقىقات ئۇيۇشمىسىدىن كېيىنكى جۇڭگو ئاممىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرى تەتقىقاتىنىڭ يېڭى بابىنى ئاچتى ۋە جۇڭگو ھازىرقى زامان فولكلور ئىلمى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ يېڭى مۇساپىسىنى بەلگىلىدى. ئۇ بوران-چاپقۇن ئىچىدە ئۆزلۈكسىز ئىلگىرىلىدى. 70-يىللارغا كەلگەندە، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ مەيىن شامىلىدا، ئۇ قايتىدىن جانلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ فولكلور مەدەنىيەت قاتلىمىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى.

1978-يىلى جۇڭ جىڭۋېن قاتارلىق 7 نەپەر پروفېسسور فولكلور ئىلمىنى ۋە فولكلور جەمئىيىتىنىڭ خىزمەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 1983-يىلى جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى چاقىرىلدى. 1988-يىلى جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ 2-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى. شۇندىن كېيىن بۇ ئىلمىي جەمئىيەت بارغانسېرى زورىيىپ، 1993-يىلغىچە تەيۋەن ئۆلكىسىدىن باشقا، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ھەممىسىدە بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى بارلىققا كەلدى. ھازىر بۇ ئەزالار ئېلىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ ئىچىدە 37 مىللەتنى قاپلاپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورتاق ھالدا «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» قۇرۇلۇشىغا ئاتلىنىش جەھەتلەردە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، پېشقەدەم فولكلورشۇناسلىرىمىز جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە تونۇلدى، ياش ۋە ئوتتۇرا ياش فولكلور خادىملىرى ئاساسىي كۈچكە ئايلاندى، فولكلور ساھەسى بويىچە بىر تۈركۈم دوكتورلۇق، ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن يۇقىرى قاتلاملىق ئىختىساس ئىگىلىرى بارلىققا كەلدى. جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى ۋە يەرلىك شۆبە جەمئىيەتلەر فولكلورغا ئائىت تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس كىتاب-ژۇرناللارنى چىقاردى ۋە فولكلور مۇزېيلىرىنى قۇردى، كۆپ خىللىق فولكلور مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو فولكلورشۇناسلىق تەرەققىياتىدا مىسلىسىز گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بۈگۈنكى جۇڭگولۇقلار فولكلور ئارقىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى روناق تاپقۇزماقتا، ئۇ دۆلەت ئەھۋالىنى ياخشىلاش، سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى

ۋە خەلقئارا مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇڭگو فولكلور ئىلمى ئېلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى جىددىي ئۆزگىرىشلەرگە ماس ھالدا خىزمەت يۆنىلىشى ۋە كەسىپ قۇرۇلۇشى قاتارلىق بىر يۈرۈش جىددىي ئېھتىياجلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىشقا دۇچ كەلدى.

1993-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنىدىن 29-كۈنىگىچە جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى 3-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ھەمدە 5-قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن 100دىن ئارتۇق ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن نۇقتىلىق ھالدا 2-نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى بەش يىللىق خىزمەتنى خۇلاسىلىدى ھەمدە بۇ بىر مەزگىلدىكى ئىلمىي نەتىجىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈردى ۋە تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئالماشتۇردى. ئېلىمىزنىڭ فولكلور بايلىقىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ھەمدە ئۇنىڭ خەلقنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش، جەمئىيەتنى ئىلگىرىلىتىش ۋە دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىش جەھەتلەردىكى تارىخىي ۋەزىپىسىنى تەكىتلىدى. يىغىن ئاساسەن جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى خىزمىتىنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرىدىكى ئىلمىي ئورنى، ئىجتىمائىي رولى ۋە ۋەزىپىسىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈردى. مۇشۇ ئاساستا سايلام ئارقىلىق يېڭى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى تۇرغۇزدى. ئېلىمىزنىڭ داڭلىق مۇتەخەسسىسلىرىدىن چىن دەيسۈن، رېن جىيۇ، خورىنجى، يۇ گۋاڭيۈەن، لۇ داپىڭ، چىن خۇاڭمىي قاتارلىقلار بۇ يىغىنغا ئالاھىدە تەبرىك خېتى يازدى. جۇڭگو فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، داڭلىق ئېتنوگراف، فولكلورشۇناس پروفېسسور ياڭ كۇن (گەرچە ئاغرىق سەۋەبىدىن يىغىنغا قاتنىشالمىغان بولسىمۇ) خەت يېزىپ يىغىننى تەبرىكلىدى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مائارىپ مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ مېيفىڭ، گوۋۇيۈەن مۇھاجىرلار ئىشخانىسى مەدەنىيەت-مائارىپ، تەشۋىقات مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى گورۇي، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى شى لىي، جۇڭخۇا يەن خۇاڭ مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ سىيى، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ياڭ گوچاڭ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لياڭ تىڭۋاڭ ۋە جۇماخۇن نىياز، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى ليۇشىچىڭ ۋە بېيجىڭدىكى ھەر قايسى جەمئىيەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى، جۇڭگو فولكلور فوتوگراپىيە جەمئىيىتى، جۇڭگو ئېتنوگراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق جەمئىيەتلەرنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرى تەكلىپكە بىنائەن ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. شۇنداقلا يىغىن يەنە گوۋۇيۈەن مۇھاجىرلار ئىشخانىسى مەدەنىيەت-مائارىپ تەشۋىقات مەھكىمىسى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئىنستىتۇتى، جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئاكادېمىيىسى، جۇڭگو خەلق ئۇسسۇل تەتقىقات ئىنستىتۇتى، جۇڭگو ئانتروپولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى، جۇڭگو ئېتنوگراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى، جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەتقىقات جەمئىيىتى، جۇڭگو فولكلور فوتوگراپ-

يە جەمئىيىتى، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى خەنزۇچە خەت ۋە خەنزۇ تىلىدىكى ئۇچۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش تەتقىقات ئىنستىتۇتى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات ئىنستىتۇتى، «فولكلور» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى، شاڭخەي فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى، جىلىن ئۆلكىلىك فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى، فۇجيەن ئۆلكىلىك فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى، گۈيجۇ ئۆلكىلىك فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى، گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونلۇق فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى، تيەنجىن فولكلور مۇزېيى ۋە لوچۇەن فولكلور مۇزېيى قاتارلىق ئىدارە، جەمئىيەتلەردىن كەلگەن تەبرىك خەتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ مۇھىم كۈن تەرتىپى بويىچە ئالدىنقى نۆۋەتلىك قۇرۇلتاينىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن 2-نۆۋەتلىك فولكلور جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ليۇكۈيلى «فولكلور تەكشۈرۈشى ۋە تەتقىقاتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، جۇڭگوچە فولكلورشۇناسلىق تىكلەش يولىدا ئۈزلۈكسىز تىرىشىپ كۆرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا خۇلاسە دوكلاتى بەردى. ۋاڭ ۋېنباۋ «جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدە چۈشەنچە» دېگەن تېمىدا دوكلات قىلدى. تەن شاۋخاڭ «جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ 2-نۆۋەتلىك قۇرۇلتايدىن بۇيانقى مالىيە خام چوتى» ھەققىدە دوكلات بەردى.

پروفېسسور ليۇكۈيلىنىڭ دوكلاتىدا، 1988-يىلدىن 1993-يىلغىچە جۇڭگو فولكلور ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى فولكلور جەمئىيىتى ۋە فولكلور ئىلمىنىڭ تىكلىنىشىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلدى. فولكلور جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەش يىل مابەينىدە قىزغىنلىق ھەم پۇختىلىق بىلەن فولكلور قوشۇنىنى كېڭەيتىپ، خىلمۇخىل ئىلمىي پائالىيەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، فولكلور ساھەسىدىكى خەلقئارا ئالاقە ۋە ھەمكارلىق كېڭەيتىلدى، جۇڭگو فولكلور مەدەنىيىتى فوندى جەمئىيىتىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىگە قول سېلىندى، فولكلور نەزەرىيە تايانچىلىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. جەمئىيەت پېشقەدەم فولكلورشۇناسلارنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا، قوشۇننىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، فولكلور تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، فولكلورنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىكى رولىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلمىي تەتقىقات بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، تەتقىقات مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆزۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. فولكلور كەسپىنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتى جەھەتتە، ئۇ نەتىجە چىقىدىغان تۆت ھالقا تۇتۇلغانلىقىنى كۆرسەتتى، يەنى (1) فولكلور نەزەرىيىسىگە ئائىت ژۇرنال ۋە ئەسەرلەر ئەسلىدىكى نەزەرىيىۋى ژۇرناللاردىن «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئىتى» پەسىللىك ژۇرنىلى ۋە كېيىن قوشۇلغان «جۇڭگو خەلق مەدەنىيىتى» ۋە «فولكلور تەتقىقاتى» قاتارلىق ژۇرناللار سۈپىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان بىر تۈركۈم تەتقىقات ماقالىلىرى ۋە تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىنى ئېلان قىلدى. فولكلورغا ئائىت يېڭى ژۇرناللاردىن «فولكلور»، «ئۆرپ-ئادەتلەر»، «غەربىي شىمال فولكلورى»، «گۇاڭدۇڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

فولكلور مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «جۇڭگو ئۆرپ-ئادەتلىرى»، «غەربىي شىمال فولكلورى» قاتارلىقلار ھەر قايسى يەرلىك رايونلاردىكى فولكلور تەتقىقاتىنىڭ نەزەرىيەۋى مۇنبىرى بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردا نەشىر دىن چىققان فولكلور ئەسەرلىرى، مەسىلەن، جۇڭ جىڭۋېننىڭ «خەلق مەدەنىيىتى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى فولكلورنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى، فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ بۆلۈنىشى، فولكلور تارىخى قاتارلىق نەزەرىيىۋى تەتقىقاتلارنىڭ ئېلىمىزدە تەدرىجى چوڭقۇرلىشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىدى. (2) فولكلور تەزكىرىلىرى ۋە چەت ئەللەرنىڭ كلاسسىك فولكلور ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى بارلىققا كەلدى. «جۇڭگو يەرلىك تەزكىرىسى فولكلور توپلىمى» قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك كىتابلار، فولېي تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن شاخ» قاتارلىقلار نەشىر قىلىندى. بۇلار فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. (3) فولكلور مۇزېيلىرى قۇرۇلدى. پەقەت شەنشى ئۆلكىسىدىلا فولكلور مۇزېيىدىن ئۈچى قۇرۇلغان. پۈتۈن مەملىكەتتە كۆرگەزمە خاراكتېرلىك فولكلور مۇزېيلىرى 100 دىن ئاشىدۇ. بۇلار مىللەتنىڭ فولكلور مەدەنىيىتى ئېڭىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىدى. ھەمدە بۇ مۇزېيلار فولكلور يادىكارلىقلىرىنى ساقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. ئالىي مەكتەپلەر ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنى مەركەز قىلىپ، فولكلور كەسپىي بويىچە دوكتور، ماگىستىر قاتارلىق يۇقىرى قاتلاملىق مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلەندى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت بىلەن ئۇچرىشىپ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىنكاسلارنى پەيدا قىلدى. بەش يىل جەريانىدا ئېلىمىزدە ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى كۆپلىگەن تارماق پەنلەر تەتقىقاتى فولكلور ئىلمىغا چېتىلىپ، بىر تۈركۈم يېڭى پەنلەرنى بارلىققا كەلتۈردى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش داۋامىدا باشقا ئىدېئولوگىيە فورمىلىرى ۋە ماددىي تۇرمۇش ساھەلىرى، مەسىلەن، رادىئو-تېلېۋىزىيە، مۇھاجىرلار تەشۋىقات ئىشلىرى، ساياھەت، مۇلازىمەت ۋە ئىقتىسادىي سودا ساھەلىرى قاتارلىقلاردا مىللىي فولكلوردىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئېسىل مەدەنىيەتنىڭ رولىغا قارىتا يۈكسەك ئېتىبار قوزغالدى. بۇ ئەھۋال فولكلور خادىملىرىنىڭ ئېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئىلمىي نەتىجىلىرىنى جەمئىيەتكە تەقدىم قىلىشتىكى جاۋابكارلىق بۇرچىنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۈچەيتتى.

دوكلاتتا، يېڭى دەۋردە ماركسىزمنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىدە قانداق چىڭ تۇرۇش مەسىلىسى، ئىلمىي نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلغا تايىنىپ فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى، خۇسۇسىيىتى، ئىقتىدارى، قىممىتى ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ھەمدە جەمئىيەتنىڭ خىزمەت يۆنىلىشى ۋە تەرەققىيات ئۇقتىسىنى ئىگىلەش كېرەكلىكى كۆرسىتىلدى.

دوكلاتتا يەنە، جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ بىر ئىلمىي تەشكىلات ئىكەنلىكى، شۇڭا ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى جەمئىيەتكە بەخت يارىتىشتىن ئايرىلسا، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدىغانلىقى، ئەمما، فولكلور مەدەنىيىتى خىزمىتى بىلەن فولكلور تەتقىقاتىنى پەقەت ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىشنىڭ ۋاستىسى دەپلا قارىساق ئۇ ھالدا بۇ پەن ئىلىم سەھنىسىدىن چېكىنىشكە يۈزلىنىدىغانلىقى، شۇڭا فولكلورنىڭ ئەمەلىي ئىشلىنىش مەسىلىسىگە قارىتا ئەتراپلىق، چوڭقۇر، يىراقنى كۆزلەيدىغان دىئالېكتىك قاراش بولۇشى لازىم، دەپ كۆرسىتىلدى.

قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى بۇ دوكلاتنى قىزغىن ئالقىشلاپ، ھەممىسى بىردەك بۇ خىزمەت دوكلاتىنىڭ نىشانى يۇكسەك، باھالىرى ئەقىلگە مۇۋاپىق، دەلىل-ئىسپاتلىرى چوڭقۇر بولدى، دەپ قاراشتى.

بۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتاينىڭ 2-كۇنتەرتىپى ئىلمىي مۇھاكىمە بولدى.

فولكلور ئىلمىنىڭ بۆشۈكى — ياۋروپا، ئەمما سىرتتىن كىرگەن نەزەرىيە قانچىلىك ياخشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ جۇڭگونىڭ ئەھۋالى بىلەن بىرلەشمىسە، خۇددى سۇنىڭ ئۇستىدىكى كۆپۈكتەك لەيلەپ قالىدۇ. جۇڭگودىكى بىر قانچە ئەۋلاد فولكلور خادىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەسىراتى چوڭقۇر. ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى فولكلور تەرەققىياتى دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ گۇمانتارپەنلەر نەزەرىيىسى جەھەتتىكى پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، دالا مەشىقى ۋە ئەمەلىي تەتقىقاتقا ئېتىبار بېرىپ، جۇڭگوچە فولكلور سىستېمىسىنى قۇرۇش يولىدا ئەستايىدىل ئىزدىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ خىل ئىلمىي كەيپىيات بۇ نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا يېڭىچە روھ بېغىشلىدى. نەتىجىدە، بۇ قېتىملىق مۇھاكىمىنىڭ تاللانغان تېمىلىرى پۇختا، يېڭى ئۇچۇرلارنىڭ مىقدارى كۆپ، كۆپچىلىك ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىلمىي مەسىلىلەر بىر قەدەر مەركەزلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەندى. بۇ نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى 50 پارچىدىن كۆپرەك ئىلمىي ماقالە تاپشۇرۇۋالدى.

يىغىننىڭ 1-باسقۇچى ئىلمىي جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش بولدى. جۇڭ جىڭۋېن قاتارلىق توت نەپەر ئالىم يىغىندا سۆز قىلدى. پروفېسسور جۇڭ جىڭۋېن «فولكلور تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە تەرەققىيات نىشانى» دېگەن تېمىدا سۆزلەپ، فولكلور ئىلمى خەلقئارالىق بىر پەن بولۇپ، ئۇ بەلگىلىك باسقۇچتا ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان مۇئەييەن نەزەرىيە ھادىسىسىگە ئىگە بولىدۇ. لېكىن، ئوخشاش بولمىغان مىللەت، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

جۇڭگو فولكلورىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە كەلگۈسى تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، فولكلور خادىملىرى مۇنداق 3 خىل مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئېتىبار قىلىش لازىملىقىنى تەلەپ قىلدى، يەنى فولكلور تەتقىقاتى بىلەن ئىقتىسادىي دولقۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، فولكلور تەتقىقاتى بىلەن فولكلورىزمنىڭ مۇناسىۋىتى، فولكلور تەتقىقاتى بىلەن ئىلمىي ئىستىلنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار. ئۇ، بۇ ھەقتە توختىلىپ، جۇڭگو ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئىسلاھات، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ساھەلىرىدىنىڭ ھەممىسى كۆپ قاتلامنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى، فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ ئەنەنىۋى خىلمۇ خىل قاتلاملار بىلەن مۇناسىۋىتى كۆپ ھاللاردا جەمئىيەتنىڭ خاھىشى ۋە كەڭ ئامىنىڭ پائالىيىتىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ بىر تارىخىي مەزگىلدە فولكلور تەتقىقاتىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن مۇھىم. فولكلور ئىشلىرى بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتى شەك-شۈبھىسىزكى، فولكلور ئىلمىغا مۇھتاج. ئالايلۇق، فولكلور تەتقىقاتى بىلەن ھازىرقى زامان شەھەرلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنىڭ چوڭقۇر قاتلىمى فولكلور ئېڭىنىڭ تارىخىي ئىزچىللىقىغا باغلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىكى نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر بىر قەدەر

مۇرەككەپ. بىزنىڭ فولكلورشۇناسلىرىمىز ئۆگىنىش ئىستىلىنى توغرىلاپ، جۇڭگو فولكلورىنىڭ ئاساسىي ماھىيىتى بىلەن تەرەققىيات نىشانىنى تونۇپ يېتىپ، ئىلمىزنىڭ پەن قۇرۇلمىسىنى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈشىمىز لازىم. يېشقەدەم فولكلورشۇناس جۇڭ جىڭۋېن ئىلمىز فولكلورىنىڭ نۆۋەتتىكى باسقۇچتا ساقلىنىۋاتقان نەزەرىيە جەھەتتىكى مۇجمەللىكلەرگە جاۋاب بەردى.

پروفېسسور ۋۇ جىڭئەن «ياپونىيە، گېرمانىيە، چاۋشيەن قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە تەيۋەن قاتارلىق رايونلارنى زىيارەت قىلىش دوكلاتى» دېگەن تېمىدا سۆزلەپ، مەملىكەت سىرتىدىكى فولكلورشۇناسلىقنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى تونۇشتۇردى. بۇ ئىلمىز فولكلورىنىڭ تەرەققىيات نىشانىنى ئويلىشىشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

تەتقىقاتچى سۇڭ بېيلىن «تارىخىي تەرەققىياتقا ماسلىشىپ، فولكلور تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتىدا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدىكى جۇڭگو فولكلور تەتقىقاتى، يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان فولكلور ماتېرىياللىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش، ئۇنىۋېرسال سېلىشتۇرما فولكلورشۇناسلىق تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش ۋە ئەمەلىي فولكلور تەتقىقاتىغا دىققەت قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە پايدىلىنىشقا تېگىشلىك تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، بۇ ئىلىمنىڭ تارىخىنى ئەسلەپ، جۇڭگو فولكلورشۇناسلىقى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە شەكىللىنىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە جۇڭگو فولكلورشۇناسلىقىنىڭ پېشۋاسى ۋاڭ گوۋېينىڭ «چەتئەلنىڭكى بىلەن ئۆزىمىزنىڭكىنى بىرلەشتۈرۈش» تەشەببۇسى، سەي يۈەنپېي ئەپەندىنىڭ «تارىخىي مەلۇماتلار بىلەن دالا تەكشۈرۈشىنى بىرلەشتۈرۈش» توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى ئاساسىدا 20-، 30-يىللاردىلا ئىلمىزدە ئاز بولمىغان فولكلورشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار كىتاب دۆۋىسى ئىچىدىن چىقىپ، خەلق ئارىسىغا يۈزلىنىپ، كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ، جۇڭگو فولكلورشۇناسلىقىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى پۇختىلىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى قوغداش، توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشقا كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. بۇ جەھەتتىكى نەتىجىلەر گەرچە ناھايىتى زور بولسىمۇ، لېكىن، فولكلورشۇناسلىققا ئەھمىيەت بېرىش يېتەرلىك بولمىدى. پەقەت «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالغان بۇ مەدەنىيەت توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئىلمىزنىڭ فولكلورشۇناسلىقى يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى. يېقىندا يەنە، ياپونىيە توكيو مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ پروفېسسورى دۇبىيەن شىنشۇڭ ياپونىيىنىڭ فولكلور تەتقىقات ئەھۋالى بىلەن ياپونىيىنىڭ شىمالىدىكى بىيخەي ئارىلىنىڭ فولكلور تەتقىقات ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى.

يىغىنىنىڭ 2-باسقۇچىدا گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى. گۇرۇپپا مۇزاكىرىسىنىڭ مەزمۇنى ئۈچ نۇقتىغا مەركەزلەشتى.

1. يەرلىك تارىخ، جۇغراپىيە، جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە كىشىلىك مەدەنىيەتكە ئائىت ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىپ، يەرلىك فولكلور ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش. ۋەكىللەر جۇڭگونىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئۆرپ-ئادەتلىرى خىلمۇخىل، شۇڭا دالا تەكشۈرۈش (ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش) نىشانىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىلمىي پاكىتلىق تەتقىقاتنى قانات يايدۇرغاندىلا، تەتقىقات تېمىسى ئۈزۈلمەيدۇ، دەپ قاراشتى.

2. جۇڭگو فولكلورىنىڭ مەۋجۇد بولغان نەزەرىيىۋى ھادىسىلەردىن ئىبارەت بۇ قاتلامغا ئېتىبار بىلەن قاراش. جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، جۇڭگو فولكلور مەدەنىيىتىنى ئۇنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئاساسىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان جۇڭگو فولكلورشۇناسلىقى ئىلمىي بولغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلغا تايىنىپ، فولكلور ئىلمىنىڭ جۇڭگوچە يېڭى شەكلىنى تىكلەش. ۋەكىللەر يەنە، غەرب فولكلور نەزەرىيىسىنىڭ ئوپراتسىيە پىچىقىدا جۇڭگو فولكلورىنى ئوپراتسىيە قىلىشتا، ئەگەر پىچاق مۇۋاپىق كەلسە ئىشلىتىش، مۇۋاپىق كەلمىسە تاشلىۋېتىپ ئۆزىگە خاس ئوپراتسىيە خاس ئوپراتسىيە پىچىقى تەييارلاش، ئادەتتىكى فولكلور ھادىسىلىرى بىلەن جۇڭگو فولكلور ئىلمى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدە، چەتنىڭ نەزەرىيىسى بىلەن ئېلىمىزنىڭ فولكلور نەزەرىيىسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇشقا ئۇرۇنماسلىق، پىشقەدەم فولكلورشۇناسلىرىمىزنىڭ تەتقىقات ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئىلمىي جەۋھەرلەرنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا جۇڭگوچە تۈس ئالغان فولكلورشۇناسلىق سىستېمىسىنى قۇرۇش لازىم، دېيىشتى.

3. فولكلور ئىشلىرى كۆپ قاتلامدىن تەركىب تاپقان بىر ئىلمىي تەرەققىيات سىستېمىسى. بۇ قېتىمقى يىغىن ۋەكىللىرى ئالىي مەكتەپ، تەتقىقات ئورگانلىرىنى ئاساس قىلغان مۇتەخەسسىسلەر قوشۇنى، ئاساسىي قاتلام فولكلور مەدەنىيىتى خىزمەتچى خادىملىرى ۋە كەسپىي باشقۇرۇش كارخانىلىرى قوشۇنىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ قاتلام گىرەلىشىپ خىزمەت قىلىپ، جۇڭگو فولكلورىنىڭ تەرەققىياتىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئۈچ سەپ بىر-بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھەر قايسى سەپنىڭ خىزمەت ۋە تەتقىقات نۇقتىسى ئايرىم بولۇپ، يېڭى دەۋر جۇڭگو فولكلورىنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسى ۋە ئورتاق خىزمەت ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈردى. كەسپىي باشقۇرۇش ساھەسىدىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ سۆزى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇلار باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ كەسپكە ماھىر بولۇش لازىملىقى، ئىقتىسادىي ئىسلاھات جەريانىدا دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىقلارنى ھەر خىل ئامماللار بىلەن ھەل قىلىپ، تەتقىقاتچى خادىملار ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى شارائىت يارىتىپ، فولكلور قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقى ۋە گۈللىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ ئۈچىنچى كۈنتەرتىپى بويىچە نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلىمى ئېلىپ بېرىلدى. ۋەكىللەر ئەتراپلىق ئويلىنىش، بىرلىكتە كېڭىشىش ئاساسىدا پروفېسسور جۇڭ جىڭۋېن رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتى 3-نۆۋەتلىك ھەيئىتىنى سايلاپ چىقتى.

پروفېسسور جۇڭ جىڭۋېن بۇ نۆۋەتلىك يېڭى ھەيئەت رىياسىتىگە ۋەكالىتەن قۇرۇلتاينىڭ يېپىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەپ، يولداشلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ مۆجىزە يارىتىشىنى، كېلەر قېتىم جەم بولغاندا كۆپچىلىكنىڭ مول ھوسۇل نەتىجىسى ئىچىدە جۇڭگو فولكلورىنىڭ شانلىق مەنزىرىسىنى كۆرۈشنى ئۈمىد قىلدى.

مېھراي ئابدۇكېرىم تەرجىمىسى

تولغىنىپ كوچاڭغا كىردىم

يار قېشىمدا ئولتۇرسا،
گۈل بىلەن مۇنار قىلسام.
يار ئىچىدە بىلمەمدۇ،
ھەرقانچە گۇناھ قىلسام.

ئېتىمنى قويىۋەتتىم،
تاغدىكى قىياقلارغا.
يارنىڭ شولىسى چۈشتى
سۇ ئىچكەن بۇلاقلارغا.

ئاخشىمى قاراڭغۇدا
خويما كۆيىدۇ چىراق.
ناخشا ئېيتسام ئۈن يەتمەس،
يارىمنىڭ ئۆيى يىراق.

ئاتام بولسا، ئانام بولسا،
ئۆلۈم بولمىسا.
ئۆلگەنلەرگە بېھىش بولسا،
زۇلۇم بولمىسا.

باغقا كىرىپ ئالما يەڭ،
باغنىڭ مېۋىسى بىزنىڭ.
بىزنى دېسىڭىز يارىم،
جاندىن ئۆزگىسى سىزنىڭ.

يار ئىشكىدە تۇرۇپ
بىر جىلۋە قىلاي، دەيدۇ.
خۇش نازى بىلەن ئۇندەپ
كۆڭلۈمنى ئالاي، دەيدۇ.

تەلۋىلەردەك تولغىنارمەن
ۋەسلىگە يەتمەككە مەن.
يولغا قويدۇم بېشىمنى
جان پىدا ئەتمەككە مەن.

قاشلىرى كامان يارنىڭ
بۇلبۇلى بولاي، دەيمەن.
ھەر كۈنى سەھەرلەردە
قولىغا قوناي، دەيمەن.

كۆچ-كۆچ دېسە بىلمەيدۇ
كۆچۈپ كۆرمىگەن ئەللەر.
ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر.

يارىمنىڭ ئۆيى قايسى،
ئاتاي قوينۇمدىكى تاشنى.
دۇشمەنلەر ماراشىپتۇ،
ئەمدى كۆرسۇن ئويناشنى.

ئاسمانىدىكى بەش قاقىر،
چۈشكەن يەرلىرى تاقىر.
دۇشمەنىنىڭ سۆزى يامان،
ياردىن ئايرىدى ئاخىر.

سايرامنىڭ كۆلى دەيدۇ،
ئىككى ئۆتكۈنۈم تاشلىق.
بىزنى ياردىن ئايرىغان
قولۇم-قوشنىلار باشلىق.

قانجۇغامدا ئارغامچا،
سايرامغا باراشىم بار.
سېنى دېمىسەم يارىم،
بۇ شەھەردە نېمىشىم بار.

كەتمەكچى بولۇپ قالدۇق،
كېتەمسەن مېنىڭ بىلەن؟
ئەڭ ئاخىرقى ئۆمرۈمنى
ئۆتكۈزەي سېنىڭ بىلەن.

ساي بىلەن يۈرۈپتىمەن،
سايدا يىلاننىڭ قۇيرۇقى.
سەن قىزىڭنى بەرمىسەڭ،
باردۇر خۇدانىڭ بۇيرۇقى.

كەتمەكنى بايان ئەيلەپ،
مارجان بىلەن يول ئالدىم.
ئاتام بىلەن ئانامغا
مەككىدەك ساراي سالدىم.

خۇدايا خۇدا بەندە،
مېنى بەندەڭگە خار قىلما.
نېمە قىلساڭ ئۆزەڭ قىل،
بىلەر-بىلمەسكە زار قىلما.

يارىم كۆينەك كىيىپتۇ
گۈلى يوغان سىن-سىندا.
ئەجەپ ئىچىم ئاغرىيدۇ
ئۇلۇغ-كىچىك تىنسىلا.

ئەينۇلايۇ ئەينۇلا،
ئەينۇلاڭنى ئۈزۈۋالدىم.
ئاكىسىغا تۇيدۇرماي
سىڭلىسىنى سۆيۈۋالدىم.

ئىچسەم-ئىچسەم مەس قىلمايدۇ
تېرىق بوزاسى.
سەن بىلمەيسەن، بىر يارىم بار
قوينىڭ قوزاسى.

قېشى قارا ئۆتۈپ كەتتى،
مەپە بىلەن سەيلىگە.
كۆڭۈل دېگەن ساراڭنى
قويۇپ بەرمە مەيلىگە.

بىزنىڭ يارنىڭ ئويناشى،
ئېگىز ئۆگزىنىڭ باشى.
قولىدا چېكىم ياغلىق،
قارا كۆزىدە ياشى.

دەريانىڭ ئۇ قاشىدا
كىيىكتىن تولا توشقان.
بىزنىڭ يار قەلەم قاشىنىڭ
لېۋىگە ناۋات قوشقان.

يېتىم دەرلەر، يېتىم دەرلەر،
يېتىم قىلسا خۇدا قىلدى.
ئاتالاردىن-ئانالاردىن
جۇدا قىلسا خۇدا قىلدى.

دەردنى دەردمەنلەر بىلۇر
ئاغرىقنى تارتقانلار بىلۇر.
كۆچ بىلەكتە، دەرد يۈرەكتە،
دەردنى سارغايغاندا بىلۇر.

سايراڭ بۇلبۇلۇم
گۈلنىڭ بەرگىدە.
جانلار قاقشىدى
يارنىڭ دەردىدە.

قارا قاشىڭ باشتا بولۇر،
سەگەنچۈكى شاختا بولۇر.
مەن يارىمنى كەچتە كۆرسەم،
ئەتىگەنلىك ناشتا بولۇر.

قىزىل-يېشىل مارجان كۆردۈم
بىلەكىڭىزدە.
بىلىق بولۇپ ئويناۋالاي
يۈرەكىڭىزدە.

ئالتۇن بىلەن ئەينەكنى،
كىم سوققاندۇ چەينەكنى.
تاپالماسەن مەندەكنى،
مەن تاپارمەن سەندەكنى.

مەن ئۆزۈم يالغۇز بالا،
بېشىمغا كەلدى مىڭ بالا.
ئوتقا قاقلاپ سۇ قويساڭ،
ئېرىمەس كۆڭلۈم ساڭا.

كۆڭلىكىڭنىڭ ئېتىكى،
ئېتىكىدە چېچىكى.
بىزنى تاشلاپ سۆيگۈنۈڭ
ئۆتۈكۈمنىڭ پېتىكى.

ئالما چېچىكى باغدا،
يۇلغۇن چېچىكى تاغدا.
يار ئايرىلمەن دەيدۇ
غۇربەتلىك يامان چاغدا.

قېشىم تاتىدۇ مېنىڭ،
قەشقەردىن كېلەر يارىم.
ئۆزى كەلمىسە يارنىڭ
خەتلىرى كېلەر دائىم.

قاراڭغۇدىن قورقمايمەن،
ئوڭ قولۇمدا تاشىم بار.
بىۋاپانى سۆيمەيمەن،
مېھرىبان ئاداشىم بار.

قاراڭغۇدىن قورقمايمەن،
ھەمرايىم تۇمارىم بار.
ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن،
ياراتقان خۇدايىم بار.

يارىم بەرگەن ئۈزۈكنى
ئوڭ قولۇمدا ساقلايمەن.
يارىم، سەن ئۆلۈپ كەتسەڭ،
ئەرۋاھىڭنى يوقلايمەن.

يىغلىما ھەسرەت چېكىپ،
جېنىم تېخى تەندىدۇر.
مەن ئۆزەم كەتكەن بىلەن،
كۆڭلۈم ھامان سەندىدۇر.

يارنىڭ ئۆيى بالقاشتا،
بەلگۈسى قارا تاشتا.
ئانچە مەيلىڭ بولمىسا،
نېمشقا ئوينۇدۇڭ باشتا؟

قولۇڭدىكى ئالماڭنى
كىمگە بېرىسەن ئاقلاپ؟
ماڭا بەرمىگەن كۆڭۈلنى،
كىمگە بېرىسەن ساقلاپ؟

ئوڭ يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ،
سول يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ.
قېشى قارا مۇلايىم،
گۇناھىمدىن ئۆتسەڭچۇ.

سېنىڭدەك ياخشى بىر گۈل
باغدا ياتامدۇ؟
سورايمۇ مەن باغۋەندىن،
پۇلغا ساتامدۇ؟

ياندا بولاق قاينىغاندەك
يارىمنىڭ كۆزى.
شېكەر-ناۋات شورىغاندەك
سۆزلىگەن سۆزى.

باغدا ئالما پىشىپتۇ،
يەرگە تۈك-تۈك چۈشۈپتۇ.
قاملاشمىغان قىزنىڭغا
سارىق كۆڭلۈم چۈشۈپتۇ.

كاككۇكۇمنىڭ ئۈنىنى
ھەر يەردە ئاڭلاپ كېلىمەن.
يارىم بەرگەن پوتىنى
بېلىمگە باغلاپ كېلىمەن.

ئىشىك ئالدى قىزىلگۈل،
ئاتنى باغلاڭ مېھرىگۈل.
يار مەندىن يامانلاپتۇ،
مەن يارىمغا ناماقۇل.

مەس بولۇپ يوقتۇر مادارىم،
يۆلەپ ئالسۇن يارىم مېنى.
گۈل بولۇپ ئالدىڭدا تۇرسام،
بىر سۆيەلمىدىڭ مېنى.

ئۆتمۇ سەن-ئاتەشمۇ سەن،
قايدىن تۇتاشتىڭ سەن ماڭا.
مەندىكى ئوتنى ئېلىپ،
قادىر خۇدا سالسۇن ساڭا.

سەكرىۋا بېغىڭغا كىردىم،
بىر قىزىل ئالما ئۈچۈن.
بىر قىزىل ئالما نېمە،
سەن گۈزەل يارىم ئۈچۈن.

بايىنىڭ باللىرى دەيدۇ،
بىرى بىرىدىن دودەن.
چىقمايسەن تالا-تۈزگە،
ئامرىقىم جېنىم مودەن.

ئىشكنى قىيا ئاچقىن،
مەن سېنى كۆرۈپ ئالاي.
چېچىڭنى سىيلاپ تۇرۇپ،
قانغۇچە سۆيۈپ ئالاي.

يارىم مېنى چىللايدۇ،
بارسام ئەتە تىللايدۇ.
تىللىسىمۇ تىللىسۇن،
يۈرىكىم يارغا قانمايدۇ.

تولغىنىپ كوچاڭغا كىردىم،
سېنى تاپتىم ئەۋرىشىم.
يۈرىكىم زەرداپ بولۇپ،
قانغا تۆرۈلدى كۆز يېشىم.

كېچە بولسا تاڭ ئانمايدۇ،
قىيامەت بولغان ئوخشايدۇ.
ئۇچاي دېسەم ئۇچالمىدىم،
قاناتىم سىنغان ئوخشايدۇ.

كۆتەرمەنمۇ-كۆتەرمەنمۇ،
شۇنچىمۇ كۆتەرمەنمۇ.
ئالتۇن قارا كۆز يارنى
سۆيەلمەي ئۆتەرمەنمۇ.

قارغاينى كېسىپ قويدۇم،
قۇرىسا ئالارمەن دەپ.
ئېتىمنى قوشۇپ قويدۇم،
بۇيرۇسا بارارمەن دەپ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: سىراجىدىن، ئىسمايىل غازى، مۇھەممەت جايىرى

توپلىغۇچى: غاپپار ئەخمەت

زاكمايدان

(چۆچەك)

ئۆتكەن زاماندا زاكمايدان ئىسىملىك بىر پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن. ئادەم پەيدا بولغاندىن تارتىپ، بۇ پادىشاھنىڭ زامانىغا كەلگۈچە نۇرغۇن زامانلار ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن، كىشىلەرنىڭ يېيىشى بىرخىللا تاماق بولۇپ، كۆجە قاينىتىش ياكى ئاشلىقنى تۈگمەندە تارتىپ ئۇماش چېلىپ ئىچىشنى بىلىدىكەن، باشقا ھېچ قانداق تاماقنىڭ تۈرىنى بىلمەيدىكەن. شۇ كۈنلەردە زاكمايدانىنىڭ دۆلىتىگە بىر ئاشپەز كەپتۇ. ئۇ نەسلىدە ئادەم ئەمەس، شەيتان ئىكەن. شەيتان زاكمايدانىنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— ئەي ئۇلۇغ پادىشاھ، مەن ھەر خىل تاماق ئېتەلەيمەن، سىزگە تاماق قىلىپ بېرىشنى خالايمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ:

— ئاشلىق بولسا خامنى پىشۇرۇپ يېيىشنى كىم بىلمەيدۇ؟ — دەپتۇ. ئاشپەز:

— تاماق دېگەننىڭ تۈرى كۆپ، مەن ئۇن بىلەن ھەر خىل تاماقلارنى ئېتەلەيمەن، — دەپتۇ.

— ئۇنداق بولسا، قېنى ئېتىپ باق، — دەپتۇ پادىشاھ. شۇنداق قىلىپ شەيتان ھەر خىل كۆكتات بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، بىر كۈن سوزۇپئاش، بىر كۈن تۈگۈپئاش (چۆچۈرە، مانتا)، بىر كۈنى سۇيۇقئاش دېگەندەك تاماقلارنى ئېتىپتۇ. بۇ تاماقلار پادىشاھنىڭ ئاغزىغا شۇنداق تېتىپ كېتىپتۇكى، ئاغزىدىن سېرىق سۇلىرى ئېقىپ كېتىپتۇ. زاكمايدان بۇنى كۆرۈپ، بۇغداي بىر خىل بولغان بىلەن تاماقلارنىڭ تۈرى كۆپ ئىكەن، بۇ ئاشپەز بولغىدەك، دەپ ئويلاپتۇ ھەمدە ئاشپەز نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى ھازىرلاپ بېرىپتۇ. تۆت-بەش شاگىرت بېرىپ تەربىيەلەپ چىقىپتۇ. بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاشپەز پادىشاھقا:

— ئەي ئۇلۇغ پادىشاھ، مەن بىرنەچچە يىل خىزمىتىڭىزدە بولدۇم. شاگىرتلارمۇ يېتىشىپ قالدى، ئەمدى يۇرتۇمغا يانسام، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ:

— سەن بىزنىڭ يۇرتقا ۋە ماڭا ياخشى خىزمەت قىلدىڭ، ئىككىنچىدىن، مېنىڭ زامانەمگە كەلگەندە ئاشپەزچىلىك ھۈنىرى ئاشكارىلاندى، ئەمدى سېنىڭ قانداق تىلىكىڭ بولسا ئېيتقىن، مەن رازى قىلىمەن، — دەپتۇ. ئاشپەز:

— مېنىڭ ئارتۇق تەلىپىم يوق، پەقەت بىرلا تەلىپىم بار، مەن سىزنىڭ ئىككى مۈرىڭىزگە سۆيۈپ قويساملا بولدى، — دەپتۇ. پادىشاھ ئويلانمايلا:

— ئۇ قانچىلىك ئىشتى، سۆيۈپ قويغىن، — دەپتۇ ۋە كىيىملىرىنى سېلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاشپەز كېلىپ پادىشاھنىڭ ئىككى مۈرىسىگە سۆيۈپ قويۇپتۇ-دە، خوشلىشىپ كېتىپتۇ. ئاشپەز بۇ يەردىن كەتكەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي پادىشاھنىڭ ئىككى مۈرىسىدىن ئىككى يىلان ئۆسۈپ چىقىپ، ئىككى قۇلاقىغا زەھىرىنى سانجىغىلى خىرىس قىپتۇ. پادىشاھ قورققىنىدىن:

— ۋاي جاللات، چاپسان يىلانىنى چاپ! — دەپ ۋارقىراپتۇ.

جاللات كىرىپ يىلانلارنى چېپىپ تاشلاپتۇ. لېكىن، ئورنىدىن يەنە ئىككى يىلان ئۈنۈپ چىقىپتۇ. ئۇنى ئۆلتۈرگەن ئىكەن، يەنە ئۈنۈپ چىقىپتۇ. بۇنىڭغا ئامال قىلالماي ئوردا ئۆلىمالىرى مەسلىھەتلىشىپ يىلاننىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئادەم تېپىپ،

بۇ يىلاننىڭ نېمە تەلىپى بارلىقىنى سوراپ باقايلى، — دېيىشىپتۇ.

يارلىق چىقىرىپ «يىلاننىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئادەم بولسا ئوردىغا كەلسۇن» دەپ جاكارلاپتۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى ئاشپەز بولغان (شەيتان) باشقا ئادەم سىياقىغا كىرىۋېلىپ ئوردىغا كەپتۇ-دە:

— مەن يىلاننىڭ تىلىنى بىلىمەن، — دەپ جاكارلاپتۇ.

ۋەزىر، ئۆلىمالار ئۇنىڭدىن:

— دەرھال بۇ ئىككى يىلانلاردىن سوراڭ، بۇلارغا نېمە لازىم ئىكەن؟ — دەپتۇ. ھېلىقى ئادەم يىلاننىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر نېمىلەرنى سورىغاندەك قىلىپ، ئوردا ئەھلىگە:

— بۇ يىلانلار، ھەر كۈنى بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىنى بەرسە ئاندىن پادىشاھقا تەگمەيمىز دەيدۇ، — دەپتۇ.

پادىشاھ دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، زىنداندىكى بىر گۇناھكارنى ئۆلتۈرۈپ مېڭىسىنى بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ يىلانلار ھەر كۈنى بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىنى يەيدىغان بوپتۇ. بۇ زالىم پادىشاھنىڭ دەستىدىن زىنداندىكى گۇناھكارلار تۈگەپ، كوچىدا ئىككى ئادەم پاراڭلىشالمايدىغان، بىللە يۈرەلمەيدىغان، بىر-بىرىنى كۆرسە قاچىدىغان، بولمىسا تۇتۇپ كېلىنىپ ئۆلتۈرۈپ يىلانغا يەم قىلىنىدىغان بوپتۇ. پۈتۈن شەھەرنى قورقۇنچ قاپلاپ كېتىپتۇ. ئادەم سانى كۆپ ئائىلىلەردىن بىر ئادەمنى ئېلىپ كېلىپ يىلانغا بېرىدىغان بوپتۇ. ئاخىرى بولمىغاندا ئادەم مېڭىسى بىلەن ئىتنىڭ مېڭىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدىغان بوپتۇ.

شۇ يۇرتتىكى بىر تۆمۈرچىنىڭ سەككىز بالىسى بار ئىكەن. دەسلەپ سەككىز بالىسى بارلارغا نۆۋەت كەلگەندە بىر بالىسىنى ئاپتۇ، يەتتە بالىسى بارلارغا نۆۋەت كەلگەندە يەنە بىرنى ئاپتۇ. ئالتە بالىسى بارلارغا نۆۋەت كەلگەندە يەنە بىرنى ئاپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى بىر بالىسى بارلارغا نۆۋەت كەپتۇ. تۆمۈرچى يەتتە بالامنى ئېلىپ كەتتى، ئەمدى ئەڭ ئاخىرقىسىنىمۇ ئېلىپ كەتمەكچى بولۋاتىدۇ، سەككىز بالامنىڭ دەردىنى تارتىپ يۈرگىچە ئۆزۈم ئۆلۈپ تۈگىشەي دەپ ئويلاپتۇ. بىر كۈنى تۆمۈرچىنىڭ ئۆيىگە پادىشاھنىڭ نەۋكەرلىرى كېلىپ، بالىنى ئوردىغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. تۆمۈرچى:

— ئاڭلىسام، ئوردىدا ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ يىلانغا بەرگۈدەك. يىلانغا باشقا نەرسىنىڭ مېڭىسىنى بەرسەك بولمامدۇ؟ — دەپتۇ. نەۋكەرلەر ئاغرىنىپ:

— يىلانلارغا پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئۆلۈشىدىن قورقۇپ پۇقرالارنىڭ مېڭىسىنى بېرىۋاتىدۇ. پادىشاھ بىر كۈنى سېنىڭ، بىزنىڭ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، جاھاندىن خوشلاشمامدۇ!؟ — دەپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان تۆمۈرچى:

— مەن يىلاننىڭ تىلىنى بىلىمەن، — دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان نەۋكەرلەر تېزدىن ئوردىغا قايتىپ بېرىپ:

— داد، پادىشاھىم! شەھىرىمىزدە يىلاننىڭ تىلىنى بىلىدىغان يەنە بىر ئادەم بار ئىكەن، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— دەرھال شۇ كىشىنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ بۇيرۇپتۇ.

تۆمۈرچى بېلىگە بازغاننى قىستۇرۇپ ئوردىغا كەپتۇ.

پادىشاھ تۆمۈرچىگە:

— ھەي، سەن يىلاننىڭ تىلىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. تۆمۈرچى:

— خوش، تەقسىر، بىلىمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— ئۇنداق بولسا سوراپ باققىن، يىلانغا

ئۇيغۇر كىتاب تورى

نېمە كېرەك ئىكەن؟ — دەپتۇ. تۆمۈرچى:
— ھەممە ئادەم چىقىپ كەتسۇن،
ئاندىن سوراپمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ-
دىن باشقىلار چىقىپ كېتىپتۇ. تۆمۈرچى
پادىشاھنىڭ ئوڭ مۈرىسىگە قاراپ يىلانغا
كەد، كەد، كەد، دەپ ئۈچ قېتىم،
ئايلىنىپ سول مۈرىسىگە ئۆتۈپ دەل،
دەل، دەل دەپ ئۈچ قېتىم قاتتىق
ۋارقىراپتۇ. ئاندىن ئارقىغا ئۆتۈپ بازغاننى
چىقىرىپ پادىشاھنىڭ مېڭىسىگە راسا
ئۇرغان ئىكەن، پادىشاھ موللاق ئېتىپ
چۈشۈپتۇ. باشقىلار كىرگىچە پادىشاھنى
ۋە ئىككى مۈرىسىدىكى يىلاننى يانچىپ
تاشلاپتۇ. ئەسلىدە يىلان ھېلىقى شەيتان
ئاشپەزنىڭ ئۆزى ئىكەن. يىلان ئۆلۈش
بىلەن تەڭ ئۇمۇ ئۆلۈپتۇ.

شۇ چاغدا ئوردا ئەھلى كىرىپ
كەپتۇ، تۆمۈرچى ئۇلارغا قاراپ:
— يۇرت بولۇپ ئىككى ئادەم پاراڭ-
لىشالمىسا، ئەركىن يۈرەلمىسە، تۆيلەردە
ئالا-چاقا قالمىسا، بۇ قانداق زالىملىق؟
مەن يۇرت ئۈچۈن بۇ زالىمنى ئۆلتۈردۈم،
مېنى ئەمدى چاپساڭلارمۇ ئىختىيارىڭلار، —
دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئوردا ئەھلى يىغلاپ
تۇرۇپ:
— شۇنچە ۋاقىتتىن بۇيان بۇ زالىملىققا
قارشى چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدۇق. پادىشاھ
بىر يۇرتنىڭ ئاتىسى تۇرۇقلۇق ئۆزىنى قوغداپ،
باشقىلارنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى، بۈگۈن
تۆمۈرچى ھەممىمىزنى قۇتۇلدۇردى، بىز تۆمۈرچە-
نى پادىشاھنىڭ ئورنىغا قويىمىز، — دەپ
تۆمۈرچىنى پادىشاھ قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن
يۇرتتا خاتىرجەملىك ئورنىتىلىپ، خەلق
تىنچ-ئامان، ئىناق-ئىجىل بولۇپ ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاقبەگ تۆمۈر
توپلىغۇچى: ئابدىرېھىم راخمان،
قادىر ئىسمايىل

تاتار خەلق ماقال-تەمسىللىرى

چەتتە سۇلتان بولۇشتىن
ئەلدە ئۇلتان بولۇش ئارتۇق.
كۆكتە چولپان بولۇشتىن
سۇدا چورتان بولۇش ئارتۇق.

قانچىلىك يوغان بولسىمۇ،
يالغۇز دەرەخ ئۆي بولماس.
قانچىلىك ئەپچىل بولسىمۇ،
يالغۇز يىگىت بەگ بولماس.

يالغۇز بالىنىڭ قىلىقى ياۋدىن يامان.

ماڭلايدىن ئاققان ئاچچىق تەر
تاپانغا يەتسە تۇز بولار.
قولاققا يەتكەن سوغۇق سۆز
يۈرەككە يەتسە مۇز بولار.

ئايدىن يورۇق نەرسە يوق،
قارا بولۇت باسمىسا.
ئادەم غېرىبى شۇ بولۇر،
قايتىپ ئېلىنى تاپمىسا.

قورالسىزغا قول سالغان
خوتۇن بولۇر، ئەر بولماس.

قاچقان ياۋغا خوتۇن ئەر.

ئىشارەت بىلمىگەن تىل بىلمەس؛
تىل بىلمىگەن ئەل بىلمەس.

ئەر كۆڭلى يېپەكتەك،
بىر تۈگۈلسە يېشىلمەس.

تارازىغا سالساڭ تەڭ ئەمەس،
مىسقالغا سالساڭ كەم ئەمەس.

توپلىغۇچى: مالىك

ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئىقتىساد-مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك ئاساسى

لى يۈك

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى كلاسسىك مىللىي مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» نامىدا پۈتۈن جاھاندا شۆھرەت قازاندى ۋە قازانماقتا. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ نادىر كلاسسىك مۇزىكا مەدەنىيىتى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ئىنتايىن قىزىقىش بىلەن تەتقىقات ئېلىپ باردى ھەم ئېلىپ بارماقتا، شۇنداقلا بىر قاتار چوڭقۇر تەتقىقات نەتىجىلىرىگىمۇ ئېرىشمەكتە.

ھازىرقى ۋاقىتتا، خەلقئارا ئىلىم-پەن ئەھلىلىرى ئارىسىدا سېلىشتۇرما مۇزىكىشۇناسلىق جۇش ئۇرۇپ راۋاج تاپماقتا. بۇ سېلىشتۇرما مۇزىكىشۇناسلىقتا مۇزىكىنى گۇمانىتار ھادىسە سۈپىتىدە، ئۇنىڭ يېتىشىپ چىققان مەدەنىيىتى بىلەن باغلاپ تۇرۇپ تەتقىق قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئىقتىساد-مەدەنىيەت ئاساسلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئېتنىك ئاساسىغا مۇراجىئەت قىلىپ كۆرسەك بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەڭ يارقىن، ئەڭ كۈچلۈك ۋە ئەڭ خاراكتېرلىك مىللىي خۇسۇسىيىتىنى، مىللىي ئېستېتىك پسىخولوگىيىسىنى نامايەن قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتى ئۆزىنىڭ مۇكەممەل پەدىلىرى، يېتۈك ۋەزىنلىرى، ئورگانىك رېتىم تىپلىرى ۋە مېلودىيە تۈزۈلۈشلىرى ھەمدە كۆپ خىل چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىچكى باغلىنىشلىرى ئىنتايىن زىچ بولغان بىر كاتتا سىستېما بولغاچقا، زور ھاياتىي كۈچ-قۇۋۋىتىنى نامايىش قىلدى ھەمدە شۇ زور ھاياتىي كۈچ بىلەن مىڭ يىللار داۋامىدا ئۆز بېشىغا كەلگەن ئىجتىمائىي، تەبىئىي بالايى-ئاپەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، ھازىرقى زامان ئىلغار ئىدېئولوگىيە ۋە مەرىپەت نۇرىدىن بەھرىمەن بولدى.

1

ئالىملار ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى غەربىي ئاسىيادىن تارتىپ، تا ئىران ۋە ھىندىستانغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىلەردىكى خەلقلەرنىڭ مۇقاملىرى بىلەن كۆپ جەھەتلەردە ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە دېيىشمەكتە. دەرۋەقە، ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئاۋاز دەرىجىلىرى بويىچە ئاشۇ خەلقلەرنىڭ مۇزىكىلىرى بىلەن ئوخشاش يەتتە پەدىلىك ئاۋاز دەرىجىسىگە ئىگە؛ ئۇيغۇر مۇزىكىسى ھېلىھەم ئاشۇ خەلقلەرنىڭ مۇزىكىلىرى بىلەن ئوخشاش تۆتتىن ئۈچ ئاۋاز ۋە ساددا ۋەزىننى قوللىنىدۇ؛ چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئىسمى ۋە شەكلى بىر خىل ياكى ئاساسەن بىر خىل. نېمە ئۈچۈن؟

مىلادى VII ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن ئىسلامىيەت ئىدېئولوگىيىسىنىڭ مىلادى X ئەسىردە تارىم ۋادىسىغا يېتىپ كېلىشى ئاشۇ ئورتاقلىق ياكى ئوخشاشلىقنى شەكىل-لەندۈرۈشكە سەۋەبچى بولدىمۇ ياكى ئانچە ئۇزاق بولمىغان دەۋرلەردە مەسىلەن، مىلادى بېشىدىن باشلانغان دەۋرلەردە ئاشۇ خەلقلەر بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بىر خىل خاراكتېرلىك ئىقتىساد - مەدەنىيەت ئالاقىسى باغلانغا-نلىقى تۈپەيلى ئاشۇ ئورتاقلىق، ئوخشاشلىق شەكىللىنىپ چىقتىمۇ؟

بۇلارغا مەن ئىنكار جاۋابى بېرىمەن، ئەلۋەتتە.

بىز ئالدى بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ يىراق ئۆتمۈشكە مۇراجىئەت قىلايلى. ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، پامىر ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ تۆۋەنلىرىدە پالېئوت (كونا تاش) ۋە مېزولىت (ئوتتۇرا تاش) دەۋرلىرىگە مەنسۇپ ئارخېئولوگىيە مەدەنىيەتلىرى (3) ھەممە بۇنىڭ راۋاجى بولۇپ ئورغۇنلىغان نېئولىت (يېڭى تاش) دەۋرىگە مەنسۇپ ئارخېئولوگىيىلىك خارابىلار ئارقا-ئارقىدىن تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى، لوپنۇر كۆلى بويىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرى ۋە بۇغداي تېرىقچىلىق خارابىسىدۇر. بۇ خارابى-نىڭ قايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپلۇقى مەسى-لىسى ئۈستىدە پىكىر ئىختىلاپلىرى بار. بەزىلەر «ئۇ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىن 4000 يىل نېرىسىگە كەتمەس» دەپ قارىسا، (4) بەزىلەر «لوپنۇر ۋە تارىم بويلىرىدا مىلادىدىن مۇقەددەم ئۈچىنچى مىڭ يىللىق بىلەن ئىككىنچى مىڭ يىللىق ئارىلىرىدا رەڭلىك ساپال ۋە بۇغداي تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى مەۋجۇت بولغان» دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، تارىم ۋادىسىدا بۇغداي تېرىقچىلىقى ئاساسىدىكى ئولتۇراقلاش-قان نېئولىت مەدەنىيىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى-نىڭ ئەڭ يىراق ئۆتمۈش ئېپتىداسىنى شەكىللەندۈرگەن مەنبەلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمىدۇر. بۇ مەسىلە تارىم ۋادىسىنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى جايلاردا مەۋجۇت بولغان بۇغداي تېرىقچىلىقىدىن ئىستىسنا ھالدا يېشىلىشكە بولىدىغان مەسىلە ئەمەس. پۈتۈن دۇنياغا مەلۇمكى، ياۋا بۇغداي ئۆسۈملۈكىنى يۇرت زىرائىتى قىلىپ ئۆزلەشتۈ-رۈش بىرىنچى بولۇپ بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار مۇقەددەم غەربىي ئاسىيادا مۇۋەپ-پەقىيەت قازانغان ئىدى. (6) بۇنىڭدىن 8-9 مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيادى-كى جەيتۇن نامازگاھ ۋە ئاناۋ (ھازىرقى توركمەنىستاننىڭ پايتەختى ئاشخاباد يېنىدا) قاتارلىق جايلارغا يېتىپ كەلگەن. (7) ھازىرغىچە تارىم ۋادىسىغا بۇغداي تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى قاچان كەلگەنلىكى ئىلىم - پەندە تېخى بىر بوشلۇق بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسى ئارقىلىق شەرققە تارقىلىپ، تا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغا قەدەر يېتىپ بارغانلىقى مەلۇم بولدى. (8)، دېمەك، ئەڭ ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن 7 مىڭ يىللار بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا ئەڭ قەدىمىي دېھقانچىلىق ئىگىلىكى مەيدانغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلساق مەنتىقىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىراق، بۇ پەرىزىمىز يەنە ئارخې-ئولوگلىرىمىزنىڭ مۇشەققەتلىك مېھنەتلىرى بىلەن ئىسپاتلىنىشقا تېگىشلىك. ھالبۇكى تارىم ۋادىسىدىكى بۇغداي تېرىقچىلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رەڭلىك ساپالچىلىق ئۇسلۇبىغا ئوخشاش رەڭلىك ساپال ئاساسىغا قۇرۇلغان نېئولىتنىڭ مەدەنىيەت خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىكى سۆك تېرىقچىلىقى ئاساسىغا

نېئولىتىك مەدەنىيەتتىن ئۇچۇق ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن تەبىئىي جۇغراپىيە ۋە ماددىي مەدەنىيەت جەھەتلىرىدە غەربىي ئاسىيادا جاھان نېئولىتىك ئىنقىلابى باشلانغاندىن كېيىن پۈتۈن تارىم ۋادىسى ئاشۇ غەربىي ئاسىيادىن ئېقىپ چىقىپ شەرققە قاراپ كەلگەن مىسسوپوتامىيە ۋە ئىران مەدەنىيەتلىرىنىڭ دولقۇنلىرى گىردابىغا چۈمۈلۈپ كەتكەن. پايونىيلىك ئىككى ئالىم ماتسۇدا تۇشىئو بىلەن خاگاساۋاكازتۇسكىنىڭ «تارىم ۋادىسىدىكى مەملىكەتلەر» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا، تارىم ۋادىسىدىكى يىراق قەدىمىي مەدەنىيەتنىڭ پامىرنىڭ غەربىدىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان «ئىنتايىن چوڭقۇر باغلىنىشلىرى» كۆرسىتىلدى. ئومۇمەن بىرەر تېررىتورىيىدە مەۋجۇت بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان نېئولىتىك مەدەنىيەت شۇ تېررىتورىيىدە تىۋىلىزاتسىيە دەۋرىگە كۆچكەندىن كېيىن ھەتتا مىلادقا كۆچكەندىن كېيىنمۇ پۈتۈن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىلىك ئاساس بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بىرەر خەلقنىڭ يىراق قەدىمىي ئەجدادلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان، تەرەققىي قىلغان نېئولىتىك مەدەنىيىتى ئاشۇ خەلقنىڭ تاكى ھازىرقى زامان مەنىۋى مەدەنىيىتىگىمۇ ئىجابىي ۋە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. تارىم ۋادىسىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق: تارىم ۋادىسىدا بۇنىڭدىن 6-7 مىڭ يىللار مۇقەددەم مەيدانغا كەلگەن بۇغداي تېرىقچىلىقى ئاساسىدىكى نېئولىتىك مەدەنىيەتنىڭ تۈزۈلۈشى ھەم راۋاج تېپىش يوللىرى ۋە شەكىللىرى شۇنىڭدىن باشلاپ ھەتتاكى يېقىنقى زامانغىچە ئىزچىل داۋام ئەتكەن ۋە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن بىر پۈتۈن مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ۋە ئۇسلۇبىنى، ئاساسىي ئامىللىرى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى، قىسقىسى، ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلىگەن. بۇ يەردە ئىككى خەلقنىڭ ئىنتايىن ئۇزاق ئۆتمۈش زامانلاردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ھازا تۇتۇش ۋە ماتەم بىلدۈرۈش ئۆرپ-ئادەتلىرىدىكى ئوخشىماسلىق تەرەپلىرىنى كۆرسەتسەم، بۇ پىكرىمنىڭ ئىسپاتى بولار. خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا تا ھازىرغىچە ۋاپات بولغان كىشىلەرنى يەرلىككە قويغاندا سۆڭەك ئېشىدىن بىر تاۋاقنى يېگى قەبرە ئالدىغا قويۇش ئادىتى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان زۇنۇن قادىر تەرىپىدىن يېزىلغان «گۈلنىسا» دىرامىسىنىڭ تۆتىنچى پەردىسىدە سۇرلۇك قەبرىستانلىق ئىچىدە گۈلنىسانىڭ قەبرىسىگە دادىسى سامساق خورجۇندىن بۇغداي ئېلىپ چاچقانلىقى كۆرسىتىلىدۇ (10) دېمەك، بۇ يەردە، بىرى «ئەرۋاھ»قا سۆڭەك بېرىدۇ، بىرى بۇغداي بېرىدۇ. مانا بۇ نەقەدەر خاراكتېرلىك سېلىشتۇرما-ھە!

دېمەك، تارىمدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا سەنئىتىدە غەربىي ئاسىيا، ئىران ۋە ھىندىستان مۇزىكا سەنئەتلىرى بىلەن كۆپ تەرەپلەردە ئوخشاشلىق ياكى ئورتاقلىق بولغانلىقى ئىسلامىيەت ئىدېئولوگىيىسىنىڭ سەۋەبىدىن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمىي بولغان بىر قەدەر ئوخشاش ئىقتىساد-مەدەنىيەت ئاساسلىرىدا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئانچە قىيىن بولماس.

بۇ يەردە شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقىمۇ بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ يىراق ئىقتىساد-مەدەنىيەت ئاساسلىرى يىپەك يولى ئېچىلغۇچە شۇ جايلاردىكى پۈتۈن مەنىۋى مەدەنىيەت (جۈملىدىن مۇزىكا سەنئىتى)نىڭ ئۆزىگە خاس مۇھىم شەكىل ۋە ئىچكى ماھىيەتكە ئىگە بولۇشىدا ھەل

قىلغۇچ رول ئوينىغان، شۇنداقلا ئۆز مەدەنىيەت-سەنئىتىنىڭ پىشىقلىق ۋە ئۈستۈنلۈك خاراكتېرى ھەم خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇقلاشتۇرۇشقا ئېلىپ بارغان. شۇ سەۋەبتىن، يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن بۇرۇنقى ئىقتىسادىي مەدەنىي ئالاقىلاردىن زىچراق بولغان تۈرلۈك ئالاقىلار پەيدا بولغان بولسىمۇ، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن ۋە موڭغۇلىيە دالاسىدىن كەلگەن ھەم بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچەيگەن مەنۋى مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تەسىراتلىرى تارىمدا شەكىللىنىپ بولغان ۋە بىرقەدەر تولۇقلاشقان مەنۋى مەدەنىيەت-سەنئەتنى بۆلەكچە ئۆزگەرتىش ئەمەس پەقەت ئۇنىڭ ھۆسنى ئۈستىگە ھۆسن قوشقۇچ رولىنىلا ئوينىدى.

تارىمدا نېئولىتىك مەدەنىيەت بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئەڭ يىراق ئۆتمۈش ئىپتىداسى دېگەنلىك — مەدەنىيەت، خۇسۇسەن مۇزىكا سەنئىتىگە دائىر ھەممە كونكرېت مەدەنىيەت مەسىلىلىرى بىر خىل تەرزدە ياكى بىر خىل ئەندازىدا بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەستۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر مۇزىكا تېرمىنولوگىيىسىدە «مۇقام» سۆزى ئەرەبچە «مقام» دىن كەلمەي، بەلكى قەدىمىي كۇسەن توخارى تىلىدىكى makayane نىڭدىن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، خېلى كېيىنكى زامانلارغىچە ئەرەبچە «مقام» بىلەن ئىتتىپاقەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

قەدىمكى بابىللىقلار (مىلادىيدىن بۇرۇن 1894 ـ 1595) ۋە فىنىكىلىقلار (مىلادىيدىن بۇرۇنقى ئۈچىنچى مىڭ يىللىق بىلەن ئىككىنچى مىڭ يىللىقلار ئارىسى) تەرىپىدىن يارىتىلغان ۋە تارقىتىلغان لۇد (كېيىنچە ئۇد) چالغۇسى ھەمدە ئەرەبلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ۋە ئىبرانىيلار تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلغان رەباب (مىلادىيدىن بۇرۇنقى X ئەسىرلەر) چالغۇسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاقتىن بېرى چېلىپ كەلگەن راۋاب، تەمبۇرلىرىنىڭ باغلىنىشى بولغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي ئەجدادلىرىنىڭ ئالاھىدە ئىجادىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ تەتقىق قىلىش — ئىنتايىن جىددىي پوزىتسىيە بىلەن شۇغۇللىنىشقا تېگىشلىك مەسىلىدۇر.

2

ئەمدى ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بولغان مۇشۇ مۇزىكا مەدەنىيەت ئىگىسىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئېتنىك ئاساسى بىلەن بولغان باغلىنىشى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە بۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم ۋادىسىدا تۈرلۈك دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئاسار-ئەتىقىلەر كەينى-كەينىدىن تېپىلدى ۋە ئۇلار ئۈستىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى ھەم ئېلىپ بېرىلماقتا. بۇنىڭ جاھان ئىلىم-پەن تارىخىدا غايەت چوڭ ئۆتۈق بولۇپ ھېسابلىنىدىغانلىقى ئىلىم-پەن ئەھلىلىرىگە مەلۇمدۇر.

شۇنىڭ ئىچىدە، براھمى يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلاردىكى تېكىستلەرنىڭ ئوقۇپ بېلىنىشى ۋە ھازىرقى زامان لىنگۋىستىكا نۇقتىنەزىرىدىن ئەتراپلىق يورۇتۇلۇپ چىقىشى بىزنىڭ ھازىرقى مۇشۇ تېمىمىزنى قىممەتلىك دەلىللەر بىلەن تەمىنلىدى. خەلقارا توخار ۋە ساك تىلى ئالىملىرىنىڭ ئاشۇ يازما ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، مىلادىيدىن بۇرۇنقى ئىككىنچى

مىڭ يىللىقلاردا ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق دەۋرلەردە توخارى تىلىدا سۆزلەشكەن قەبىلىلەر تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. توخارىلاردىن كېيىن، مىلادىيدىن بۇرۇنقى بىرىنچى مىڭ يىللىقنىڭ باشلىرىغا قەدەر يەنە ساك تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر غەربتىن تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كىرگەن ھەم ھازىرقى قەشقەر، مارالبېشى، ياركەن، خوتەن ۋە لوپنۇر كۆلى بويى قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. (13) ئالىملار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، يازما تېكىستلەردىكى توخارى ھىندو-ياۋروپا تىللار ئائىلىسىگە كىرىسىمۇ، ئۆزىگە قوشنا بولغان ھىندىلار ياكى ئىرانىيلارنىڭ تىللىرىغا يېقىن كەلمەستىن، بەلكىم ئۆزىدىن بەك يىراقتا تۇرغان، يەنى غەربتە تۇرغان كەلتىك، يۇنان ھەتتاكى ھېتتىن تىللىرىغا ئوخشاپراق كېتىدىكەن. (14) بۇلا ئەمەس، توخارى تىلى تېكىستلىرىدە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا كەڭ دائىرىدە جايلاشقان ئەڭ قەدىمىي پروتودراۋىدىلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولغان ئېلېمېنتلار كۆرۈلگەن. يەنە كېلىپ، قەدىمىي كاشغاردىن تارتىپ ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن)، نىيە، كرورايىنا بويلاپ جايلاشقان ساكلارنىڭ تىللىرى بىر-بىرىدىن پەرقلىق ئۈچ دىئالېكتقا ئايرىلغان ۋە شۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كونىراق بولغىنى كاشغار ھەم ئۇنىڭ شەرقىدىكى مارالبېشىغا جايلاشقان ساك تىلى ئىكەن. ئالىملار يەنە قەدىمىي كرورايىنانىڭ ساك تىلى دىئالېكتىدا توخارى تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى بايقىغان. (17) بۇ ئەھۋالغا مىلادى XI ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق سەيياھ شۆەنجۇاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ زامانىسى غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدا ھازىرقى نىيە بىلەن چەرچەن ئارىسىدىكى بىر جاي (ئاستەيىن ئەندىرە دەپ كۆرسەتكەن جاي) نى «كونا توخارى دۆلەتتۇر» دەپ يازغىنى دەل توغرا كېلىدىكەن. ئەگەر بىز بۈگۈنكىچە تارىم ۋادىسىدا پەيدا بولغان ئاشۇ قەدىمىي تىل - يېزىقلار يۈزىسىدىن قولغا كەلتۈرگەن مانا مۇشۇنداق ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئاساسەن، 19- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىنگلىز ئالىمى ھوكسلىنىڭ قەدىمىي مىسىرلىقلار بىلەن ھىندىستان دراۋىدلىرىنىڭ بىر ئورتاق مەنبەسى بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئېھتىمال ناھايىتى مۇقەددەم زامانلاردا ھىندىستاندىن تا ئىسپانىيىگىچە قاراملۇق تەنلىك ئادەملەر جايلاشقان ئۇزۇن بەلباغ شەكىللىك زونا (كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن «ھوكسلى زوناسى» دەپ ئاتالغان بەلباغ) پەيدا بولۇشى مۇمكىن، بۇ بەلباغدا ياشىغان ئاشۇ ئادەملەر جاي - جايلاردىكى نېئولىت مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىلىك ئىگىلىرى ھەمدە تىسۋىلىزاتسىيە ئىجادكارلىرىدۇر، دېگەن پەرىزى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق ھەمدە شۇ تەرىقىدە تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇزاق قەدىمىي ھاياتىغا كۆز يۈگۈرتىدىغان بولساق، ئاشۇ تەكلىماكان چۆلىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ئېھتىمال دراۋىدلاردىن توخارلارغىچە يەنە ساكلارغىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار داۋام ئەتكەن ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئاساسىدىكى ئىقتىساد-مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىل ھەم سىستېمىلىق كۆرۈنۈشلىرىنى بۇ كەمگىچە بولغان ھەرقانداق ۋەقەلەردىنمۇ ئوچۇق كۆرەلەيتتۇق.

كەينىڭ قىسقىسى، جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان

ئارىئانلارغا تەۋە تۇخارىلار ۋە ساكلار (جۇملىدىن ئۇلاردىن بۇرۇن ياشىغان دراۋىدلار) نىڭ ئېتنونىملىرى تارىختىن ئۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى پۈتۈنلەي ئۆلۈپ كەتكەن ئەمەس، خۇسۇسەن ئۇلار تەرىپىدىن يارىتىلغان، داۋاملاشتۇرۇلغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان يۈكسەك سەۋىيىلىك ئىقتىساد-مەدەنىيەت ترادىتسىيلىرى يوقىلىپ كەتكەن ئەمەس. مىلادى X ئەسىردىن باشلاپ بۇ خىل ئىقتىساد- مەدەنىيەت ترادىتسىيلىرى تۈرك-ئۇيغۇر تىللىرى شەكلىدە نامايەن بولىدىغان بولدى. دېمەك، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ئەڭ ئاۋۋال ئارىئانلار ئائىلىسىدىن كەلگەن تۇخارلار ۋە ساكلار ئۇنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق مەنتىقى يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمىي ئارىئان ئاھالىسى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسى ياكى غولىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئۆزىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى ئېتىبارى بىلەن، تارىختا «غەربىي دىيار» دەپ ئاتالغان تارىم ھاۋزىسىدىن قۇمۇل بوستانلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندىكى قەدىمىي ئاھالىسىنىڭ ئەۋلادىدۇر.

بۇ يەردە ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىك ئىككى مەسىلە بار: بىرىنچى، ئىككى مىڭ يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە تارىم ۋادىسىغا چاڭلار (羌人)، خەنزۇلار، سۇغدىلار، ھىندىئانلار ۋە باشقىلار كېلىپ يەرلىك خەلققە قوشۇلۇپ كەتكەن. بىراق، بۇلار، بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك تارىم ۋادىسىدا ئېتنىك جۇغراپىيىۋى ئىقتىساد - مەدەنىيەت تىپى ئاساسەن شەكىللىنىپ بولغان ۋە تۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىن كەلگىنى ئۈچۈن، يەنە بىر تەرەپتىن، سان جەھەتتىن ئاز بولغىنى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بولالمىغان، پەقەت قىسمەنلا تەركىبىي قىسىم بولۇپ قوشۇلغان. ئىككىنچى، مىلادىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن باشلاپ تا مىلادى IX ئەسىرلەرگىچە شىمالىي دەشت-داللاردىن تۈركىي تىللاردا سۆزلەشكۈچى ۋە شۇ تىلغا قېرىنداش تىللاردا سۆزلەشكۈچى ھونلار، قاڭقىللار، كۆك تۈركلەر، قارلۇقلار، باسمىلار، ئۇيغۇرلار ۋە باشقىلار قۇمۇل-تۇرپان بوستانلىقلىرىغا ۋە تارىم ۋادىسىغا سۈرۈلۈپ كەلدى. ئۇن ئەسىر داۋامىدا توختاۋسىز كېلىۋەرگەن تۈركىي تىللار دولقۇنلىرى تارىم ۋادىسىدىكى ئارىئانلار ئائىلىسىدىكى قەدىمىي ئاھالىنى تۈركلەشتۈرۈپ ۋە ئاخىرى ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ بولدى. ئاقىۋەتتە يۈەن-مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مىسلىسىز بىرلىكى ئاساسىدا پۈتۈن تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان-قۇمۇل بوستانلىرىدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ پۈت تىرەپ جاھان مىللەتلىرى قاتارىدا مۇھىم ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدەك شىمالىي دەشت-داللاردىن كەلگەن ئۇيغۇرلار بارا-بارا تېرىتورىيە، تىل، ئىقتىساد، پسىخولوگىيە ۋە ئۆز ئېڭى جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن تارىم ۋادىسىدىكى خەلققە ئايلاندى. دېمەك، تىلى، ئۆز ئېڭى ئۇيغۇر ئېڭى (مېنتالوگىيە ۋە باشقىلار جەھەتتە) بولدى. بىراق، ئىقتىساد-مەدەنىيەت تىپى، جۇملىدىن سەنئەتنىڭ ھەممە تۈرلىرى بويىچە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي تۇخارلار ۋە ساكلارنىڭ ھەممە ماددىي-مەنىۋى مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى ۋە ترادىتسىيلىرى ئۇيغۇر نامىدا داۋاملىق جارى قىلىۋەردى ۋە راۋاج تېپىۋەردى. بۇنىڭغا شۇ پاكىت مىسال بولالايدۇكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى

قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ كەنسۇ تەۋەسىدە قالمىش ئەۋلادلىرى بولغان سېرىق ئۇيغۇرلاردا مۇزىكا سەنئىتى ئاساسەن قەدىمىي ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولمىش بۈگۈنكى ۋېنگىرلارنىڭ بەش ئاۋازلىق مۇزىكىسىغا ئوخشاش بەش ئاۋاز دەرىجىسىدە بولغان. ھالبۇكى تارىم ۋادىسىغا كەلگەن تۈركىي تىلداش خەلقلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشۇنداق شىمالىي دەشت-دالا خاراكتېرلىك ھەم بەلكىم ئېتنىك خاراكتېرلىك بەش دەرىجە ئاۋازلىرى مەھەللىۋى مەدەنىيەت تەركىبىگە قوشۇلماي قالغان.

بۇ يەرگە كەلگەندە شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا مۇمكىن بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمىي خەلقلەردىن بولغان توخارلار ۋە ساكلار ئارىيان ئائىلىسىدىكى ۋە قەدىمكى ئىرانىيلار، ھىندى ئارىيانلىرى ۋە باشقا نۇرغۇن خەلقلەرگە ئوخشاشلا، پۈتۈن ئارىيانلار دەسلەپ شەكىللەنگەن ناھايىتى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردا ئۆز تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شەرت-شارائىتلىرى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئەھۋاللىرى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن ھەم مۇقىملاشتۇرۇلغان ئورتاق مەنىۋى-مەدەنىيەت تىرادىتسىيە ۋە ئېستېتىك پسىخىكىغا ئىگە بولغىنىدەك، يەنە دەرىجىلىك ئاۋازلار سىستېمىسى ئاساسىدىكى ئورتاق مۇزىكا سەنئىتىگە ئىگە بولغان ئىدى. مانا بۇ، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئېتنىك ئاساسى ياكى مەنبەسى بولسا كېرەك.

ئەگەر بىز يەنە تېخىمۇ يىراق ئۆتمۈشكە مۇراجىئەت قىلساق، شۇنداق ئېيتالايمىزكى، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان «ھۆكسىلى زۇناسى»نىڭ قەدىمىي تارىم ۋادىسىغا تارتىلغىنى، يەنى قارامتۇل تەنلىك دراۋىدلارنىڭ توخارلاردىن بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا ياشىغىنى بۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىپ قالسا، بۈگۈنكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ يىراق ئۆتمۈش ئېتنىك مەنبەسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى يەنىمۇ ئوبدان دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. چۈنكى، مېسوپوتامىيىدە مىلادىيىدىن بۇرۇن تۆتىنچى مىڭ يىللىقلاردا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ تىلىۋىزاتسىيە مەشئىلىنى ياققان ھەم شۇندىن كېيىن سام-ھام خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىگە بىرىنچى يول سالغان سۇمېرلار ئاشۇنداق خەلققە مەنسۇپ ئىدى. مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى مىڭ يىللىقلاردا ھىندى دەرياسى ھاۋزىسىدا ۋەيران بولغان يۇقىرى سەۋىيىلىك ھاراپپا مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىسى ئاشۇ دىراۋىدلار ئىدى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، مانا ئاشۇ «ھۆكسىلى زۇناسى» دەپ ئاتالغان ئۇزۇن بەلباغدا كېيىنكى زامانلاردا بىردەك تەرەققىي قىلغان ھەممە ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئىلىك ئېپتىداسىنى ئاشۇ دىراۋىدلار باشلىغان دەپ پەرەز قىلساق، خاتالاشماسىمىزمىكىن.

3

يۇقىرىقى ئىككى مەسىلە ئۈستىدە پىكىر بايان قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا تېرمىنولوگىيىسىنىڭ توغرا تەرجىمە قىلىنىشى ۋە چۈشەندۈرۈلۈشى ھەققىدە بىر-ئىككى ئېغىز گەپ قىلغۇم كەلدى.

ئون ئىككى مۇقام تېرمىنلىرىدىن مەرغۇلە، چارگاھ، پەنجىگاھ، سېگاھ، ئەجەم، داستان قاتارلىق نۇرغۇن سۆزلەر يا تەلەپپۇزى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان، يا بولمىسا كۆپىنچە ئۆز مەنىسىدىن قاچۇرۇلغان ھالدا تەرجىمە قىلىنغان. تەلەپپۇز

بويىچە تەرجىمە قىلىنغانلىرى ئىچىدە يەنە توغرا چۈشەندۈرۈلمىگەنلىرى بار. مەسىلەن: «مەرغۇلە» سۆزىنىڭ ئىككى تۈرلۈك لېكسىك مەنىسى بولۇپ، مۇزىكىغا ئائىت بىر مەنىسى «بۇلبۇل ئاۋازى»، «ئاھاڭدارلىق ئاۋازلار» دىن ئىبارەت. بىراق، خەنزۇچىغا «间奏曲» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سېگاھ»، «چارگاھ» قاتارلىق تېرمىنلەرنى ئالساق، «سېگاھ» تېرمىنى ئەڭ قەدىمكى مۇقاملاردىن بىرىنىڭ نامى بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە «سېگاھ - پەدىسى» بىرىكمىسىدە بىمولى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى كوما بىمولىنى بىلدۈرىدۇ. (22) «چارگاھ» تېرمىنى، «تۈرك مۇزىكىسىنىڭ بىر نومۇرلۇق ئاددىي مۇقامى ۋە ئاساسىي تىزىمى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئىنىكلىزچە ئىزاھاتتا: «تۈرك مۇزىكىسىدا ئاساسىي دەرىجىلىك ئاددىي مۇقام بولۇپ، غەرب مۇزىكىسىدىكى ئاۋاز دەرىجىسىگە تەڭ ھەممە ئۈچىنچى دەرىجىلىك ئارىلىق (olc—c) ئاۋازدۇر» دەپ كۆرسىتىلگەن. (23) «پەنجىگاھ» بولسا «قەدىمىي مۇرەككەپ مۇقاملاردىن بىرى» دۇر. (24) «پەشرەۋ» سۆزىنىڭ توغرا يېزىلىشى «پېشرەۋ» بولۇپ، چوڭ كلاسسىك ئاھاڭلار چېلىنغاندا، كىرىش قىسمىدىن كېيىن چالىدىغان كۆپىنچە تۆت ئاۋازلىق ۋە تۆت تەسلىملىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. (25) شۇڭا «پېشرەۋ» ئالدىن چالىدىغان ئاھاڭ مەنىسىدە بولۇپ، «پېش» (ئىلگىرى، ئالدى)، «-رەۋ» (ماڭماق، سىلجىمەك) مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئون ئىككى مۇقامدەك نادىر ۋە مۇبارەك مۇزىكا سەنئەت مىراسلىرىدا مىڭ يىل ئالدىدا ئەبۇ نەسىر ئەل فارابىدەك مۇزىكىشۇناسلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان مۇزىكا ئىلمىنىڭ دۇردانىلىرى ساقلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاشۇ مۇزىكا ئىلمىنىڭ دۇردانىلىرىنى مۇجەسسەملەندۈرگەن ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا لۇغەت فوندىغا جىددىي قاراش لازىم.

تەرجىمىدىكى يەنە بىر مەسىلە، ئۇيغۇر كلاسسىك ۋە خەلق مۇزىكا تېرمىنلىرىنىڭ چەت ئەل تىللىرىغا توغرا تەرجىمە قىلىنىش مەسىلىسىدۇر. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ نۇرى ئاساسىدا، ئۇيغۇر كلاسسىك خەلق مۇزىكا سەنئىتى تېمىسىدا خەنزۇ تىلىدا بېسىلغان كىتابلارنىڭ سەھىپىلىرىگە چەت ئەل (ئاساسەن ئىنىكلىز) تىلىدىكى ئىلاۋىلەرمۇ قوشۇلدى. بۇ ئىنتايىن ئالقىشلاشقا ئەرزىيدىغان ئىش. بۇنىڭدا توغرا تەرجىمە قىلىنغانلار بىلەن بىللە ناتوغرا تەرجىمە قىلىنغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈلدى. مەسىلەن: غىجەك «disek»، قالۇن «kalone»، باليمان «baraman»، دولان راۋابى «dolang rawap»، ناغرا «nagla»، تەمبۇر «tanbar» دەپ، ھەتتاكى ئىلى مۇقامى، قۇمۇل مۇقامى دېگەن بىرىكمە سۆزلەردىكى تېپونىملار «yuli»، «hami» دەپ ئېلىنغان. (26) ئەسلىدە ئەينى ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز بىلەن ئېلىنىش كېرەك ئىدى. دېمەك، بۇ خىل تەرجىمىلەر بىرىنچىدىن، ھەقىقىي ئالىملار ئالدىغا كەلگەندە ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە زەرەر يەتكۈزسە، ئىككىنچىدىن، ساددا ھەۋەسكار كىتابخانلار ئالدىغا كەلگەندە شۇ كىتابخانلارنىڭ چۈشەنچىلىرىنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويىدۇ، خالاس. مانا بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە ئوخشاش ھەممە مىللىي مەدەنىيەت مەسىلىلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ

بارغۇچى ئالىملار ۋە مۇئەللىپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈشلىرى ۋە ئۆز ئەمگەكلىرىدىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ساقلاش ئۈچۈن نەقەدەر ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىگە يەنە بىر جانلىق مىسال.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتى ئۆزىنىڭ ئىقتىساد-مەدەنىيەت زېمىنىدىن خالىي ھالدا ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ پۈتۈن تارىم ھاۋزىسىدا ياشاش تارىخىغا ۋە قەدىمىي زامانلاردىن باشلانغان ئېتنىك پروتسىيسىگە تەئەللۇقسىز ھاسىل بولغان ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شۇنداق ئۇستۇن سەۋىيىلىك مۇزىكا سەنئىتى ئۆز ئانا يۇرتى بولغان تارىم ھاۋزىسىدا ئەڭ يىراق نېئولىتنىك مەدەنىيەت يىلتىز مەنبەلىرىدىن ئاپىرىدە بولغان ۋە ئىزچىل راۋاجلىنىپ كەلگەن پۈتۈن مەھەللىۋى مەنىۋى ۋە ماددىي مەدەنىيەت زېمىندا تۆرەلگەن ھەم يېتىلىپ كامالەتكە يەتكەن. نېئولىتنىك مەدەنىيەتتىن باشلاپ، پۈتۈن ئىقتىساد-مەدەنىيەت تىپى غەربىي ئاسىيا، ئىران ۋە ھىندىلارنىڭ ئىقتىساد-مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردىكى مۇزىكا سەنئىتى ئاشۇ غەربىي ئاسىيا، ئىران ۋە ھىندىستان مۇزىكا سەنئەتلىرى بىلەن كۆپ تەرەپلەردە ئورتاقلىققا ئىگە. مۇقام (مقام) نامىدا ئاتالغان مۇزىكا سەنئىتى تۈرلىرى ۋە تۈزۈلۈش شەكىللىرىنىڭ مېسوپوتامىيە، كىچىك ئاسىيا، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىكى تارىم ھاۋزىسىغىچە ئانچە پەرقسىز ۋارىيانتلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاش تارقىلىشى ئىسلامىيەتتىنمۇ ئۇزاق بولغان جۇغراپىيىلىك ئىقتىساد-مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ئوخشاپراق ياكى يېقىن بولغانلىقى بىلەن باغلىقتۇر.

بۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆتمۈش ئېتنىك مەنبەسى بولغان تۇخارلار، ساكلار ۋە بەلكىم ئۇلاردىنمۇ قەدىمىي بولغان دىراۋىدلارنىڭ مۇزىكا سۆيەر تالانت ئىستىداتلىرى ھەم ئېسىل ئەنئەنىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شىمالىي يايلاق دالالىرىدا قالغان باشقا تىلداش تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇزىكا سەنئەتلىرىدىن ئۈچۈق ئاجرالغان ئاجايىپ خاراكتېرلىك خۇش ناۋا ۋە ئارامبەخش مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئىلىك ئېتنىك ئاساسى ياكى ئىپتىداسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بەزى تارىخىي دەۋرلەردە ئەرەبلەر، پارسلار ۋە ھىندىلارنىڭ ئەينى دەۋر مۇزىكا سەنئىتىدىن ئۇستۇن بولۇپ چىقىشىغا ھەسسە قوشتى. شۇنداقلا خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىغىچە سالنامىلاردا ئىزچىل مەدھىيىلىنىپ كەلگەن غەربىي دىياز مۇزىكىلىرىنىڭ تارىخىي-ئېتنىك يىلتىز مەنبەلىرى ئەنە شۇ دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئاشۇنداق ئۇزاق تارىخىي ئېتنىك ئەنئەنىلەرگە ئىگە ئېسىل ۋە رەڭمۇ رەڭ مۇزىكا سەنئىتى. دەل مۇشۇ مۇزىكا سەنئىتى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكا سەنئىتىگە ۋە بىر پۈتۈن مەدەنىيىتىگە روشەن ۋە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا يۈەن جېن (元稹 مىلادى 831 - 779) نىڭ «دراما ئاھاڭلىرى» دېگەن شېئىرى بۇنىڭغا ئۈچۈق ئىسپات بولالايدۇ:

بولدى غۇرلارچە (28) ياسانماق
قىز-ئايالالار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى
غۇرلارسىمان.
«سۇمۇرغ ئاتەش» نىڭ ساداسى
مۇڭ بىلەن ئوقۇلسا ئەگەر،
«نەۋباھار مەرغۇلسى» ياڭراتتى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئاتقا غۇرلارچە مىنىش، زىبۇ -
زىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەس - بەستە ھەۋەس
بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.

خوش، مىلادى باشلىنىش بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ھاۋزىسىدا ياشىغان ئەجداتلىرىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەدەنىيەت ئەرباپلىرىنى ئىخلاس بىلەن مەدھىيە ئوقۇشقا ئېلىپ بارغىنى تارىم ھاۋزىسىنىڭ ئۆزىدىكى يىراق ئۆتمۈش مەدەنىيەت ۋە ئىنتىك يىلتىز سەۋەبلىرىدىن ساقىت ھالدا، باشقا يىلتىز سەۋەبلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئىلىم-پەن مەنتىقىسى ئېتىبارى بىلەن ئىمكانىيەت بولمىسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن.

ئىزاھاتلار:

①، ②، ⑫، ㉒، ㉕، جۇچىڭباۋ: «يىپەك يولىدا مۇزىكا مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل.

③ بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى: «تاشقورغان ناھىيىسى چىرغالدىكى پالئولىت خارابىنى تەكشۈرۈش ھەققىدە»، شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى»، 1986-يىللىق 1-سان.

④ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1-قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل.

⑤ «دۇنيا تارىخى» (1-توم 1-قىسىم)، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، سەنلەن كىتابخانىسى نەشرى 1961-يىل.

⑥ «دېھقانچىلىق ۋە ھۈنەر-سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەئەسى غەربىي ئاسىيامۇ، ياكى شەرقىي ئاسىيامۇ؟» مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1982-يىل.

⑦ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى» مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1982-يىل.

⑧ «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسىنى داۋاملىق ئىزدىنىش توغرىسىدا» «ئارخېئولوگىيىلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى» 1-توپلام 16-بەت.

⑨ ماتسۇدا تويسىئۇ، خاگا ساۋارتۇسكى: «تارىم ۋادىسىكى مەملىكەتلەر»، «ئارخېئولوگىيىلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى» 4-3-توپلام 173-176-بەتلەر.

⑩ زۇنۇن قادىر «غۇنچەم» دراملار توپلىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل.

⑪ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل.

⑫ جۇجىڭباۋنىڭ يۇقىرىقى مونوگرافىيىسىدىن باشقا

⑬، ⑮، ⑯، ⑰، «قەدىمكى شەرق تارىخى» سەنلىيەن كىتاپخانىسى، 1957-يىل.

⑭، «ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ تۈزۈلۈشلىرى»، «مىللەتلەر تەرجىمىسى» (6-قىسىم)، 1979-يىل.

⑱، «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايوننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» جۇڭخۇا كىتاپ نەشرىياتى، 1985-يىل.

⑲. «دۇنيا تارىخىي تىزىسلىرى» بېيجىڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل.

⑳ بارىس تۇغلاچى: «ئوكيانوس» (3-جىلت) ئىستامبۇل 1974-يىل.

㉑ «ئوكيانوس» 3-جىلت.

㉓ «ئوكيانوس» 1-جىلت، 413-بەت.

㉔ «ئوكيانوس» 3-جىلت، 2306-بەت.

㉕ «ئوكيانوس» 7-جىلت 2321-بەت.

㉖، — غۇر- خەنزۇچە «胡» سۆزى بولۇپ خېلى بۇرۇن خەنزۇچە ماتېرىياللاردا شىمالىي ھۇنلار بىلەن غەربىي خەلقلەرگە قويۇلغان ئومۇمىي نامدۇر. ھازىرغىچە «胡» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى ئېنىقلانمىدى ۋە قايسى قەدىمكى خەلقنىڭ قانداق ئىستىكى دېگەن مەسىلە تېخى ھەل بولمىدى. بۇ يەردە مەن (ئاپتور) شۇ تارىخى ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدىغان «غۇر» ياكى «خۇر» سۆزىنى ئېلىشنى لايىق كۆردۈم.

مۇنۇكۇم تاز

(چۆچەك)

ھايات باياۋانلىرىنى كېزىپ، سۆز خامىنىدىن چەش راسلىغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇنىڭدىن ناھايىتى كۆپ زامانلار ئىلگىرى سەھرايى ۋۇش دېگەن يۇرتتا مۇنۇكۇم دەيدىغان بېشى گەدىنىگىچە كېپەك بىر تاز ئۆتكەنىكەن، كىشلەر ئۇنى«تاز-تاز» دەۋەرگەچكە، تاز يۇرتىدىن بىزار بولۇپتۇ ۋە باشقا بىر يۇرتقا چىقىپ كېتىش خىيالى تۇغۇلۇپ نان-توقاچ، قاپاقتا سۇ ئېلىپ يولغا راۋان بولۇپتۇ. كۆڭلى خاپا ھالدا ماڭەـماـ ڭە بىر چۆلگە چىقىپ قارىغۇدەك بولسا، يول ئىككىگە ئايرىلغان، ئۇ قايسى يولغا مېڭىشنى ئويلاۋاتقاندا، قاياقتىندۇر ئۆزىگە ئوخشاش ئىككى تاز پەيدا بولۇپ:

— ئاداش! قاياققا بارىسلەر؟ — دەپ سوراپتۇ. تاز:

— نەگە باراتتىم ئاغىنىلەر، پەرغۇن دىيارىغا ماڭغانىدىم، قايسى يول بىلەن مېڭىشنى بىلەلمەيۋاتىمەن، — دەپتۇ. ھېلىقى ئىككى تاز:

— بىز پەرغۇندىن كەلگەن، يولنى بىلىمىز، بىز باشلاپ بارايلى! — دەپتۇ. سەھرايى ۋۇشتىن چىققان مۇنۇكۇم تاز بۇ ئىككى تازدىن نان، سۈيىنى ئايىماپتۇ، يول ئوزۇقى ئاخىرى تۈگەپتۇ.

مۇنۇكۇم تاز:

— ئاغىنىلەر، نان، سۇ تۈگىدى، ماڭا ئوزۇق بېرىڭلار، — دەپتۇ. ھېلىقى ئىككى تاز:

— گېپىڭنى قارا، بىز سېنىڭ نېمەڭنى يېدۇق؟ شامال يەپ، بوران كېكىر، — دەپتۇ. مۇنۇكۇم تازغا يەنىلا ئىككى تازنىڭ كەينىدىن ماڭماي ئامال بولماپتۇ. قورسىقى ئاچسا دەرەخ قوۋزىقى، قومۇش يىلتىزىنى يەپتۇ، زارلىماپتۇ. بۇلارغا كۇنلەرنىڭ بىرىدە قومۇشلۇق ئارىسىغا سېلىنغان دەك ئۇچراپتۇ. بۇ گۈلقىز ئىسىملىك پەرىزات بىنا قىلغان ساراي ئىكەن. بۇلار سارايغا ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى تاز گۆشلۈك تاماقلارنى ئېلىپ يەۋېرىپتۇ. تاز تۈكرۈكىنى يۇتۇپ يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. پەرىزات گۈلقىز:

— سىز نېمىشقا يىغلاپ ئولتۇرىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

تاز پۇل ۋە ئوزۇقىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى، ئاغىنىلىرىنىڭ يەكلىشىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. پەرىزات قىزنىڭ تازغا ئىچى ئاغرىپتۇ ۋە تازنى تاماقخانىسىغا باشلاپ غىزالاندۇرغاندىن كېيىن، بىر خورجۇننىڭ ئىككى پېيىغا نان-توقاچ قاچىلاپ بېرىپ:

— بۇ نان-توقاچلارنى يەڭ، مۇنۇ چاي خالتىسىنى يانچۇققا سېلىڭ، ئەگەر بېشىڭىزغا كۈن چۈشسە «گۈلقىز خېنىمنىڭ ئەمرى» دەپ قولىڭىزنى بىر سالسىڭىز، بۇ چاي خالتىسىدىن سىزگە كېرەكلىك نەرسىلەر چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جېنىڭىزنى ئوبدان باقىسىز، — دەپتۇ.

ھېلىقى ئىككى تاز:ئۆيگە كىرىپ كەتكەن تازغا گۈلقىز خېنىم نېمە بەردىـ كىن، بىزگە نېمە بېرەركىن، دەپ قاراپ تۇرۇپتۇ.

بۇنى گۈلقىزخان كۆرۈپ قېلىپ بىرىگە بىر جىلتىكە، بىرىگە بىر كونا چىغ قالپاق بېرىپتۇ. بۇلار ئەتىسى تەشەككۈر بىلدۈرۈپ يولغا راۋان بولۇپتۇ.

ئۇلار ناخشا بىلەن روھلىنىپ، ھېكايە سۆزلىشىپ يولىنى قىسقارتىپ، ئاخىرى پەرغۇنىغا يېتىپ بېرىپتۇ. مۇنۇكۇم تاز گۈلقىز-خان بەرگەن نان-توقاچلارنى يەپ، تۈگەپ قالغاندا چاي خالتىسىغا قاراپ: «گۈلقىز خېنىمنىڭ ئەمرى» دەپ قول سالغانىكەن، بىر سىقىم مەرۋايىت چىقىپتۇ. تاز مەرۋايىتنى سېتىپ، پۇلغا لازىملىق نەرسىلەرنى ئېلىپتۇ، يېگۈسى بارنى يەپتۇ. ئىككى تازنىڭ ئاش-ئوزۇقى تۈگەپ، ئاخىرى مۇنۇكۇم تازغا يالۋۇرۇپ:

— بىز خىزمىتىڭىزدە بولساق، بىزنى ئاچ قويمىسىڭىز، — دەپ يالۋۇرۇشۇپتۇ. مۇنۇكۇم تاز بەك ئاق كۆڭۈل، خەيرىخاھ ئىكەن. بۇ ئىككى تازغا يۈز سەردىن ئىككى يۈز سەر ئالتۇن بېرىپ دۇكان ئېچىپ بېرىپتۇ. مۇنۇكۇم تاز بولسا بىر كونا تاملىقتا بېرىپ يېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنۇكۇم تازنىڭ كۆزى ئەمدىلا ئۇيقۇغا بارغانىكەن، چۈشىدە ئاجايىپ چىرايلىق بىر قىزنى كۆرۈپتۇ. ئويغىنىپ سەكرەپ تۇرسا، چۈشىدە كۆرگەن تولۇنئايدەك گۈزەل قىز يوق. تاز ھېلىقى ئىككى تازنىڭ يېنىغا بېرىپ:

— چۈشۈمدە مەن بىر گۈزەل قىز كۆرگەنىدىم، كۆڭلۈمنى ۋەسۋەسى قاپلىدى. سىلەر شەھەرمۇ-شەھەر ئىزلەپ مەن كۆرگەن گۈزەل قىزنى تېپىپ كېلىڭلار، — دېگەنىكەن. ئىككى تاز:

— سەن خوتۇن ئېلىش ئۈچۈن ئېسىل كىيىم ئېلىپ ياسانغىن! — دەپتۇ. مۇنۇكۇم تاز:

— نېمە قىلىشنى ئۆزۈم بىلمەن. سىلەر خوتۇن تېپىپ كېلىشنى بىلىڭلار، — دەپتۇ. ئىككى تاز 71 شەھەردىن 71 قىز تاللاپ ئېلىپ كەپتۇ. مۇنۇكۇم تاز قىزلارنى تىزىلدۇرۇپ كۆزەتسە چۈشىدىكى قىز يوق تۇرغۇدەك. تاز قىزلارنى بىرى ئۇنداقكەن، بىرى مۇنداقكەن، دەپ ياراتماپتۇ. ئىككى تاز:

— ھەي مۇنۇكۇم ئاغىنە، ئەكەلگەن قىزلىرىمىزنى ياراتمىدىڭ، ئەمدى كالتەك قويۇرۇق، ئۆزۈڭ قولاقتىن بىرنى سېتىۋالساق بولغۇدەك، — دەپتۇ. مۇنۇكۇم تاز چېچاڭ-لاپ:

— دۇنيادا خوتۇن دېگەن تولا گەپ، سىلەر بارمىغان بىرەر شەھەر بارمۇ-قانداق؟ — دەپ سوراپتۇ. ئىككى تاز:

— بۇياقتا كۇسەن، ئۇياقتا سەمەرقەنت، مىسىر شەھەرلىرى قالدى، — دەپتۇ. مۇنۇكۇم تاز:

— توغرا، مىسىر شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئالىمەن، دەرھال مىسىر شاھىنىڭ قىزىنى سۆزلىشىپ، رازىلىقىنى ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ.

بۇ ئىككى تاز شاھانە كىيىنىپ، ھەممەت كەمەرلىرىنى چىگىشىپ، كۆپ يول يۈرۈپ، مىسىر شاھىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ، ئوردىنى توققۇز ئايلىنىپ، پادىشاھقا توققۇز تەزىم قىلىپ تۇرۇپتىكەن، پادىشاھ:

— سەنلەر نېمە سەۋەب بىلەن كەلگەن تازلار؟ — دەپ سوراپتۇ. تازلار:

— پادىشاھى ئالەم، بىز نېمە تاز بولارمىز، قىزلىرىنىڭ ياتلىق بولۇش رازىلىقىنى ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن ئەلچىلەرمىز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ:

— قىزىمنى ئالماقچى بولغان كىشى كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىغانىكەن، ئىككى تاز:

— سەھرايى ۋۇشتىن چىقىپ، پەرغۇن دىيارىدا كونا تاملىقنى ماكان قىلغان مۇنۇكۇم ئاتلىق تاز، — دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ. پادىشاھقا ئالەم پىرقىراپ، ۋوجۇدى پارتىلىغاندەك قەھرى-غەزەپ

يامشىپتۇ. شاھ ئېيىپتۇركى:

— قىزىمنى نى-نى شاھزادىلەرگە بەرمىدىم، ئەمدى بىر سەھرالىق تازغا بېرىمەنمۇ؟جاللات! مۇنۇ ئەلچىلەرنى جەھەننەمگە ئۇزات!

پادىشاھنىڭ پەرمانىنى ئاڭلىغان بىر ۋەزىر ئارىغا چۈشۈپ:

— شاھ ئالىيلىرى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق، گۇناھىدىن كەچكەيلا، — دەپ پادىشاھنى پەرمانىدىن ياندۇرۇپتۇ.

تازلار ئاران دېگەندە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشۇپ پەرغۇن دىيارىغا قايتىپ بېرىپ:

— پادىشاھ شىكارغا چىقىپ كەتكەنىكەن، ئۇچرىشالمىدۇق، — دەپتۇ. مۇنۇكۇم تاز ئىككى تازغا:

— ئۇنداقتا، پادىشاھ پات ئارىدا شىكاردىن قايتىدۇ، ئەتە يەنە يولغا چىقىپ، مۇددىئانى مەقسەتكە توغرىلاڭلار، — دەپتۇ. بۇ ئىككى تاز يەنە كۆپ يول يۈرۈپ شاھ ھوزۇرىغا بېرىپ:

— مۇنۇكۇم تاز بىزنى يەنە ئەۋەتتى، بىز ئىلاجىسىزلىقتىن كەلدۇق، يەنىلا توي رازىلىقىنى ئېلىش لازىم بولدى، — دەپتۇ.

پادىشاھ بۇ تازلاردىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئوردا ئەھلى بىلەن چوڭ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. بىر ۋەزىر:

— شاھ ئالىيلىرى، بۇ ئىشقا باش قاتۇرمىغايلا، قىزغا خېرىدار بولغان تازغا ئۈچ تۈرلۈك شەرت قويىمىز، شەرتنى ئادا قىلالىسا قىزنى بېرىمىز، ئادا قىلالمىسا بېشىنى ئالىمىز. لېكىن، بۇ شەرتلەرنىڭ بىرىنىمۇ ئادا قىلالمايدۇ، — دەپ ئەقىل كۆرسىتىپتۇ. پادىشاھ بۇ ئەقىلنى توغرا تېپىپتۇ-دە، ئەلچى تازلارنى چاقىرىپ:

— سىلەر بېرىپ، قىزىمنى ئالىدىغان تازنى ئەۋەتىڭلار، ئۈچ شەرتىم بار، شۇنى ئورۇندىشى شەرت، — دەپتۇ.

تازلار پادىشاھنىڭ ئالدىدىن ئامان-ئېسەن چىققانلىقىغا خۇش بولۇشۇپ، تازنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى بايان قىلىپتۇ. مۇنۇكۇم تاز ئۆزىنىڭ ئۈچ شەرتنى ئورۇنداپ، قىزنى ئالالايدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ، مىسىر شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. تاز ناھايىتى كۆپ يول يۈرۈپ، بىر چۆلگە كەلگەندە بىر موماي بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. موماي تازدىن:

— ئوغلۇم، قاياققا سەپەر قىلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. تاز:

— موما، مەن مىسىر پادىشاھىنىڭ ئۈچ شەرتىنى ئادا قىلىپ، قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ كېلىشكە ماڭدىم. سىز پادىشاھنىڭ ئۆمرۈمنى خازان ئەيلىمەسلىكى ئۈچۈن ھىممىتىڭىزدىن ئۈمىدۋار قىلسىڭىز، — دەپتۇ. موماي:

— ۋاي بالام، سەن يامان يەرگە چۈشۈپ كېتىپسەن، ئېھتىيات قىل، — دەپتۇ. تاز ھەيران بولۇپ:

— قانداق يەر ئۇ، ماڭا ئەھۋالنى سۆزلەپ بەرسىڭىز؟ — دەپتۇ. موماي:

— بالام، مەن ئاشۇ مىسىر پادىشاھىنىڭ ئاشپىزى ئىدىم، بۇ پادىشاھ ئادەمنىڭ قېنى بىلەن ئوزۇقلىنىدىغان بىر بۆرگىنى بورداپ تۇگدەك يوغىناتقان ئىدى، بۇنىڭ تېرىسىنى مەن سويۇپ بەرگەنىدىم، پادىشاھ بىزگە: «بۇنى ھېچ كىشىگە دېمەڭلار» دېگەن، مەن بۇنى بىر تۇغقىنىمغا دەپ قويغانلىقىم ئۈچۈن مېنى مۇشۇ چۆلگە پالىۋەتكەن. پادىشاھ ئېھتىمال سەندىن ئاشۇ بۆرگىنىڭ تېرىسىنى «بۇ نېمىنىڭ تېرىسى؟» دەپ سورايدۇ. بۇ سوئالغا سەن دەرھال جاۋاب بەرمەي كۆپ ئويلانغاندەك قىلىپ جاۋاب بەرگىن، ئەگەر تېز جاۋاب بېرىۋەتسەڭ ساڭا بۇنى ھېلىقى قېرى دەپ بەرگەن ئوخشايدۇ دەپ

پادىشاھ مېنىڭ كاللامنى ئالدۇ. سەن ئاشۇ بىر شەرتكە جاۋاب بېرەلىسەڭ قالغىنى ئاسان، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇنۇكۇم تاز مومايىنى رەھمەتكە كۆمۈۋېتىپ، چاپقىنىچە مىسىر شەھىرىگە بېرىپتۇ. تاز ئوردا ئىچىگە كىرىپ:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم پادىشاھى ئالەم، — دەپ يەتتە قېتىم تەزىم قىلىپ تۇرۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ:

— سەن نېمە تاز؟ — دەپ سوراپتۇ.

تاز:

— مەن ئۆزلىرىگە كۈيئوغۇل بولىدىغان تاز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھنىڭ كۆزىگە قان، قەلبىگە ئاچچىق تولۇپ:

— ھە، تاز، مەن قىزىمنى شاھزادىلەرگە، نى-نى ۋەزىرلەرگە بەرمىگەنىدىم، ئەمدى سەن كېلىپسەن، كېرەك يوق، ئۈچ شەرت بار، بىرنى ئادا قىلالمىساڭ، جاللاتلىرىم چېپىپ تاشلايدۇ، — دەپتۇ - دە، بىر دانە تېرىنى ئەچقتۇرۇپ تازنىڭ ئالدىغا تاشلاپ:

— بۇ نېمىنىڭ تېرىسى؟ — دەپ سوراپتۇ.

تاز بۇنى كۆرۈپ ھاڭ-تاڭ قالغان ھالدا ئۇ يەر، بۇ يەرلىرىنى سىيلاپ كۆرۈپ، قۇلىقىدا تىڭشاپ، تىلى بىلەن تېتىپ بېقىپ:

— بۇ بۈرگىنىڭ تېرىسىگە ئوخشايدۇ، — دەپتۇ. پادىشاھنىڭ چىرايى تامدەك تاتىرىپ:

— ئەمدى ئىككىنچى شەرتىمنى ئادا قىل، — دەپتۇ. تاز:

— خوش، شاھ ئالىيلىرى، ئىككىنچى شەرتلىرى نېمىكىن؟ — دەپتۇ. پادىشاھ:

— ئىككىنچى شەرت — قىزىمنى بىر قېتىم كۈلدۈرۈپ، بىر قېتىم يىغلىتىپ بېرىدىسەن، — دەپتۇ ۋە قىزىنى ئالتۇن راۋاق ئۈستىگە چىقىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. تاز شادلىقىدىن:

— قىزلىرى شۇمىكىن، پادىشاھى ئالەم، — دەپتۇ-دە، ئارقىسىغا يۈز قەدەم يېنىپ، يەڭلىرىنى شىمايلاپ، مۇشلىرىنى تۈگۈپ، — مەلىكىنىڭ ئالدىغا سالغۇم كېلۇر، سالغۇم كېلۇر ... — دەپ يۈگۈرگەنچە بارغانىكەن، مەلىكە راۋاق ئۈستىدە ئولتۇرۇپ:

— ھەي تاز، نېمىنى سالاتتىڭ! — دەپلا يىغلاپ سالپتۇ. تاز:

— مەلىكىنىڭ ئولتۇرغان يېرىنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئالتۇندىن بىر راۋاق... — دەپ بىر كۈلۈپتىكەن، مەلىكىمۇ ۋىلىققىدە كۈلۈپ سالپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ:

— تاز ئىككىنچى شەرتنىمۇ ئادا قىلدىڭ، ئەمدى ئۈچىنچى شەرتىم، ساڭا قىرىق توشقان بېرىمەن، توشقانلارنى ئىنسان ئايىغى يەتمەيدىغان چۆلگە ئاپىرىپ قويۇپ بېرىپ باقىسەن، ۋاقتى 40 كۈن، توشقانلارنىڭ بىرى ئاشمايدۇ، بىرى كەملىمەيدۇ، كەملىسە بېشىڭ بىلەن جاۋاب بېرىسەن، — دەپتۇ. تاز:

— خوپ بولغاي، — دەپ تەييارلىقنى تاماملاپ توشقانلارنى ئېلىپ، يەتتە كۈن يول مېڭىپ يىراق بىر جاڭگاللىققا كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ توقاينىڭ ئوت-سۈلىرى شۇنداق ياخشى تۇرغۇدەك، تاز توشقانلارنى شۇ توقايدا بېقىش قارارىغا كەپتۇ. كېتىۋېتىپ بىر تۈپ توغراقنىڭ تۈۋىدە ئۆچكىنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇچرىتىپتۇ. تاز ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى سويۇپ، توغراقنىڭ پۇتىقىدىن بىرنى كېسىپ بىر دانە گەردىش ئېگىپ ئۆچكە تېرىسىدە داپ كېرىپتۇ. تاز تاتلىق-تۇرۇملارنى تەييارلاپ داپ چېلىپ تۇرۇپ توشقانلارغا بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ توشقانلارنى داپ ئاۋازىغا كۆندۈرۈپتۇ. داپ چېلىنسا توشقانلار ئۇچقاندەك يېتىپ

كېلىدىغان بولۇپتۇ.

ئارىدىن 30 كۈن ئۆتۈپتۇ. پادىشاھ باشقىلار بىلەن كېڭىشىپ:

— بۇ تاز ئالدىنقى شەرتنىمۇ ئاسانلا ئادا قىلىۋەتتى. ئەمدى 40 كۈن تولغاندا 40 توشقاننى قىرىق پېتى ئېلىپ چىقمىسۇن يەنە، قانداق قىلارمىز؟ — دەپ ۋەھىمىسىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھنىڭ خانىشى:

— ئەي پادىشاھى ئالەم، بۇ تازنى شۇنداق قىلماس دېگىلىمۇ بولمايدۇ، سىلە بىر كونا چاپاننى كىيسىلە ۋە كونا تەلپەكتىن بىردە باشلىرىنى نىقابلاپ، ساقاللىرىنى ئازراق پاخپايتىپ ياساپ، مايماق ئېشەككە مىنىپ، ئات كاللىسىدەك ئالتۇننى ئېلىپ تازنىڭ يېنىغا بېرىپ، غوجام مېنىڭ ئۆپكە كېسىلىم بار ئىدى، تېۋىپقا كۆرۈنسەم، تېۋىپ، جاڭگالدا مىسىر پادىشاھىنىڭ توشقانلىرىنى باقىدىغان بىر تاز بار. شۇ تازنىڭ يېنىغا بارسىلا بىر توشقان سېتىپ بېرىدۇ. شۇ توشقاننى پىشۇرۇپ يېسىلە كېسەلدىن ساقىيالايلا دېگەنىدى. شۇڭا يانلىرىغا كەلدىم، دەپ تۇرۇۋالسىلا، بىر توشقان سېتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن توشقاندىن 39 قالىدۇ. تازنىڭ بېشىنى ئالىمىز، — دەپتۇ.

پادىشاھ بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، تازنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. جۇل-جۇل ياسىنىپ كەلگەن پادىشاھ كېسەل جەريانىنى، توشقان ئېلىش مەقسىتىنى بايان قىلىپتۇ. تاز پادىشاھنى تونۇمىغان بولۇۋېلىپ:

— مەن توشقان ساتالمايمەن، توشقان پادىشاھنىڭ، سىزگە سېتىپ بەرسەم پادىشاھ ئالىيلىرى بېشىمنى ئالىدۇ، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. پادىشاھ ئەكەلگەن ئالتۇننى تەڭلىگەنىكەن، ئالتۇنغىمۇ ئۇنىماپتۇ. پادىشاھ ئامالسىزلىقتىن يىغلاپتۇ. تاز ئاخىرى:

— ئىنسانىنى ھاجەتتىن چىقىرىش سائادەتلىك ئىش، سىز ھاجەتلىك كىشى ئىكەنسىز، كىيىملىرىڭىزنى سېلىپ، ئېشەك بولۇپ ئۆمۈلەڭ، سىزگە مىنىمەن، ئاندىن ئالتۇنىڭىزنى ئېلىپ قېلىپ، بىر توشقان بەرسەممۇ بېرەي، — دەپتۇ.

پادىشاھ دەرھال ماقۇل بولۇپ يالىڭاچلىنىپ، ئېشەكتەك ئۆمۈلەشكە باشلاپتۇ.

پادىشاھ ناھايىتى سېمىز بولغانلىقتىن بەدىنى ئۆپكىدەك لىغىرلاپ تۇرىدىكەن. تاز پادىشاھقا مىنىپ ئويناپتۇ. پادىشاھ چەكسىز خورلۇق ھېس قىلسىمۇ، چۆلدە ئادەم كۆرمەيدىغۇ، دەپ ئۆزىگە تەسەللى تېپىپتۇ.

تاز پادىشاھقا بىر توشقان تۇتۇپ بېرىپتۇ. پادىشاھ تاز ھامان توشقاندىن بىرنى كەملەتتى، بەربىر ئىنتىقامىمنى ئالىمەن، دەپ ئويلاپ، ئېشىككە مىنىپ شەھەرگە قاراپ مېڭىپتۇ. پادىشاھ توشقاننى ئېلىپ بىر ئون يېتەر جايغا بارغاندا تاز داپنى «دۈڭگۈلدۈڭ، دۈڭگۈلدۈڭ» قىلىپ چالغىلى باشلاپتۇ. داپنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان توشقان پادىشاھنىڭ قولتۇقىدىن سىرغىپ قېچىپ تازنىڭ ئالدىغا بېرىپ تۇرۇپتۇ. پادىشاھ مەن شۇنداق خورلۇقلارنى بېشىمدىن كەچۈرۈپ ئېلىپ كەلگەن توشقان قېچىپ كەتتى. يەنە بارسام يەنە ئۆلگەرىكىدەك خورلۇق تارتىشىم مۇمكىن، ئۇنىڭدىن كۆرە شەھەرگە كېتەي، دەپ خاپا ھالدا شەھەرگە چىقىپتۇ. پادىشاھ ئۆيگە كىرگەندە خانىشىغا يىغلاپتۇ.

خانىش:

— ئۇلۇغ شاھىم، ماڭا رۇخسەت قىلغايلا، مەن جاڭگالغا كىرىپ تازدىن بىر توشقان ئېلىپ چىقىمەن، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. پادىشاھ:

— خوتۇن، سىلە زادى بارماڭلار، تاز ياۋۇز، شەرتى قاتتىق، — دەپتۇ.

خانىش ئۇنىماي، تازنىڭ قېشىغا بېرىپ:

—ئېرىم كېسەل ئىدى، بىر توشقان سېتىپ بەرسىلە، — دەپتۇ. تاز:

— بولمايدۇ، توشقاندىن بىرى كېمەيسە شاھ بېشىمنى ئالىدۇ، — دەپتۇ. بۇ خوتۇن يالۋۇرۇپ يۈرۈپ تازنى ماقۇلغا كەلتۈرۈپتۇ. تاز ئاخىرى:

— توشقان سېتىپ بېرەي، تۈتۈۋېلىشلىرى ناتايىن، مەن شۇنىڭغا ئامالسىز، — دەپتۇ.

خانىش ناھايىتى خۇشال بولۇپ توشقانلارنى قوغلاشقا باشلاپتۇ. تاز ھېلى ئۇ دۆڭدە، ھېلى بۇ چوڭقۇردا، ھېلى ئۇياقتا، ھېلى بۇياقتا دېپىنى دۆڭگۈلدىتىپ توشقانلارنى ئەگەشتۈرۈپ، بۇ خوتۇننى ھارغۇزۇپ «داد» دېگۈزۈپتۇ. توشقانلار زادىلا تۇتۇق بەرمەپتۇ. خانىش تازنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— غوجام، مەن تۇتالمايدىكەنمەن، — دەپ ئامالسىزلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. تاز:

— نېمە ئىلاج بار، مەن ھاجىتىڭىزنى راۋا قىلاي، دېدىم. توشقان تۆت پۇتلۇق، سىز ئىككى پۇتلۇق تۇرساق، — دەپتۇ. خانىش ئامالسىزلىقتىن شەھەرگە يول ئاپتۇ.

پادىشاھ خانىشنى كۆرۈپ:

— مەن سىلىنى بارماڭلار، دېسەم ئۇنىمىغان، ئېلىپ چىققان توشقان قېنى؟ — دەپ سوراپتۇ. خانىش يىغلاپ ئۆزىنى ئېشەكتىن يەرگە ئېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ قىزى ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى، توشقان ئېلىپ چىقالمىغانلىقىنى سېزىشىپتۇ. نۆۋەتتە قىزمۇ ئاتا-ئانىسىدىن جاڭگالغا كىرىپ توشقان ئېلىپ چىقىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. پادىشاھ ۋە خانىش:

— جېنىم بالام، سىز بارماڭ، تازدا رەھىم يوق، سىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىن يانمايدۇ، — دەپ قانچە توسسىمۇ، مەلىكە:

— زادى كىرىمەن دېدىم، كىرىمەن، — دەپ قاتتىق تۇرۇۋاپتۇ.

مەلىكىگە ئاتا-ئانا بولغۇچىلار ئەھۋالنى ئېنىق دېيەلمەپتۇ. نائىلاج قىزنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلۇپتۇ. مەلىكە كۆپ جەبرە تارتىپ جاڭگالغا كىرىپتۇ، تازمۇ ئىللىق كۈتۈۋاپتۇ ۋە مەلىكىنىڭ توشقان ئېلىش ئىلتىماسىنى ئاڭلاپتۇ. ئەمما:

—سىزگە توشقان بەرسەم پادىشاھ بېشىمنى ئالىدۇ، — دەپ ئالتۇنغىمۇ نەزەر سالماپتۇ. مەلىكە ئاخىرى:

— نېمە دېسىڭىز شۇنى بېرەي، — دەپ يېلىنىشقا باشلاپتۇ. تاز:

— ئەمىسە مۇرادىمغا يەتكۈزۈڭ، — دەپتۇ. مەلىكە:

— مەن قىز بالا تۇرسام، مۇشۇنىڭغا كەپىنلا دېمەڭ، — دەپتۇ. تاز:

— ئۇنداق بولسا، سىزگە توشقان بېرەلمەيمەن، — دەپتۇ.

مەلىكە بىر توشقاننى قولغا كەلتۈرسەم، تازنىڭ بېشى كېسىلىدۇ. تازدىن ئاجراپ بىرەر شاھزادىگە تەگمەيمەنمۇ؟... دېگەنلەرنى ئويلاپ «ماقۇل» بولۇپتۇ.

تاز مەلىكىگە بىر توشقاننى بېرىپ يولغا سېلىپتۇ. مەلىكە ئىپپەت-نومۇسى ھېسابىغا بىر توشقانغا ئېرىشىپ، كەلگۈسىدە بىرەر شاھزادىگە تېگىش مۇرادىغا ئاساس سالغىنىغا شادلىنىپ، توشقاننى ئېلىپ كېتىۋاتسا، تاز داپنى دۆڭگۈرلىتىپ بىر چالغانىكەن، بۇنى ئاڭلىغان توشقان پالاق-پۇلۇق قىلىپلا، مەلىكىنىڭ قولىدىن يەرگە چۈشۈپ، تازنىڭ ئالدىغا بېرىپ توشقانلار سېپىگە تىزىلىپتۇ.

مەلىكە تازنىڭ ئالدىغا قايتا بېرىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. ئۈمىدسىز، پەرىشان ھالدا شەھەرگە قايتىپتۇ. شاھ ۋە ئۇنىڭ خانىشى مەلىكىنىڭ سارغايغان چىرايىدىن

ئەھۋالنى چۈشىنىپتۇ. مەلىكە ھۆكىرەپ يىغلاپتۇ. شاھنىڭ ۋەھىمىسى كۈچىيىپ، غەزىپى ئۆرلەپ، ئۈنسىز ياش تۆكۈپتۇ. 40 كۈنمۇ تولۇپتۇ. تاز 40 توشقاننى ساقمۇ ساق ئېلىپ شاھنىڭ ئالدىغا ھازىرلىنىپتۇ. تازنىڭ چېچەكى چاي بولۇپتۇ. تازغا قويغان شەرتلەر ئادا قىلىنغاچقا، شاھ:

— بولۇپتۇ، سەن قايتىپ ئەلچىلىككە كەلگەن ئىككى تازنى ئەۋەتكىن، ئۇلارغا باشقا گېپىم بار، — دەپتۇ. تاز ماقۇل بولۇپ ئۆز شەھرىگە بېرىپ، ئىككى تازغا:

— پادىشاھنىڭ شەرتلىرىنى تولۇق ئادا قىلدىم، سىلەر بېرىپ توي توختىتىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ.

ھېلىقى ئىككى تاز تەييارلىقنى تەق قىلىپ يولغا چىقىپ، مىسىر شەھرىگە بېرىپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈپ:

— پادىشاھى ئالەم، بىز توي توختىتىش ئۈچۈن كەلدۇق، — دېگەنىكەن، شاھ:

— مېنىڭ سەنلەرگە ئىككى شەرتىم بار، تازغا يەتكۈزۈش: ئوردامنىڭ ئالدىدىن تازنىڭ ئۆيىگە قەدەر كەڭلىكى سەككىز مېتىر يول سالسۇن، يول ئۈستى ئالتۇن بىلەن كۆمۈشتە تەكشى سۇۋالسۇن، يولنىڭ ئىككى چېتىگە تۆت مىڭ توپ مېۋىلىك كۆچەت سالسۇن، ۋاقىت ئۈچ كۈن، يول ئورنىنى ئۈچ مېتىر كۆتەرسۇن، قىزىمغا ئېگىزلىكى 15 مېتىر ئۆي سالسۇن، ئۆينىڭ ئىچى ئالتۇن بىلەن، سىرتى گۆھەر بىلەن بېزەلسۇن، بالالىرى مەرۋايىتتىن بولسۇن، بۇنىڭغا ئۈچ كۈنلۈك ۋاقىت بېرىمەن، يۇقىرىقى ئىشلار تۈگىسىلا، قىزىمنى جەزمەن تويلاپ بېرىمەن، ئۆينىڭ ئىشىكلىرىنى ياقۇتتىن ياساشنى ئۇنتۇمىسۇن، — دەپتۇ. ئىككى تاز «خوش» دېگىنىچە پادىشاھقا سالام ياندۇرۇپ، قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى تازغا مەلۇم قىلىپتۇ. تاز كۈلۈپ كېتىپ:

— بۇ شەرتلەرنى جەزمەن ئورۇنداليمەن، — دەپتۇ.

تاز دەرھال شەھەرنىڭ ئىشلەمچىلەر بازىرىغا كىرىپ ئوتتۇزمىڭ ئىشلەمچى سېتىۋاپتۇ. ھەر بىرىنىڭ كۈنلۈكىگە بەش سەردىن كۈمۈش تەڭگە بېرىپتۇ. ئۇ زامانلارنىڭ ئالۋاڭ-سېلىقنىڭ ئېغىرلىقىدىن كۆپ كىشلەر پاناھسىز ئىشلەمچىلەرگە ئايلىنىپ كەتكەنىكەن. يېتەرلىك سايمان، كۆچەت سېتىۋېلىنىپتۇ. تاز ئىشلەمچىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ پادىشاھ دەرۋازىسى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ:

— مۇشۇ يەردىن باشلاپ ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە، سەككىز مېتىر كەڭلىكتە يول سالىمىز، — دەپ بۇيرۇق سوققانىكەن، ئىش باشلىنىپ ئىككى كۈندىلا تامام بوپتۇ. ئارقىدىن ھۈنەرۋەنلەرنى يىغىپ يولنى ئالتۇن-كۈمۈشتە سۇۋاپتۇ. چايخالتا ئالتۇن-كۈمۈشنى ئۆكسۈتمەپتۇ. ھۈنەرۋەنلەر ئۆينى ئۈچ كۈندە پۈتكۈزۈپتۇ. تاز ئىشلەمچىلەرنى، ھۈنەرۋەنلەرنى كەڭتاشا مېھمان قىلىپ، يېتەرلىك پۇللىرىنى بېرىپ تارقاتقاندىن كېيىن، دەرھال ھېلىقى ئىككى تازغا:

— ئاغىنىلەر، سىلەر پادىشاھ ئالدىغا بېرىپ ۋەزىپىمىز تاماملاندى، دەپ مەلۇم قىلىڭلار، — دەپتۇ.

تازلار ئالتۇن يولدا مېڭىپ پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ مەلۇم قىلغانىكەن، پادىشاھ ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بىلەن چىقىپ قارىغۇدەك بولسا، يول بىلەن ئىمارەتلەر چاقناپ تۇرغۇدەك.

پادىشاھنىڭ ئەقلى لال، قەددى دال، چىرايى سامان بولۇپ ئەلچى تازلارغا:

— ئەي ئەلچىلەر، ئەمدىكى سۆز شۇكى، مەن بايلىقتا قىزىمنىڭ خېرىدارىغا تەڭ كېلەلمىگۈدەكمەن. ئۇنچە بايلىق خەزىنەمدە يوق، توينى ئاددىيراق ئۆتكۈ-

زەيلى، — دەپتۇ. ئۇلار ئۇيان-بۇيان تارتىشىپ ئاخىرى توي كېلىشىمى پۈتۈپتۇ. مۇنۇكۇم تاز توي كېلىشىمىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەر تەرەپلىمە تەييارلىقنى تولۇق ئىشلەپ دەرھال خالايىققا مۇنداق جاكارلاپتۇ:

—خالىغانلار مەن مۇنۇكۇمنىڭ تويىغا قاتناشسۇن، يەتتە كۈندىن كېيىن 50 كۈن مەرىكە ئۆتكۈزۈپ مىسىر شاھىنىڭ قىزى بىلەن توي قىلىمەن!...بارلىق يەپ-ئىچىش، ئويۇن-تاماشا مەن مۇنۇكۇمنىڭ ھېسابىدىن بولىدۇ.

توي باشلىنىپ يەتتە كۈندە پادىشاھنىڭ بايلىقى تۈگەپتۇ. تويىنىڭ داۋامىنى تاز ئۆز سارىيىغا يۆتكەپ، شۇنداق مېھمان دوستلۇق قىلىپتۇكى، قوي-كالىلار توپ-توپ سويۇلۇپ، ئاش-گۆش ئارقا-ئارقىدىن تارتىلىپتۇ. مېھمانلار يېمىگەن تاماق، ئوينىمىغان ئويۇن، قىلمىغان شوخلۇق قالماپتۇ. توي 50-كۈنى ئاخىرلىشىپ، شاھ قىزى تازنىڭ خوتۇنى بولۇپ، تازنىڭ ئالدىدا پادىشاھنىڭ ئىناۋىتى چۈشۈپتۇ.

مەلىكە بىلەن تازنىڭ تويى بولۇپ ئۈچ يىل ئۆتكەندە مەلىكە ئاتا-ئانىسىنى سېغىنىپ تازنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۆيىگە بېرىپتۇ. خانىش:

— ۋاي بالام، ئېرىڭنىڭ بىر خاسىيىتى باردەك قىلىدۇ، شۇ مۇنەكباش تاز بىزنى بەك بوزەك قىلدى، نېمە خاسىيىتى بارلىقىنى سوراپ باقساڭ بولۇپتىكەن، — دەپتۇ.

مەلىكە ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئېرىنىڭ قوينىدا يېتىپ:

— ھەي مۇسۇلمان، سىلە ھەممە ئىشنى قىلالايدىكەنسىلە، بۇنىڭدىكى خاسىيەت زادى نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ. تاز:

— ھەي ئەخمەق خوتۇن، ئاۋۇ قوزۇقتا ئېلىپ قويغان چايخالتىنى قارا، قولۇمنى سالساملا ئىچىدىن ئالتۇن، يامبۇ چىقىۋېرىدۇ. پۇل سەتنى ئۈز قىلىدۇ، ئەگرىنى تۈز قىلىدۇ، يىراقنى يېقىن قىلىدۇ، شاھ قىزىنى تازغا خوتۇن قىلىدۇ، — دەپتۇ. تازنىڭ خوتۇنى پۇرسەت كۈتۈپ بىر كۈنى تاڭ يورۇماستىنلا چايخالتىنى ئېلىپ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىۋاپتۇ. تازنىڭ يول، سارايلىرى، دۇنياسى غايىب بولۇپتۇ. تاز ئۇيقۇسىدىن ئويغانسا، ئەسلىدىكى كونا تاملىقتا ياتقۇدەك. تاز بىر چاغدىكى كونا چاپىنىنى تېپىپتۇ. ئوت-سۇيى تۈگىگەن دۈمچەك موزايغىلا ئوخشاپ قاپتۇ.

مۇنۇكۇم تاز ئىككى تازنى ئىزلەپ تېپىپ ياردەم سوراپتۇ. ئىككى تاز:

—ھەي ئاغىنە، بىز پۇل بەرسەك ئىشلىدۇق، بىزدە ھەققىڭ يوق، — دەپتۇ. مۇنۇكۇم يالۋۇرۇپ:

— رەھىم قىلىڭلار، ئاغىنىلەر، — دەپ يىلىنىپ يىغلاپتۇ، ئىككى تاز مەسلىھەتلىشىپ سارايۋەن پەرىزات بەرگەن جىلتىكىنى تازغا بېرىپتۇ. تاز:

— ئاغىنىلەر، ماڭا مۇنداق نەرسىنى بەرگۈچە بىر نان بەرگەن بولساڭلار ياخشى بولاتتى، بوپتۇ، — دەپ جىلتىكىنى كېيىپ شۇنداق قارىسا، ئالدىدا تۆت مىڭ ئەسكەر قاتار تۇرغۇدەك، ئۈچ تازنىڭ يۈرىكى يېرىلغۇدەك بولۇپتۇ. تاز بۇمۇ ياخشى بولدى، دەپ ئويلاپ، تۆت مىڭ ئەسكەرنى كەينىگە سېلىپ پادىشاھ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا داغدۇغا بىلەن بارغانىكەن، پادىشاھ ۋەزىرلىرى بىلەن قاچ-قاچ بولۇپ شەھەرنى بىكارلاپتۇ. تاز قېيىن ئانىسىدىن خوتۇنى بىلەن چايخالتىنى ئېلىۋاپتۇ. شۇ چاغدا قارىسا يول، ئۆي، مال-دۇنيالىرى جايىدا تۇرغۇدەك. تاز «شۈكرى» دەپ خوتۇنىنى ئېلىپ قايتىپتۇ ۋە يەنە ئۈچ يىل ئۆي تۇتۇپتۇ. كېيىن خوتۇنىنىڭ «سېغىنىش كېسىلى» تۇتۇپ تازدىن رۇخسەت ئېلىپ ئاتا-ئانىسىنىڭ

يېنىغا بېرىپتۇ. خانىش:

— بالام، ئېرىڭ بىزنى بەك پاراكەندە قىلىۋەتتى، خىسلىتىنى بىلىپ خەۋەر ئەكەلسەڭ، ئۆچىمىزنى ئالساق، — دەپتۇ.

مەلىكە يەنە نازلىنىپ ئېرىدىن جىلتىكىنىڭ سىرىنى بىلىۋاپتۇ - دە، ئۇنى ئېلىپ قېچىپتۇ. تازنىڭ يەنە ھەممە نەرسىلىرى غايىب بولۇپ كونا تاملىقتىن قوپۇپتۇ.

تاز ھەسرەت- نادامەتكە چۈشۈپ، ئىككى تاز ئاغىنىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئېچىنىشلىق قىسمىتىدىن شىكايەت قىلىپتۇ. ئىككى تازنىڭ ئىچى سېرىلىپ خەيرىخاھلىقى قوزغىلىپ، سارايۋەن قىز بەرگەن چىغ قالپاقنى بېرىپتۇ. بۇ قالپاقنى كىملا كىيسە باشقىلارنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەيدىكەن، تاز قالپاقنى كىيىپ خالىغان تاماقخانىلارغا بېرىپ يەپ- ئىچىپتۇ. تاز ئاخىرى مىسىر شەھىرىگە يېرىپتۇ. تاز بىمالال مېڭىپ پادىشاھنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپتۇ - دە، پادىشاھنىڭ پوكىنىدىن راسا قاتتىق سىقىپتۇ. پادىشاھ:

— ئادەم بولساڭ مېنى قۇتقاز! — دەپ ۋارقىراپتۇ. پادىشاھنىڭ خانىشى پايپاسلاپ كىرسە ھېچكىشى يوق، پادىشاھ تىپىرلاپ جان تالاشقاندەك قىلىۋاتقۇدەك. خانىش «جىن چاپلاشقان ئوخشايدۇ، باشقا ئۆيگە ئەپچىقىپ كېتەي» دەپ، ئۆز ھۇجرىسىغا ئېلىپ چىقىپتۇ، پادىشاھ قاتتىق ئازابلىنىپتۇ. خانىش ئېرىنىڭ كارنىيىنى سىيلىسا ئىككى قول ئۇرۇنغۇدەك، ئەمما، ئادەم كۆرۈنمىگۇدەك. پەرياد كۆتەرمەكچى بولۇپتىكەن، يۈزىگە دەممۇ دەم تۆت مۇش تېگىپ تامغا چاپلىشىپتۇ. تاز قاقاقلاپ كۈلۈپ:

—قانداق قېرى، مەن كۆيئوغلۇڭ بولىمەن، چايخالتىنى، جىلتىكنى، قىزىڭنى بېرەمسەن- يوق، — دەپتىكەن. خانىش:

— ۋاي ئەپچىقىپ بېرەي، — دەپ پالاقلاپ يۈگۈرگىنىچە ھەممىنى ئېلىپ چىقىپ تاپشۇرۇپتۇ.

تاز خوتۇنى بىلەن يەنە ئۈچ يىل ئۆي تۇتۇپتۇ. بۇ خوتۇنىنىڭ يەنە سېغىنىش كېسىلى قوزغىلىپ، تازنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ مىسىرغا بېرىپ ئانىسى بىلەن دىدارلىشىپتۇ. ئانىسى بۇ قېتىم قىزىنى قاتتىق ئەدەبلەپ، يەنىلا ئېرىنىڭ سىرىنى بىلىپ كېلىشكە يولغا سېپتۇ. تېخىچە بىرەر شاھزادە بىلەن توي قىلىش خىيالىدا يۈرگەن بۇ قىز ئۆيىگە كېلىپ ئېرىگە خۇي چىقىرىپ:

— ۋاي مۇسۇلمان، سىز ئاجايىپلا بىر ئادەم، ئەمدى ماڭا ئىشىنىڭ، خىسلىتىڭىز زادى نېمىدە؟ — دەپتۇ. ئېرى ئېيتماپتۇ. لېكىن، خوتۇنى ھىيلە- مىكىر تورىنى كەڭ يېيىپ، ناز- كەرەشمىلىرىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، تازنى ئېرىتىپ، چىغ قالپاقنىڭ سىرىنىمۇ بىلىۋاپتۇ. ھىيلىگەر قىز ئېرىگە ئىشقى- مۇھەببەتنىڭ شېرىن شەربەتلىرىنى ئىچكۈزۈپ، ئېرىنى ئۇخلىتىۋېتىپ چايخالتا، جىلتىكە، چىغ قالپاقلارنى ئېلىپ ئاتىسىنىڭ ئوردىسىغا بېرىۋاپتۇ. تاز ئەتىسى ئويغىنىپ قارىسا كونا تاملىقتا ياتقان. يول، ئۆي مال- دۇنيالىرى يوق، ئەخمەقلىقىدىن رەنجىپ، ئاغىنىلىرىغا زارلاپتۇ. ئەمما، ئىككى تاز «يازدەم قىلالمايمىز» دەپتۇ. تازنىڭ تىلەمچىلىك كۈنلىرى باشلىنىپ قورسىقى تويماپتۇ، ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىپ ئۇخلاپتۇ - دە، بىر ئاقساقال بوۋاينى چۈشەپتۇ. بوۋاي:

—ئوغلۇم، خوتۇنىڭغا ئىچ- سىرىڭنى بېرىپ سېنى نەس باستى. ئەتىگەن ئورنۇڭدىن تۇرۇپ قىبلىگە قاراپ يەتتە كېچە- كۈندۈز يول ماڭساڭ بىر باغ ئۇچرايدۇ. ھەممە نەرسە تەل، خالىغانىنى يە، ئەمما، ھۆل مېۋە يېمەي، مېۋە قېقى يە، — دەپ غايىب بولۇپتۇ.

تاز ئويغىنىپ ھەممەت كەمىرىنى باغلاپ، قىبلىگە قاراپ مېڭىپ، دېڭىز-دەريا، يەتتە كۆندە ئاجايىپ بىر باغقا ئۇچراپتۇ. مېۋە قاقلىرىدا قورسىقىنى توقلاپ بولۇپ، بىر تال نەشپۈت يېگەنىكەن، بىر بايتال ئاتقا ئايلىنىپ قاپتۇ. «ھەي، مەن ئادەم ئىدىم، بايتال بولۇپ قالدىم» دەپ زارلاپ، نەشپۈت قېقىدىن بىر تال يېگەنىكەن، ئادەم سىياقىغا كېلىپتۇ، ئالمىدىن بىرنى يەپ ئايغىر ئاتقا ئايلىنىپتۇ، ئالما قېقىنى يېگەنىكەن، ئادەم سىياقىغا كەپتۇ. ئۇ بىر ئىشنى پەملەپ ئىككى قاپقا نەشپۈت بىلەن ئالما، يوتىسىغا نەشپۈت قېقى، ئالما قېقى ئېلىپ مىسىر شەھىرىگە كىرىپتۇ-دە، پادىشاھنىڭ مېڭىش ئېھتىمالى بولغان بىر كوچا دوقمۇشىدا باققال سىياقىغا كىرىۋېلىپ ئولتۇرۇپتۇ، پادىشاھ قىزىنى ئەگەشتۈرۈپ، رەستىگە تاماشاغا چىققان ئىكەن، تاز شاھنىڭ ئالدىنى توسۇپ:

— شاھ ئالىيلىرى، ئالما يەپ باقسىلا، — دەپ شاھقا ئالما، مەلىكىگە نەشپۈت تۇتۇپتۇ. ئۇلار شۇئاندىلا چايناپ يۇتۇشىغا شاھ ئايغىر ئاتقا، مەلىكە بايتال ئاتقا ئايلىنىپ قېچىش، قوغلاش، كىشنەش، تېپىش، چىشلەپ يومداقلىشىش باشلىنىپتۇ. تاز بولسا كەلگەنلا ئەر كىشىگە نەشپۈت، ئاياللارغا ئالما بېرىپ دېگەندەك، شەھەر كوچىسىنى قوغلاشقان ئايغىر-بايتالغا تولدۇرۇۋېتىپتۇ. شاھ بايتالنى قوغلاپ تاغقا چىقىپ كېتىپتۇ. خانىش: «بىزنىڭ ئادەم ھايال بولدى» دەپ ئويلاپ، كوچىغا چىقسا شەھەرگە ئات تولۇپ كېتىپتۇ. ئادەم سىياقىدا قالغان دۇكاندارلار ۋەقەنى، شاھ بىلەن قىزىنىڭ قوغلىشىپ تاغقا چىقىپ كەتكىنىنى، كىشىلەرنىڭ ئاتقا ئايلىنىش ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

خانىش غەزەپ ئاچچىقى كېلىپ شۇ ھېلىگەر تازنىڭ ئىشىدۇر، دەپ ئويلاپتۇ. ئوردىغا كىرىپ ۋەزىر-ئەمىرلەرگە ئەھۋالنى بايان ئەيلەپ، كىم شاھ بىلەن قىزىمنى ئەكىلىپ بەرسە ئات كاللىسىچە ئالتۇن بېرىمەن، دەپتۇ. ئەمما، مەن ئەكىلىپ بېرىمەن، دېگۈچىلەر چىقماپتۇ. ئاخىرى تازنى ئەكەلدۈرۈپتۇ. تاز خانىشنىڭ ئەمىرىنى ئاڭلاپ، مەيە، شاھانە تون تەلەپ قىلىپتۇ. تەلىپى راۋا بولغاندىن كېيىن شەھەرگە كىرىپ خانىشقا:

— ھەممە ئادەم مېنىڭ شاھ بولۇشۇمغا تەقەززادۇر، شاھ بولسام ھاجىتىڭنى راۋا قىلىپ، شاھ بىلەن قىزىڭنى ئەكىلىپ بېرىمەن. بولمىسا، ئايغىر بىلەن بايتال قوغلىشىپ يۈرۈۋېرىدۇ، — دەپتۇ. خانىش ئىلاجىسىز يۇقىرىلارنى، ۋەزىرلەرنى شاھلىقنى تازغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە ھۆججەت بەرگۈزۈپتۇ. تاز چاپىنى، قالپاق، جىلتىكلەرنى قولىغا ئاپتۇ. بۇرۇنقى ئۆيلەر، يوللار پەيدا بولۇپتۇ. بايتاللارغا بىر تالدىن نەشپۈت قېقى، ئايغىرلارغا ئالما قېقى بەرگەنىكەن، ھەممىسى ئۆز سىياقىغا ئايلىنىپتۇ. تاز خەزىنىلەرنىڭ ئاچقۇچلىرىنى قولىغا ئاپتۇ. تاز پادىشاھنى ئات باقار، قىزىنى دېدەكلىككە بەلگىلەپتۇ.

پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ قىزى ئۇتتۇرىسىدىكى ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋەت ئۇلار ئاتقا ئايلانغان چاغدىكى ناشايان ئىشلار تۈپەيلىدىن ئۈزۈلۈپتۇ. تاز شاھ بولۇپ، بىر تازنى ۋەزىرلىككە، يەنە بىر تازنى خەزىنە باشقۇرۇشقا قويۇپتۇ. تاز گۈزەللەر سارىيىغا بېرىپ قىزلارنى يىغىپ، 40 قىزنى نىكاھىغا ئاپتۇ. پادىشاھلىقنى ئادىللىق بىلەن سوراپ، يۇرتنى ئاۋاتلىققا، خەلقنى باياشادلىققا يۈزلەندۈرۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ياقۇپ مەخلۇك

توپلىغۇچى: مەتىمىن قۇربان

ئاتۇش ھەققىدە رىۋايەت

ئاتۇش ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى تاغلىرى سانجاق-سانجاق ئارچا، قارىغايلار بىلەن تولغان، ئېقىن-ئېقىنلاردا زۇمرەتتەك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدىغان، خەلقى ئىناق، ئەمگەكچان، مۇنبەت، يۇرت ئىكەن. بۇ گۈزەل دىيارنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدە پاراسەتلىك بىر بوۋاي بولۇپ، ئۇنىڭ توققۇز ئوغلى بار ئىكەن. بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى كېچىسى ئۆز يۇرتىنى ياۋدىن ساقلاش ئۈچۈن قىلىچ، گۈرزە قاتارلىق قوراللارنى ياسايدىكەن، كۈندۈزى تاغلارغا چىقىپ تاماشا قىلغاچ ئوۋ ئوۋلايدىكەن.

بۇ ئەلنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان مەغرىب دىيارىدىكى بىر زالىم پادىشاھ ھەسەتتىن قىلدەك تولغىنىپتۇ، بۇ زالىم پادىشاھ نۇرغۇن ئەللەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانىكەن ۋە قارشىلىق قىلغانلارنىڭ يۇرت-ماكانىغا ئوت قويۇپ، خانىۋەيران قىلىدىكەن. بۇ زالىم مەشرىق دىيارىدىكى بۇ گۈزەل ئەلنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن نەچچە يۈز تۈمەن لەشكەر باشلاپ كەپتۇ. بۇ دىيارنىڭ پادىشاھى ئادىل ھەم باھادىر ئىكەن. خەلق پادىشاھنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. ئاخىرى تاجاۋۇزچى شاھ يېڭەلمەپتۇ. مەقسىتىگە يېتەلمىگەن پادىشاھ يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي ئامال ئىزلەپتۇ. تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە تېگى يوق، ئاتلىق ماڭسا بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغا ئۈچ ئايدا ئاران بارغۇدەك ناھايىتى چوڭ بىر كۆل بار ئىكەن. زالىم پادىشاھ كۆلدىكى سۇ بىلەن بۇ زېمىننى غەرق قىلىۋېتىش خىيالىغا كەپتۇ. پادىشاھ نەچچە تۈمەن لەشكەرنى ۋە شۇ يەردىكى خەلقنى مەجبۇرى ھاشارغا تۇتۇپ توغاننى بۇزدۇرۇپتۇ. ئاخىرى توغان بۇزۇلۇپ ھەيۋەتلىك كەلكۈن بۇ ئەلگە باستۇرۇپ كەپتۇ. بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى سۇ ئىچىدە ھەر بىر تۈپ گىياھ، ھەر بىر تۈپ دەرەخ ئۈچۈن ئېلىشىپتۇ، بىراق ھالسىزلىنىپتۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىر تۈپ خاسىيەتلىك قېرى ئارچا دەرىخى بار ئىكەن. ئۇ ھەممە ئارچىلارنىڭ ئانىسى ئىكەن. كەلكۈن ئۇنى قومۇرۇپ، ئېقىتىپ مېڭىپتۇ. ھېلىقى بوۋاي بولسا خاسىيەتلىك ئارچا دەرىخنى «ئارچا تۇر...ئارچا تۇر...» دەپ توۋلاپ، سۇ ئىچىدە قوغلاپ كېلىۋېرىپتۇ ۋە ئاخىرى ھالىدىن كېتىپ جان ئۈزۈپتۇ. ئاخىرى كەلكۈن توختاپتۇ. بوۋاينى ئىزدەپ كەينىدىن يېتىپ كەلگەن ئوغۇللىرى بوۋاينى شۇ يەرگە دەپنە قىپتۇ. ئوغۇللار دادىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ يەرگە «ئارچاتۇر» دەپ نام قويۇپتۇ. توققۇز ئوغۇل ئۆز ماكانىغا قايتىپ بارسا، نە بىر تال گىياھ.. ھېچنېمە قالماپتۇ. ئوغۇللار يىغلاپ-قاقشاپ، خاسىيەتلىك ئارچا دەرىخنىڭ ئورنىدىكى تاغ باغرىغا ھەر بىرى بىردىن ئۆڭكۈر قېزىپ ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئوغۇللار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يەر توققۇز ھۇجرا دەپ ئاتىلىپتۇ.

بوۋاي جان ئۈزگەن يەر — «ئارچا تۇر» زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قىسقىراپ «ئارتۇچ» دەپ ئاتىلىپتۇ. بىر نەچچە مىڭ يىلدىن كېيىن بۈگۈنكى «ئاتۇش» قا ئۆزگىرىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **كىچىك ھاجىم**

توپلىغۇچى: **ئېلى ئەمەت**

مەۋلانا لۇتفى

ناۋايىنىڭ ئۇستازى، مەشھۇر شائىر، مۇزىكشۇناس مەۋلانا لۇتفىنىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدە ھازىرغىچە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ شاگىرتى ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، لۇتفى ھېرات يېنىدىكى بىر يېزىدا تۇغۇلۇپ، 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، شۇ جايدا ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم. XIX ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە مۇزىكشۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن ① ئىدى. ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەبۇ نەسىر فارابىدەك، ھېكىملىقتا ھەزرىتى ئىبنىسىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايىدەك، نەغمىچىلىكتە قېدىرخاندەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارى تەربىيىلىنىپ چىقتى. 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇ 20 دىن ئارتۇق كىتاب يازدى» ② دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا ئۇ ئەسلى موغۇلىستانلىق (شىنجاڭلىق) بولۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن ھېراتقا بارغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك لۇتفى ھىجرىيە 878-يىلى (مىلادى 1465-يىلى) 99 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنداقتا ئۇ ھىجرىيە 779-يىلى (مىلادى 1366-يىلى) تۇغۇلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

لۇتفىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «گۇل ۋە نەۋرۇز» ناملىق مەشھۇر لىرىك داستانى (1411-يىلى يېزىلغان بولۇپ، 120 باب، 2400 مىسرا) ۋە 280 غەزەل، 2 قەسىدە، 18 قىتئەدىن تەركىب تاپقان «دىۋان لۇتفى» ناملىق شېئىر توپلامى بار. يەنە ئۇ 15-ئەسىردىكى تارىخچى شەرىفىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن تۈركچىگە (ئۇيغۇرچىگە) تەرجىمە قىلغانلىقى مەلۇم. يەكەن ھۆكۈمدارى تاجى مۇھەممەت بەگنىڭ مەلۇماتىغا

①موغۇلىستان — ئەسلىدە شەرقتە قارا شەھەر، غەربتە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە شەھىرىنىڭ غەربى، شىمالدا كۆكچى دېڭىز (بالقاش كۆلى)، جەنۇبتا قارا قۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ (ماۋەرائۇننەھرى ...) قاتارلىق رايونلار تارىختا «موغۇلىستان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ موغۇللار (چاغاتاي ئەۋلادلىرى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ.

②مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل، 64-بەت.

قارىغاندا لۇتفىنىڭ يەنە « مەئىنول
هەقايىق » (هەقىقەتلەر شەرھىسى)
ناملىق يەنە بىر داستانى بولۇپ،
1892-يىلى « دەخلولجان ئەبىۋا بولجا-
سان » دېگەن نام بىلەن نەسىرگە
ئايلاندۇرۇلۇپ شەرھىلەپ چىقىلغان. لېكىن
بۇ داستان زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن.

ئۇنىڭ يەنە « لۇتفى تۇيۇقلىرى »
ناملىق بىر توپلامى بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ
قوليازمىسى هازىرغىچە ئىستامبول ئۇنىۋېرسىتېتى-
نىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم.

لۇتفى شېئىرلىرى يالغۇز ئۇيغۇرلار
ئىچىدە ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا
تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن پۈتكۈل ئىسلام -
تۈرك مەدەنىيەت تارىخىدا ناهايىتى چوڭ
رول ئوينايدۇ. ئۇ ئۆز دەۋرىدىلا « شېئىرىد-
يەت پادىشاهى » دەپ نام ئالغان. تارىخچى
خاندەمىر X VI ئەسىردە يازغان « مەكا-
رىمول ئەخلاق » ناملىق ئەسىرىدە:
« ئۆزىنىڭ سەنئەتكارلىقى، گۈزەل ئەسەر-
لىرى بىلەن دۇنيادا بىردىنبىر سانالغان
لۇتفى ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، تۈركىي
تىلدا بىرەر كىشى ئۇنىڭدىن ياخشىراق
شېئىر ئېيتالمىغان » دەپ لۇتفىغا يۇكسەك
باها بەرگەن ئىدى.

لۇتفى ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك مۇتە-
پەككۇرى، مەشهۇر سۆز سەنئەتكارى
ئىدى. ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ئېيتىشىچە،
تۈركىگويلىقتا ئۇنىڭ شۆهرىتى ئىراققا قەدەر
كەڭ يېيىلغان بولۇپ، پارسىگويلىقتا ئەينى
دەۋرنىڭ ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىغا تەڭلە-
شەلەيدىغان سۆز ئۇستىسىدۇر. لۇتفى
ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئىستىداتى ۋە ئىجادىي
ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئەلىشىر ناۋائىيغا
ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن.

شۇڭلاشقا ناۋائىي ئۆزىنىڭ « مەجالىسون
نەفائىس » ناملىق ئەسىرىدە لۇتفىنى
2-مەجلىسكە كىرگۈزۈپ، « مەلىكۇل كە-
لام » (سۆز پادىشاهى) دەپ ئاتىغان
ئىدى. ناۋائىينىڭ يەنە ئۇنى سەككاكى
بىلەن بىرگە قوشۇپ « ئۇيغۇر ئىبارەتنىڭ
قوسهاسىدىن ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ بولغاسى-
دىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى
رەھمەتۇللا ئىم ھەر بىرىنىڭ شېرىن
ئەبياتى ئىشتەهارى تۈركىستاندا بىغايەت
ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلىياتى ئىنتىشارى
ئىراق ۋە خۇراساندا بىنە هايەتەۋر... »
(ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن تۈرك
تىلىنىڭ ماهىرلىرىدىن ئاللانىڭ مەرھەمىتىگە
ئېرىشكەن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە
لۇتفىدۇركى، ھەر بىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرى
شۆهرىتى تۈركىستاندا چەكسىز شۆهرەت
قازاندى ۋە ھەر بىرىنىڭ يېقىملىق گۈزەل
غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۈزۈلمەي
تارقالماقتا...» دەپ تەرىپلىشىمۇ لۇتفىنىڭ
ناۋائىيغا بەرگەن تەسىرىنىڭ ئىنتايىن
چوڭلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. ناۋائىي ئۆزىنىڭ
« مۇهاكىمەتۇل لۇغاتەيىن » ئەسىرىدە
ئۇستازى لۇتفىنى ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىدىن
سەئدى ۋە هاپىز شىرازىلار بىلەن بىر
قاتاردا قويۇپ تىلغا ئالغان ئىدى.

لۇتفىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى
كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا ئۇ يالغۇز يېتۈك
شائىر بولۇپلا قالماستىن، ئەتراپلىق
يېتىلگەن ئالىم ۋە مۇزىكشۇناس ئىكەنلىكى
بايان قىلىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ شېئىرىي
ئىجادىيەتلىرىدىن باشقا مۇزىكا ساهەسىدى-
كى ئىجادىيەتلىرى ھەققىدە كونكرېت
مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداق
بولسىمۇ، ناۋائىينىڭ لۇتفى توغرىسىدىكى

سوپەتلىرىدە، ئەڭ مۇھىمى «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا»، «تەۋارىخى ئەجەم»، «تەۋارىخى تەبرى»، «تەۋارىخى ھوكۇما»، «تەۋارىخى ئەرەب» قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ نوپۇزلۇق يىرىك ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ يازغان مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى موسىقىيۇن» رىسالىسىدىكى باياناتلىرىدا لۇتفىنىڭ مەشھۇر مۇزىكشۇناس ئىكەنلىكىنى، مۇزىكا ئىلمىدە 200 چە شاگىرت تەربىيلىگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. ئۇنىڭ «پەنجگاھ» مۇقامىدىكى شېئىر تېكستلىرى يۇقىرىقى پىكرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

لۇتفى زامانىسىدا ھېرات بىر مەركىزى شائىر ۋە مۇزىكىشۇناسلار توپلانغان مەكتەپكە ئايلانغان. بۇ مەكتەپتە پوئېزىيە بىلەن مۇزىكا بىر-بىرىگە زىچ باغلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا جەم بولغان ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرى يەنە بىر تەرەپتىن مۇزىكا ئىلمى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەنە شۇ ئالىملارنىڭ بېشىدا ئۇستاز لۇتفىمۇ بار ئىدى. لۇتفى ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ يۈكسەك پەللىگە كۆتەرگەن ئەلىشىر ناۋائىينىڭ پۈتكۈل سەنئەت ساھەسىدە ئەنە شۇنداق ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازىنىشىدا (جۈملىدىن مۇزىكشۇناسلىقتا) لۇتفىنىڭ ئۇستاز بولغانلىقى ھەممىگە ئايان. شۇڭلاشقا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ 15-ئەسىردىكى تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشقان ئاتاقلىق مۇزىكا ئالىملىرى قاتارىدا مەۋلانە لۇتفىنىمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

رەتلىگۈچى: ئا. راخمان

زىلۋا سەنەم

ئاتىنى توقۇڭلار
كېلىپ بۇ يەرگە.
مىنىپ چاپايلى
تۆۋەن خوتەنگە.

تۆۋەن خوتەننى
نىشانە قىلدۇق.
سەكسەن تۆگىنى
قاتارە قىلدۇق.

قاتارە قىلغان
سېنىڭ تۆگەڭدۇر.
مەستانە قىلغان
شېرىن سۆزۈڭدۇر.

دەردىڭدە تاغلار
قوندى مۇرەمگە.
ئەرزىمنى ئېيتاي
زىلۋا سەنەمگە.

زىلۋا سەنەمنى
ھېچ كىشى بىلمەس.
سوراپ كۆرۈڭلار،
ھالىمغا يەتمەس.

بولسا قاناتىم،
يەتسەم خوتەنگە.
ئەرزىمنى ئېيتسام،
زىلۋا سەنەمگە.

بىر دانە ئەردىم،
مىڭ دانە بولدۇم.
پىنھانە ئەردىم،
ئاشكارە بولدۇم.

سەمەرخان ساي بېشى،
سايىنىڭ بۇلاقى.
ئەجەپ دىشۋار ئىكەن
يولىنىڭ يىراقى.

ئېيتىپ بەرگۈچى: پازىل ئەتنىياز
توپلىغۇچى: بەكرى ئىسمايىل

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ 2-نۆۋەتلىك دائىمىي ھەيئەتلەر 4-قېتىملىق يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئېچىلدى

1994-يىل 26-مارت كۈنى شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ 2-نۆۋەتلىك دائىمىي ھەيئەتلەر 4-قېتىملىق يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئېچىلدى. يىغىن بىر كۈن داۋاملاشتى. يىغىننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: 1. خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ 1992-، 1993-يىللىق خىزمەت خۇلاسىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش. 2. خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ 1994-يىللىق خىزمەت پىلانىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش. 3. يېڭى ئەزا قوبۇل قىلىش.

يىغىنغا ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى دائىمىي ھەيئەتلەردىن ئابلىمىت سادىق، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، ليۇ فاجۈن، جاڭ يۈنلۇڭ، جاۋشىجې، لى جىڭيا، جۇمان ئەبىش، نۇرازانباي ئىگەۋباي، ئامۇردالا، جامسۇ، ھەسەنباي، جۇگلۇ، ۋاڭ باۋلار، خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىدىن ئىبراھىم مۇتىئى، يۈسۈپ ماماي، مۇھەممەت رېھىم قاتارلىقلار قاتناشتى.

يىغىندا شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ 1992-، 1993-يىللىق خىزمەتلىرىدىن خۇلاسە بېرىلدى. ھەمدە جەمئىيەتنىڭ 1994-يىللىق خىزمەت پىلانىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

يىغىن قاتناشچىلىرى خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئۆتكەن ئىككى يىللىق خىزمەت نەتىجىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ھەمدە ئىقتىساد يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن پىلاندىكى بىر قىسىم خىزمەتلەرنىڭ ئاقساپ قالغانلىقىنى، شۇڭا تەشۋىقاتنى كۈچەيتىپ، مۇناسىۋەتلىك جەمئىيەتلەرنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مەخسۇس خىراجەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا چۈشۈرۈپ بېرىشىنى، مەخسۇس خىراجەتنى مەخسۇس ئىشلىتىشنى ئۈمىد قىلدى. جەمئىيەتنىڭ 1994-يىللىق خىزمەت پىلانىغا نىسبەتەن، ئىككى ژۇرنالنى داۋاملىق ياخشى ئىشلەش بىلەن بىرگە خەلقئارالىق ئىلمىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش، ئۈچ چوڭ ئېپوسنى رەتلەش، نەشر قىلىش، شىنجاڭ فولكلور جەمئىيىتىنى 1994-يىلى قۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى 1994-يىللىق خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يىغىن ئاخىرىدا 55 نەپەر يولداش شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى.

www.uyghurkitap.com

美拉斯

1994 年第三期　　（季刊）

（总第 33 期）　　每季中月 20 日出版发行

主要目录　　Main Contents

不朽的青春 …………………… 采录者：依米提·苏培
Outstanding youth …………………… Collector: Imit supi (1)
黄羊王后 …………………… 采录者：亚生·孜拉力
Gazelle empress …………………… Collector: Yasin ZiLal (38)
扎克玛依达尼 …………………… 采录者：阿·热合曼，哈·斯玛义
Zakmaidan …………………… Collector: A · Rahman, K · Ismayil (66)
秃子穆奴库姆 …………………… 采录者：买买提明·库尔班
Baldhead Munukum …………………… Collector: Maimitimin · Kurban (79)
歌谣几组 …………………… 采录者：米·热西丁等
Folk Songs …………………… Collector: M · Raxidin (8)
塔塔尔族谚语 …………………… 采录者：玛力克
Proverbs of Tatar …………………… Collector: Malik (68)
鸽子与乌鸦的传说 …………………… 采录者：艾山·沙力
Legend of pigeon omd Crow …………………… Collector: Esen · Sali (7)
阿拉屯山的传说 …………………… 采录者：阿不都热提
The legend of mauntain Alatun …………………… Collector: Abdurixit (36)
笑　话 …………………… 采录者：肉孜·沙衣提
Jokes …………………… Collector: Rozi · Sayit (10)
伊犁麦西莱甫浅谈 …………………… 米克丽阿依·阿布迪力木
Something about Ili Maxirap …………………… Mikerai · Abdulim (15)
维吾尔古典音乐艺术的远古经济—文化渊源与族体渊源 …………………… 李雍
Fountainhead economic and culture remote antiquity of Uigur classical Music …………………… Li yong (69)
我们与世界民俗学 …………………… 阿不都克里木·热合曼
We and World Folklore …………………… Abdukirim · Rahman (55)

ئۇيغۇر نەقشلىرى

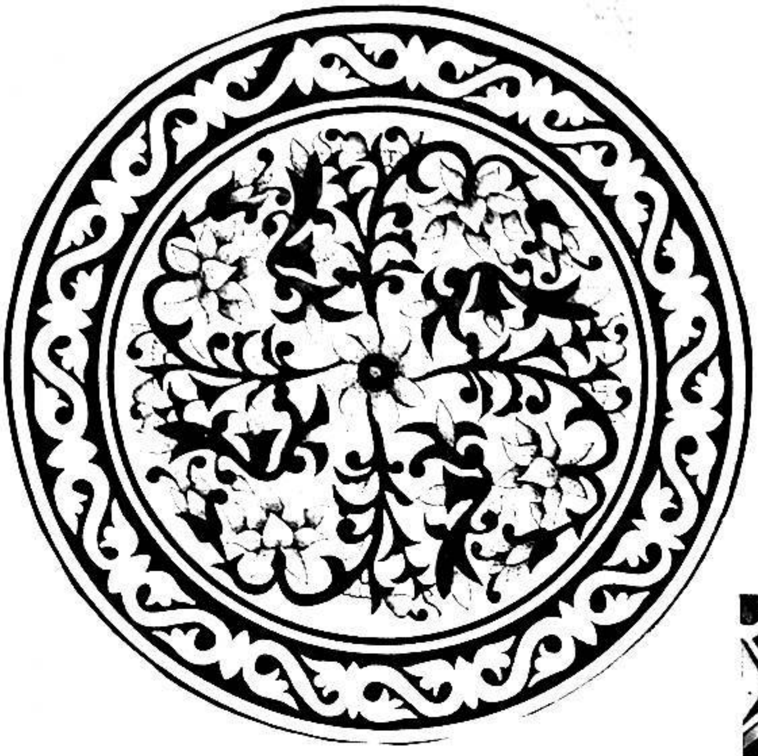

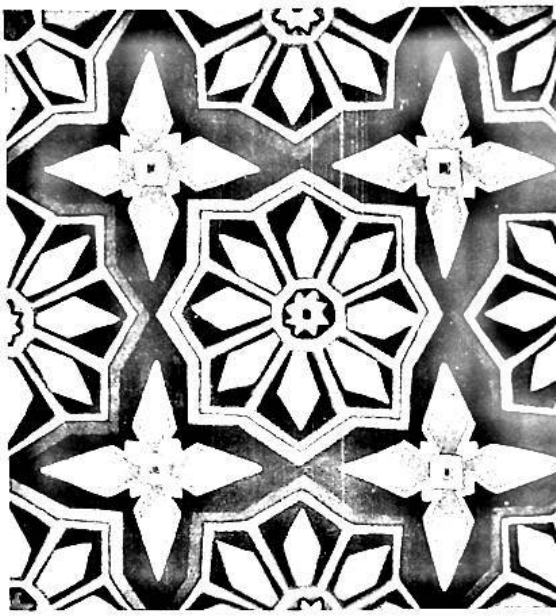

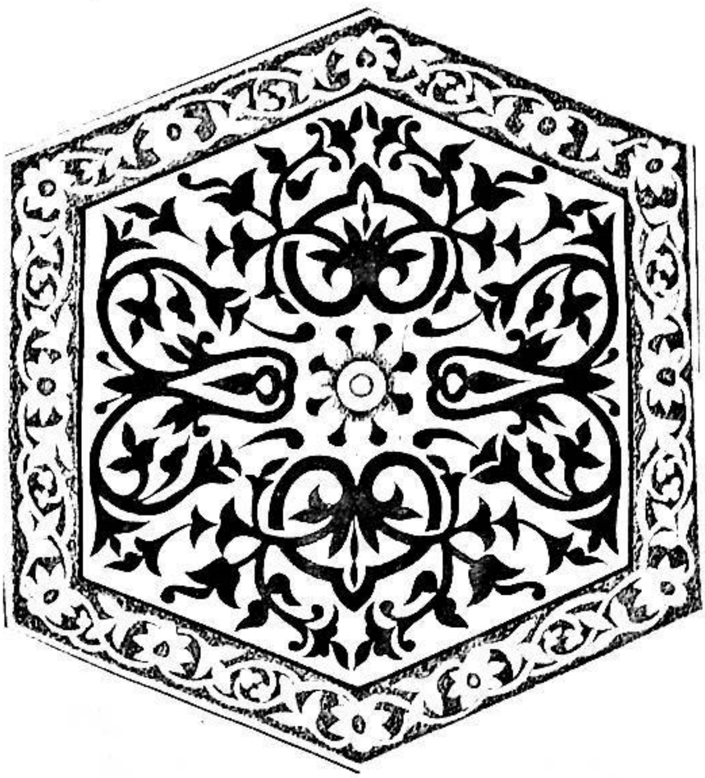

(ئابلەت مەخسۇت ئىشلىگەن)

مىراس

1994-يىل 3-سان (ئومۇمىي 33-سان)

Heritaga Uigur Folk Leterature (Quarterly)美拉斯 （维吾尔文）

« مىراس » ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزدى. ئادرېسى: ئۈرۈمچى ئىتتىپاق يولى 8-قورۇ. تېلېفون: 266174. پوچتا نومۇرى: 830001. « كۆكنۇر »
ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى. ش ئۇ ئا ر سۇ ئىشلىرى نازارىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى. ئۈرۈمچى پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ.
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ. مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65—1130/1. خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN 1004—3829. ۋەكالەت نومۇرى: 58—60. باھاسى: 2.00 يۈەن

编辑：《美拉斯》编辑部 出版：新疆维吾尔自治区维吾尔十二木卡姆研究学会、新疆维吾尔自治区民间文艺家协会(乌市团结路8号)电话：266174 排版：«克科努尔»电子排版中心。印刷：新疆维吾尔自治区水利厅印刷厂 发行：乌鲁木齐市邮局 订阅：全国各地邮局。国内统一刊号：CN65—1130/1 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮编：830001 刊号 58—60 定价：2.00元